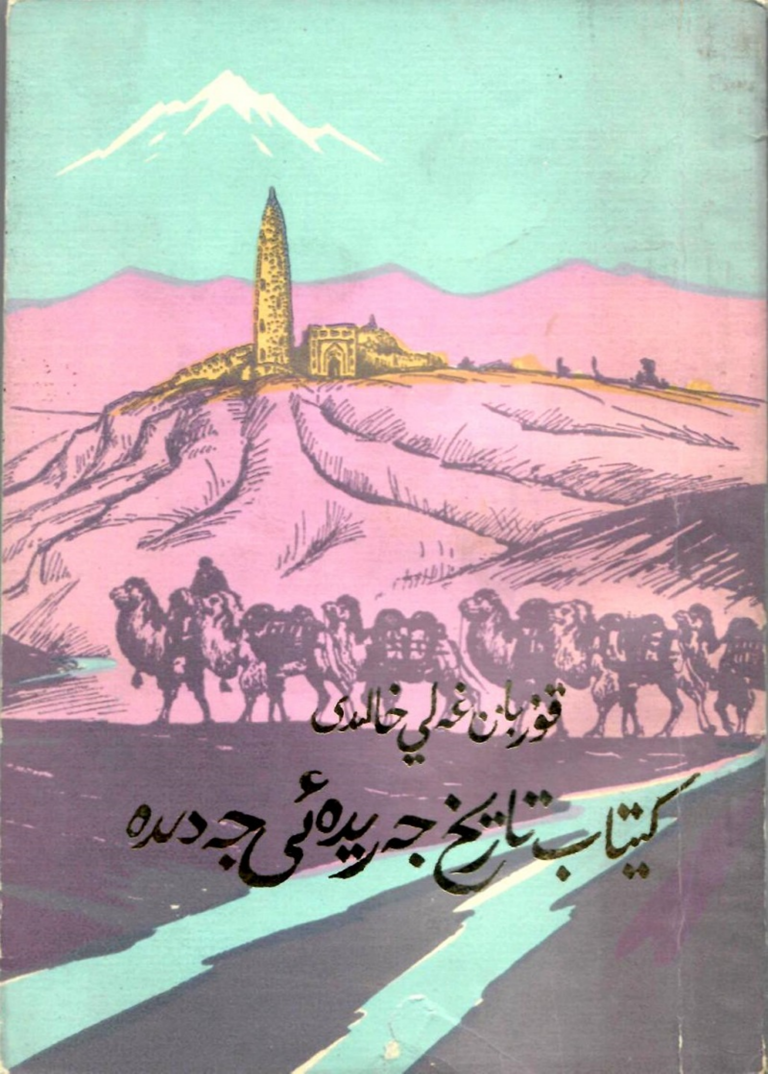
قوربان غه لي خالدى
كيتاب تاريخ جه ريدهءى جه ديده

قۇربان ئەلى خالىدى

كىتاب تارىخ جەرىدەئى جەدىدە

(بۇكىتاب تەتقىقات ئۈچۈن نەشر قىلىندى، دىققەت بىلەن ساقلانسۇن)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەجىت ئەبۇزەر
تەھرىرى: زارىپ دۆلات

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مەسئۇل كوررېكتورى: مالىك چانىشىن

كىتاب تارىخ جەرىدەئى جەدىدە

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى رەتلەش، نەشرگە تەييارلاشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپا ئىشخانىسى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 5.625
1989 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 1 —— 1670
ISBN7-228-01186-4/K·102
باھاسى: 1.28 يۈەن

(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇ)

تەھرىردەن

1. قۇربانغەلي خالىدىنىڭ بۇ ئەسەرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەرنى توپلاۋ، رەتلەۋ، نەشىر قىلىۋنى پىلانلاۋ رەخبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخاناسى ۋە ئانىڭ چەتەكچىلىگىندەگى «قازاق - تاتار گۇرۇپپاسى» نىڭ، تاتار قەدىمگى ئەسەرلەرنى رەتلەۋ، تەتقىق قىلىۋ، نەشىر قىلىۋ پىلانى بويىنچا، 1889 - يىلى قازان ئونيۋېرسىتېتىنىڭ باسماخاناسىندا باسىلغان نۇسخاسىنا ئاساسەن نەشىرگە تايارلاندى.

2. بۇ ئەسەرنى نەشىرگە تايارلاۋدا، ئىسكى تاتار تىلىندەن خەزىرگى شىنجاڭ تاتارلارىنىڭ تىلى بويىنچا رەتلەنىپ، خەزىرگى ئۇيغۇر يازدۇۋى بىلەن نەشىرگە بىيرلدى. تاتار تىلىندەگى «ئي» تاۋىشى، (خەزىرگى سوۋېت تاتارلارىنىڭ يازىۋىنداغى «N» تاۋىشى)، خەزىرگى ئۇيغۇر يازىۋىنداغى «ي» خەرىفى بىلەن يەغنى باش خەرىف «ئي»؛ ئورتا خەرىف «ي»؛ ئاخىرقى خەرىف «ي» بىلەن ئىفادەلەندى.

3. ئەسەردەگى غەرەپچە ئايەت، خەدىس لەرنىڭ ترانسكرىپسىيەسى بىيرىلگەنەن كەين ھەم ئانىڭ تەرجىمەسى بىيرلدى.

4. ئەسەرگە كىرگىزىلگەن تارىخي ۋەسىقەلەر ۋە

خوجەتلەر، شۇل تارىخي شارايىتتە فاكسىمىل نۇسخا ئالۇ مۇمكىنچىلىكى بولماغانلىقتان، فەقەت ئافتورنىڭ كۆچىرىپ ئالغانى بويىنچە بولغان. شۇغان: بىرىنچىدەن ئەسەرنىڭ ئەسلى قىيافاتىن ساقلاب قالىۋ؛ ئىككىنچىدەن تەتقىقاتچىلارىمىزنىڭ ئىختىياجىن ئويلاپ، ئەسەردەگى تېكىستنىڭ ترانسكرىپسىيەسى ھەم ئاخىرىدا مەعنە تەرجىمەسى بىرىلدى. ئەسەردەگى شېعىرلارنىڭدا ترانسكرىپسىيەسى ھەم مەعنە تەرجىمەسى بىرىلدى.

5. ئەسەردەگى ئەسلى ئافتور بىيرگەن ئىزاخلار تولىق بىيرلىۋى بىلەن بىرگە، نەشىرگە تايارلاۋچى ۋە تەھرىر تارەفىدان تىيشلى دىيىپ قاراغان جىيرلەرگەدە ئىزاخلار بىيردى.

6. ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخاسىنا سادىق بولۇۋ پرىنسىپىنا ئاساسەن جىر، ئورىن، ئادەم ئىسىملەرى ۋە تارىخدا قوللانىلغان سۆزلەر قانداي يازىلغان بولسا شولاي ئالىندى، مەسەلەن: «تاتارئىستان»، «تۇرفان» «شەرقي تۈركىستان»، «رۇمچە»، «خىتاي» «دۇنگەن»، «كافىر» قاتارلىلار.

نەشرگە تايارلاۋدا خاتالىقلار بولىۋى مۇمكىن، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدى ياردەم بىيرىۋلەرىن ئۈمىد ئېتەمىز.

ئىچتەلىك

تەخرىردەن ....
قوربان غەلي خالىدي ۋە ئانىڭ يول خاتىرەسى—
تارىختان ياڭا خاتىرەلەر .... ئۇيغۇر سايرانى 1
كىتاب تارىخ جەرىدەئى جەدىدە 1
بىئىسمىللاھىرراھمانىرراھىم 2
فىكىرلەرىم 5
كىرىش سۆز 6
ماناس 10
سانجى 11
رۆمچە 15
داۋانچى 18
تۇرفان شەھەرى 19
ئاستانا شەھەرى 23
مۇرتۇق خوجا 46
بۇ باپتا ئەسغاب كەھف توغرىلى
سۆيلەنە 47
قارشى فىكىرلەر 58
لۇكچىن ئاتىرافى خەقىندە 122
دىغار ئاۋلى 126
تەسبىغ تاش 129
ئىكىنچى بۆلىم 133
غەربىمىزدەگى سوغىشلارنىڭ كىلىپ
چىقىشى 145

قۇربان غەلي خالىدي ۋە ئانىڭ يول خاتىرەسى— «تارىختان ياۋا خاتىرەلەر»

قۇربان غەلي خالىدي 1829-، 1830-يىللارى (ھىجرى 1245-يىلى) جۇڭگونىڭ تارباغاتاي ۋىلايە-تىنە كۈرشى رايۇن رۇسىيە تەبەسىندەگى ئاياگۆز ناھىيەسىندە بىر تاتار ئائىلەسىندە دۇنياغا كيلگەن. 1913-يىللاردا (ھىجرى 1331-يىلى) 84 يەشىندە تارباغاتاي ۋىلايەتىنىڭ چەۋچەك شەھەرىندە ۋالەمدەن ئۆتكەن.

قۇربان غەلي خالدي 1874-يىلى چەۋچەك شە-ھەرىنە كيلىپ ئورنىلاشقان ۋە بۇ جيردە 38 يىل يە-شەگەن، 36 يىل ئىمامەتچىلىك قىلغان ۋە ئىككى يىل قازى بولغان. غەربى ئاسيا ۋە ياۋرۇپانىڭ بىر قاتار جيرلەرىنە ساياخەتكە بارغان. تارىخى ۋەقيغەلەرگە بيك قىزىقىپ، ئالار ئۈستىندە تيكشۈرۈلەر ئالىپ بارا، ھەمدە كۆپلەگەن تارىخى ماتىرىياللار توپلي، كەيىن شول توپلاغان ئاساسىندا 21 يىل ئىزلەنىپ يۈرۈپ «تاۋارىخ خەمسەئي شەرقي» (شەرقنىڭ بيش تارىخي) نامىندا مەشھۈر بىر ئەسەر يازغان، بۇ ئەسەر چەۋچەكتە يازىلغان. قۇربان غەلي خالىدىنىڭ بۇل كيتابى بىرىنچى نەبەت 1910-يىلى قازان شەھەرىنىڭ «ئۆرنەك» باسماخاناسىندا تاتار تىلىندە باسىلىپ چىققان. «تاۋارىخ

خەمسەئي شەرقي» ئورتا ئاسىيا تارىخى، شىنجاڭداغى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ۋە ئۇل جىرلەردەگى مىللەتلەرنىڭ ئۆرۆپ-ئادەت، دىنلەرنى تەتقىق قىلىشۋدا زور قىممەتكە ئىگە.

«تاۋارىخ خەمسەئي شەرقي» توققۇز باپتىن تەشكىل تاپقان بولىپ، كۆپلەگەن تارىخي ۋەقىئەلەرنى ئۆز ئىچىنە ئالا، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇل مىللەتلەر ئىچىندە قابول قىلىنىشى تۇرسىندا كۆپلەگەن ماتېرىياللار بار. مۇئەللىپ ئۆزى تارباغاتايىدا ئۇزاق ۋاقىت يەشەگەنلىكى ئۈچىن، تارباغاتاي رايونىنا ئائىت ماتېرىياللار كۆپرەك بېرىلگەن.

«تاۋارىخ خەمسەئي شەرقي» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنىستىتۇتىندا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ، شاپىگرافتا باسىلغان. كېيىن خەنزۇچەگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشىرگە بېرىلدى.

«تارىختىن يادىكا خاتىرەلەر» (كىتاب تارىخ جەرىدەئي جەدىدە) — قۇربان غەلي خالدي ئەفەندىنىڭ يول-سەفەر خاتىرەسىدىر. بۇ ئالىم خالىق بىلەن تانىشۇ، نەق كونكرېت ماتېرىيال تېپەلەۋ ئۈچىن، چەۋچەك شەھەرىندەن چىقىپ تۇرفانداغى تۇيۇق مازار-ئەسھەبىلكەھفكە زىيارەت قىلا، كىتاب شۇل يول ئۇستىندەگى ئۇلكەنرەك بېكەت، ناھىيەلەرنىڭ نامى بىلەن بىر نېچچە كىچكىنە باپلارغا بۆلىنە، شۇل باپلارنىڭ ئىچىندە ماناس، سانجى، ئۈرۈمچى، داۋانچىڭ، تۇرفان، ئاستانا، قاراغوجا،

مۇرتۇق، لۇكچۇن قاتارلىق بۆلۈمچەلەر بار. ئاپتور ھەر
بىر توختاپ ئۆتكەن ئۆلكۈنىراق بىكىتىنىڭ قىسقاچە جاغ-
رافىيە ئەھۋالى، ئۇل جىيرلەردە يەشەگەن خالىقلار،
ئالارنىڭ غۇرۇپ-غادەتلەرى، غىبادەتخانالار ئۈستىدە
توختالىپ ئۆتە. قۇربان غەلىي خالدي ئەفەندىنىڭ بۇ
جىيرلەردە ئۆر كۆزى بىلەن كۆرۈپ بىيرگەن مەغلۇماتلارى
بىزنىڭ شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزداغى مۇخىم
تارىخي مەنبەغەلەرنىڭ بىرى خىسابلانا. شول ماتىرىيال-
لاردان بىز شۇل جىيردەگى ئاخالەلەرنىڭ ئىتنوگرافىيە-
سى ۋە تارىخىنا مۇناسىبەتلى كۆپلەگەن مەغلۇماتلارنى
ئۇچىراتامىز. ئافتورنىڭ بۇ ساياخەتى تەيىپىڭ تىيەنگو
قوزغىلاڭىنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭدا يۈز بىيرگەن
ۋەقيغەلەرنىڭ تىنجىپ، جۇڭگونىڭ ياڭا جىيرلىك خاكى-
مىيەتى ئورناغان ۋاقىتلارىنا تۇرا كىيلە. ئافتۇر بۇ خاق-
دادا توختالىپ ئۆتە. ئافتۇرنىڭ بۇ خەقدەگى بايانلار-
ىندان ياڭا جىيرلىك خاكىمىيەنىڭ شۇل ۋاقىتتا يۈرگىز-
گەن چارە-تەدبىيرلەرنى مەغلوم دەرەجەدە چۈشەنىپ
ئالمۇغا بولا.

ئافتۇر دينىني زات بولغاچقا، بارغان جىيرلەردە-
گى دينىني ئەخۋاللەرگە كۆبىرەك كۆڭىل بۆلگەن. ھەر
قايسى قۇنالغى جىيرلەردەگى مەسچىت-مەدرەسە ئەخۋال-
لەرىنى، مەسچىتلەردەگى ئىيماملارنىڭ نامى-شەرىفلەر-
نى كۆرسەتىپ بىيرە. شول جىيرلەردەگى مەشھۇرراق مازار-
لارنىڭ تەزكىرەسىن بايان قىلا. ئافتۇرنىڭ مەغلۇمات
بىيرىشىچە، تۇرفان دائىيرەسىندە (بۇكۈنكى تۇرفان ۋى-

لايەتى دائىرەسىندەگى؛ توقسۇن، تۇرپان، لۈكچۈن، ئاس-
تانا، مۇرتۇق، تۇيوق، ياڭخې، لەمجىن، خاندۇ، پىچان
قاتارلىق ئورۇنلاردا) جەمئىي 300 مەسچىت بار ئىكەن.
لۈكچۈننىڭ ئۆزىدىلا 72 مەسچىت بار ئىكەن. ئاس-
تانادا 23 مەسچىت، قاراخوجادا 31 مەسچىت بار ئىكەن.
تارىخىي ۋەقىيەلەرنى بايان قىلىشىدا ئاپتورنىڭ شول ۋا-
قىتتىكى دەۋر ۋە دىننى خۇراپات چەكلىمىلىرىگە ئۇچى-
رىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: «يەشىل چاپان مازا-
رى»، «ساقال مازارى»، ئەسخابۇلكەھف تۇرالىرىدا 6 - 7
تۇرلۈك رىۋايەتنى خاقاندىكى باياناتلىرىدا بۇ ئاھايەتى
ئانىق كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنى بىر-
بىرىگە قارشى، ۋاقىت، ئورۇنلىرىدا بىر - بىرىگە ئوخ-
شىمايدىغان يەرلىرى بار. بازلىقىنى جىمىپ تەھلىل قىلغاندا، ئالاز
يەتە رىۋايەت - ئەفسانە بولۇپ، ئىلمىي نەرسە ئىمەس-
لىكى كىتابخانغا راۋشان كۆرۈنىدۇ.
ئاپتور ئۆزىنىڭ مەزكۇر نەسىرىدە ئۆزىنىڭ كۆر-
گەن - بىلگەن، ئىشتكەنلىرىنى ئۈستىدە توختالغاندا، بۇ
نەرسىلەرنىڭ ئانچەلىك تىرەن تىكشۈرلمىگەنلىكىنى ئۆزى-
دە خىس قىلادا، بۇندان كېيىنكى تارىخ تەتقىقاتچىلارنىڭ
بۇ مەسىلەلەر ئۈستىدە تاغىدا كېيىك دائىرەلىك، تىرەن
تەتقىقات ئېلىپ بارىشنىڭ كېرەكلىكىنى ئۈمىد قىلا.
ئاپتور تۇرپان رايونىنىڭ خالقىنى ئۆلكۈن ئىختى-
رام بىلەن تىلگە ئالىپ ئۆتە. ئول جىيردەگى خالىقلار-
نىڭ غاددى - ساددە بولىپ، قوۋۇلىق - شۇملىق، خەيلە -
مىكىر ئىشلەتۈنى بىلمەيتىنلىگىنى كۆرسەتىپ ئۆتە.

لۇكچىن ئاياللارنىڭ خۇسنى جامالىق، كۆركەم خۇلۇقلى، بىلىك ئەدەپلى، بۇزۇقچىلىقنى تامامەن بىلمەيدىغانلىقىنى بايان قىلا. ئېر - ئايال ھەممە ئىشتا ئوخشاش بولىپ، ئاياللار ئۆزلەرىنى ئېرلەردەن قاچىرىپ باشىنا پەرەنجە ئارتىپ يۈرمەيدىكەن. شول ۋاقىتتاغى تۇرفان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئەدەب - قائىدەلەرىنى بىلىك ماختاب تىلگە ئالا ۋە ئۆزىنىڭدە لۇكچىندە ئۆيلەنگەنلىگىنى يازا.

«كىتاب تارىخ جەيدەنى - جەدىدە» («تارىختان يادگا خاتىرەلەر كىتابى») 1889 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى پېتېربۇرگدا نەشرى قىلىنىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، شول يىلى قازان ئونىۋېرسىتېتى باسماخاناسىندا باسىلىپ چىققان. بەئزى مەئلۇماتلارغا قاراغاندا، قۇربان غەلي خالىدىنىڭ تاللانما ئەسەرلەرى توفلامى كەيىنكى يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىندا نەشرى قىلىنغانلىغىدا مەئلۇم.

ئۇيغۇر سايرانى

1988 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى.

كيتاب تاريخ جەرىدەئي جەدىدە
(تارىختان ياڭا ئىستەلىكلەر كىتابى)

مەغرىفەت ئەھلىنىڭ خاتىرەسىنەن مەغلۇم بولماي قالماسىنكى، «تارىخان ياڭا ئىستەلىكلەر» دىگەن بۇ كىتابتا غەجەيىپ خاتىرەلەر يازىلدى. خىتاي مەملەكەتىنىڭ شەرقىندەكى ① بەغزى شەھەرلەر، ئول جىرلەردەگى مەرتەبەلى مەشەيىخلارنىڭ مەزارلەرى، قەبىرلەرى ھەم ئەسخابىلكەھفنىڭ ئەكمىيەتلەرى ئەيتىلە. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چىن مەملەكەتىندە يەشەۋچى دۇنگەن خالقى تۇغىرىسىندا تولىغىراق سۆيلەنە.

بۇ كىتاب ھىجرىيە 1306 - يىلى قازان سەۋدەگەرى شەمسىددىن خۇسەيىن ئوغلىنىڭ خەرەجەتى بىلەن باسماغا بىرىلدى

باسىلۇۋىغا مىلادى 1889 - يىلى 12 - ئاپرىلدە سانكىت پىتر بورغدا رۇخسەت بىرىلگەن

1889 - يىلى قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ باسماخاناسىندا باسىلدى

---

① ئاقتۇر بۇجىيردە ئەيتىمەكچى بولغانى: چەۋچەكنىڭ شەرىق باغىنداغى شەھەرلەرنى كۆزدە تۇتا.

بىسمىللاھىرراھمانىرراھىم

ئەلھەمدۇلىللاھى رابىبلئالەمىن، ۋەلئاقىبەتۇ لىلـ مۇتتەقىن، ۋەسسالاتۇ ۋەسسالامۇ ئەلا رەسۇلىھى مۇھەممەدىن ۋە ئالىھى ۋە ئەسھابىھى ئەجمەئىن.

(بارلىق ماقتاۋلار بۇتۈن ئالەمنى تەربىيەلەۋچى ئاللاھقا خاستۇر. ئاللاھنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ۋە ساھابىلارنىڭ بارلىقىغا سالاۋات ۋە سالام بولسۇن.) ئاللاھقا ھەمدۇ سانا، پەيغەمبەرگە دۇرۇت ئوقۇغاندىن كېيىن، بۇ كىتابتا تۇرفان شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا بولغان ئەزىزلەر ياتقان ئورۇنلار ھەم ئۇلارنى زىيارەت ئېتىش مۇناسىۋىتى بىلەن چەۋەچەكتەن بارغان سەياھەتچىلەرنىڭ يوللاردا ئۇچىراتقان تارىخي ئورۇنلارى سۆيلەنە.

بۇ دۇنيا بىرلىك ئىككى دۇنيا ئىكەنلىكى بىلگىلى ئىندى. ئاتابىز ھەزرەتى ئادەم سەفىيۇللا، پەيغەمبەر ۋە نەبي لەردەن سوڭ دۇنياغا، بىر - بىرىنە ئوخشاماغان سانسىز قەبىلە، قەۋۇملەر كېلىپ ئۆتكەن. ئالارنىڭ خەللەرىن تەمامەن تولىق بىلىپ توشۇنۇ كىشىلەرگە ئوڭاي مەسەلە ئىمەس، تولىق بىلىۋ ئاللاھنىڭ ئۆزىنەگىنە خاس.

لەكىن

(ھەممەسىن بىلىۋ مۇمكىن بولماغاندا، بىلمەيمىن

دیپ ئاشلاپ قويماڭىز) دیگەن سۆز بويىنچە تارىخ ئىلىمنى قىزىقتۇرۇشى قەلەم ئىيەلەرى مەسىلەلەردە چىقارغان ئىرىشىلگەنلىرى ئاز ئۆكىل. ئالار ئۆتمىش ۋاقىئەلەرنىڭ بەئزىسىنى دىني كىتابلارنىڭ مازمۇنلارىدىن فايدالانىپ، قايسى بىرلەرى پەيغەمبەرنىڭ ئىشانىچلى خەدىسلەرىدىن ئالغانلار. يەنە بەئزىلەرى فىلاسوف - ئالىملەرنىڭ فەلسەفەۋي تەتقىقات خۇلاسەلەرىدىن ئالغانىنىڭ سىرتىدا كىشىلەر ئاراسىدا سۆيلەنىپ يۈرگەن خەبەر، ئەكمىيەتلەردەندە فايدالانغانلار، شۇڭا قاراغاندا خەزىرگى زامانىمىزغاچە يېتىپ كېلگەن تەفسىر ۋە تارىخي دەرەكلەر، ئالەم دەۋرىنىڭ باشلانىشىدىن ئاخىرىغا قەدەر ھەممەسىنى كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشى خەبەردەر ئالىملەردە يوق ئىمەس، بىلگىلى ئىندى، بىزلەرگە فايدالانىشغا قالغان نېچە يۈز توم كىتابلار شول ئالىملەرنىڭ ئىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجەسى. ئالاي بولسا، زامانىمىزداغى ئىلىملەرنىڭ بارلىقىنى ئەۋەلگى ئالىملەرنىڭ كۈچ سەرىنى ئىيتۇرىندەن ئايرىپ قاراۋغا يارامىي. ئالارغا ئاللا رەخمەت ئىيتسۇن.

جير يۈزىنىڭ كېڭلىگى، ئىنسانلارنىڭ بارغانچە كۆبەيىشى نەتىجەسىندە فەرقەلەر ئاراسىدا فىتنەلەرنىڭ كۆپلىگىندەن تارىخلاردا يازىلمي قالغان ۋاقىئەلەر بىك كۆپ، خۇسۇسەن تۈركىستانىنىڭ شەرقىندە، تاتارىستان ئۆزبېكىستان، چيني تۈركىستان ۋە بۇخارائى سەغير ①

① ئافتۇر يەشەگەن دەۋردە قاشقارنى «بۇخارائى سەغىر» (كىچىككىنە بوخارا) دیپ ئاتاغانلار. — (ت)

خەزىردە ئالتە شەھەر دېيىپ ئاتالغان مەشھۇر رايونلار بار. ئالار ئىسلام دىنىنە كىرگەنلەرىندە بېرلى قانچالاغان بۆلىنىۋلەر، ئۆز ـ ئارا بولغان سوغىش بەلەلەرى ۋە پاشقادا كىرتەلەر سەبەبلى تارىخ ئىسكەرتۈلەرىندەن بۆتۈنلەي سىرتتا بوش قالغانلار. خالقى قايسى ۋاقىتتا مۇسۇلمان بولغانلار، ئىسلامدىن بۇرۇن ئىيندي خەلدە بۆلغانلار، ئىسلام كېلگەچ قۇرۇلغان ئىسكى خۆكۈمەتلەر جەيىندە قەۋم خالىق بۆتۈنلەي خەبەرسىز بولىپ، ئايرىم كىشىلەرىنىڭدە كۆپچىلىكى تولىق بىر نەرسە بىلمەيلەر.

ھىجرىيە 1304 يىلى

بۇ سۆزلەرنى يازىۋچى ئاپتور ھەم تەرجىمان فەقىر ئاياگۆزلى ھىجرىيە بىرمىڭ ئۈچ يۈز تۆرتىنچى يىلى بارغانىمدا، ئۇشى مەسەلەلەر ئۇرالى تارىخدان خەبەرى بار ئۇلۇغ ئۇلامالار خالىق ئاراسىنداغى تارىخچىلەر، يوغارى فازىلاتلى يولباشچىلار بىلەن كېڭەشدەش بولىشىپ، كۆڭىل قويىپ سۇراشدىرىپ، ئالارنىڭ ئەيتكەنلەرىنىڭ نېگىزىن، ئېشىتكەن سۆزلەرىمنىڭ قىيسىتلارىن تەرتىبلەپ يازدىم.

مېنىم بۇل كىيتابىچام باشلانغىچ بىر ئەسەرنىڭ كېلىپ چىغۇۋىغىنا. قىزىغۇچىلار بۇنىڭ كىبى نەرسەلەرنى تېيرەنىرەك تىكشەرىپ، چىنلىقىغا ياقىنلاشتىرىپ تەرتىبلەپ يازسالار دۇسلار ئۈچۈن تارىخ غىلمىندە بىر

تۆھپە بولۇر ئىدى. باشقا ئېللەرنىڭ ئەخۆەللەرى نىچە يۈز يىلدان بېرلى يازىلىپ كىلدىلەر، ئالار تۇرنىدا مۇندې رەنجۇلەر ئۇرنىز ئىندى.

فىكىرلەرىم

ئاستانا دىگەن شەھەردە خەزرەت سۇلتان ئالىپ ئاتا دىگەن كىشى بولغانمىش. ئانىڭ شەيخلەرىنىڭ باشقارۇچىسى ساخىپ تەكبىرنىڭ ياقىن كىشىلەرىندەن سابىر ئاخۇن دىگەن كىشى بار ئىكەن. ئۇنىڭ ئاتاسى باسىت ئاخۇن، ئانىڭ ئاتاسى غەزىز باقى دىگەن كىشىلەر بولغان.

بۇ ئىكى زات بۇل ۋىلەيەتنىڭ تارىخىن، بولىپمى ئالىپ-ئاتا خەزرەتنىڭ كىلىپ چىغۇ نەسەبلەرىن كۆپ تىرىشلىقلار بىلەن بىر تارافى ئاقسۇ-قاشقار، يەنە بىر تارافى قۇمۇل، سالار شەھەرلەرىنە قەدەر ئىزلەنىپ كۆپ گىل قويىپ سوراشتىرسالاردا، ھىچ بىر ئەسالىي خۆجەت تاپا ئالماغانلاردىن ئەيتەلەر. لەكىن ساخىپ تەك بىر ئاخۇننىڭ قولىندا بۇرۇندان ئالىپ-ئاتا خوجانىڭ لەڭگەرىنە ① بېرلگەن ئەۋقافنىڭ ② جىر خۆججەتى تەبەررىك ئىتىپ ساقلاغان ئىكەن.

بۇل خۆجەتنىڭ مازمۇنىنا قاراغاندا، تۇرفان شە-

---

① لەڭگەر-جىر، زەمىن مەغنەسىندە-ئافتور

② ئەۋقاف-مەسجىت، مەدرەسەلەرنى تەمىنلەۋ ئۇچۇن بىرلگەن جىرلەر- (ت)

ھەرى بۇرۇندا پايتەخت — سالتانات ئوردىسى بولغان
بولۇپ، بىر قانچە مۇسۇلمان خانلارى ئۆتكەنلىكى ئانىق
مەلۇم. ئول چاقتا ئوبدان ① ئالىم ئۆلىمالار بولغان-
لىقى خوجەتتەگە سۆزلەردەن بىلىنىپ تۇرا. شۇنىسى
ئەچەپلەنەرگە تېيىشلىكى، مۇسۇلمانلاردان يوقارى دەرە-
جەلى پادىشالارى، زور - زور ئالىملەرى بولا تۇرۇپتا،
ئالارنىڭ تارىخلارى يازىلماغان. شۇنى ئويلارغا كېرەك-
كى؛ ئول زاماندىكى كىشىلەر، ئۆتكەن زاماندىكى ئىشلەر-
گە ئانچە قىزىقماغان. خانلارنىڭ قولىندىكى خەزىنەدە
بىرلى - يارىم تارىخ كىتابلارى بولغان بولسادا، سوڭىش
زامانلارىندا يوقالىپ كېتكەن بولىشى مۇمكىن. ئېھتىمال
ئەۋەلدە ئۆك يازىلغان تارىخلارى يوق بولسا كېرەك. ئانى-
سىن ئاللا بىلەدى.

كىرىش سۆز

بىيار ② يەئنى چەۋەچەك تۆگەرەكىندە زىيارەت-
چىلەرنىڭ بارۇ يوللارنىڭ تەرتىبى تۆبەندەكىچە بولا:
ئەۋۋەل چەۋەچەكتەن چىقىپ شىمالغا قەدەر 13
بېكىت بارغاندا «قاراسۇن» دىگەن بىر ئاۋىل بار. بۇ
بۇرۇنراقتا دۇنگەن خالقى تارافىندان بىر گۈزەل مەس-

① ئوبدان - ئالتى شەھەر لۇغەتىندە زىيادە ۋە ياخشى
دىمەكدۇر - ئافتور

② بىيار - ئەۋەلدە چەۋەچەكنى بىيار دىپ ئاتاغانلار.
مەئنەسى ئاق يار دىگەن سۆز - ت

چىد سالىنغان چىر ئىكەن. لېكىن سوغىش ۋاقتىدا خاراپ بولۇپ كېتىكەن. ئانىڭ كۈن چىقىش ياغىدا، يەغنى سۇنىڭ ئارىياغىدا يەشىل چاپانلى ئەۋلىيە دېگەن بىر غەزىزنىڭ قەبرى بار. ئەۋەلدە قەبرىنىڭ ئۈستى گۈمبەز، تۆگەرەگى قورغان بىلەن قورچالغانلىق بىلگىلەرى ئەلىدە مەۋجۇت. لېكىن قايسى خالىقا مەنسۇپ ئىكەنلىگى بىلگىلى ئىمەس. بۇل غەزىزەنىڭ كېلىپ چىقىشى تۈرىدا غەجايىپ ئەكىيەتلەر بار: ئەيتىشلەرگە قاراغاندا قەبرىگە ياقىن بىر ئۆرىدا بىر خىتاي ئۆرىلاشىپ، ئىكىن سالىپ باقچا يېتىشتىرىپ بىر قانچە يىللار ئۆتە. بۇنىڭ 5، 6 يەشلەردە ئىكى بالاسى بولغان. بۇ بالالار سىرتتا ئارىق بويىدا ئوينىپ يۈرسەلەر بىر ئادام باشىدا ئاق چالما ئۈستىدە يەشىل چاپانى بار، قولىداغى قۇمغانىنا ئارىقتان سۇ ئالىپ قايتىپ قەبرىگە كىرىپ يوغالا.

بالالار بۇ كۆرگەن ئەخۋەلنى ئۆيگە كېلىپ ئاتا - ئانالارىنا ئەيتسە، ئالار بۇ سۆزگە كۆلمىسىلەرىن بۆلمەي: «ئۆتكىنچى چەنتۇلەرنىڭ ① بىرسىدۇر» دېيىكىنە قويا. بالالار ئەخۋەلنى بىر - ئىكى مەرتەبە كۆرگەچ، قايتا - قايتا ئەيتەبىرەلەر. ئاتا - ئانالارى بالالارغا: «يەنە كۆر-

① چەنتۇ خىتايچە سۆز بولۇپ، ئاتى شەھەر مۇسۇلمانلارىن ئالار چەنتۇ دېيەلەر. ئەسلى مەغنەسى مۇسۇلمان دېگەن ئىمىش. بەغزىلەر باشباشتاق مەغنەسىندە دېيەلەر. يەغنى مۇسۇلمانلارنى ئىتتىپاقسىز، تەرتىپسىز دېگەن خاقارەت مەغناسىندە ئىشلەتە. ئەمما بۇل مەغناغە ئۆزلەرى مەسئۇل - ئافتۇر

سەڭىز» ئۇل كېتىپ قالماستا تېز كېلىپ ئەيتىڭىز» دېيىپ
تاپشىرا. بىر نەچچە كۈندەن سوڭ بالالار يەنە كۆرەدە،
يۈگۈرگەن بويى ئۆيلەرىنە خەبەر بېرە. ئۈلكەنلەر چىقىپ
قاراسالار، بالالارى ئەيتكەندەي قومغانىنى سۇ ئالادا قە-
بىرگە قايتىپ كۆزدەن غايىپ بولا. ئالار بالالارغا:
«بۇ قەبىر چەنتۇ قەبرى ئېكەن. سىزلەر خۇرمەت قىل-
ماڭىز، بەلكى خارلاڭىزلار!»، دېيىپ تاپشىرا. بالالار ئا-
تاسىنىڭ تاپشىرۇۋى بويىنچە بىر-ئىكى مەرتەبە قەبىر-
نىڭ ئۈستىنە چىقىپ ئويىنى، كۆپ ئۆتمەستەن بالالار
ئاغرىپ ئېكىسىدە ئۆلۈپ قالا. ئاناسى بالالارنىڭ خەس-
رەتىنە چىدى ئالمى: «ھەممە بەلە ئۇشى قەبىردىن
كېلدى» — دېيىپ، قەبىرگە نەجەسەتلەر چەچە. خىتاينىڭ
ئىكى بالاسى ئارت-ئارتىنان ئۆلگەچ خەۋفسىنىپ، خا-
كىمگە ئەخۋەلنى داكىلات قىلىپ: «مىڭا باشقا جېردەن
ئىگىنلىك جېر بېرىڭىز» — دېيىپ سۇراغاندا، خاكىم: «سە-
زدەن باشقالارغادا جان كېرەك، قەبىرگە ماتاشماسلىك سىڭا
زىيان قىلمى، بۇل سەبەپ بىلەن سىڭا باشقا جېردەن
ئورۇن بېرەلمى» دېيىپ، خۆكۈم قىلغان. بۇل خەبەر مۇ-
سۇلمانلار ئاراسىنا تارالىپ، ئالار بەلەكە يولىققان خى-
تايدان سۇراغاندا، خىتاي ۋاقىغانى تولىق ئەيتكەنمىش.
بۇ سۆزلەر ئاۋىزدان-ئاۋىزغا تارالىپ خېكايەگە ئەيلەن-
گەن. قارا سۇندا دۇنگەنلەردەن بىر زور مەنسەپلى بار
بولىپ، خۆكۈمەت ئادەملەرى بىلەن سۆيلەشىپ بۇل
ئورۇننى ئۆز قارماغىنا ئالغان. بۇ كىشى دارىن ئاتاغى
بار كىشى ئېدى. ئانىڭ مىڭا ئەيتىۋىنچە: «ئۇشى ئەۋ-

لىيەنىڭ باشنا گۈنبەز ياساپ، قورغانىنى تۈزەتىپ، ئە-
تىرافىندان بىلگىلى جىر بۆلىپ ۋەقفە قىلىپ، بىر شە-
يىخ بىلگىلەپ، باشقارۇنى شۇگار تاپشىرسام، ۋاقتى
بىلەن قۇرئان ئوقتىپ، نەزىر قىلىپ ئەۋلىيەنىڭ روخى-
نە دۇغا قىلسام دىگەن نىيەتىم بار» دىدى. بىز: «خۇ-
دا مۇراتىڭىزغا يەتكىزسىن، ئەۋلىيەلەر ئىشلەرىڭىزگە يار-
دەم بىرىپ قوللىسىن» دىپ، ماقىتاپ، ئانىڭ فىكىرىنە
قوشىلدىق.

بەغزى كىشىلەر: بۇ ۋاقىيەنى كۆرۈچى كىشى
مۇسىلمان تۈگىل، مۇسىلمانلاردا كۆردىم دىگەن كىشى
يوق. كافىر ئەيتكەن سۆزلەرنى تەستىيقلەپ، خەقىيقەتى
مەغلۇم بولماغان ئىشكە كىرىشىۋ قالاي بولىر. ئەگەر
ئانىڭ قەبرىنى ئاچىپ كۆرىپ، مۇسىلمانلىغى، ئەۋلىيە-
لىگىنە نىسبات بولىرلىق بىر فاكىت تابىلسا، ئاندان
بۆل ئىشكە كىرىشىلسە، دىگەن، فىكرنى ئەيتەلەر. ئا-
لارغا: مۇسىلمانلىغىنىڭ فاكىتى قەبرىگە گۈمبەز ياسال-
غان، قۇرغان سوغىلغانلىغىندان كۆرىنىپ تۇرا. غادەتتە
خىتايلار گۈمبەز ياسامي ئالارنىڭ غۇرنفىندە ئابىروي-
لى كىشىلەرنىڭ جەسەتنى تۇغان ئىلىنە ئالىپ كىتەلەر.
ئالىپ كىتەرگە كۈچلەرى جىتمەسە كۈيدىرىپ كۈلىنى
ئالىپ كىتە. يەنە بىر مەزھەبدەگىلەر ئۆلىكنى كىملە-
رى بىلەن چۆلغاپ دالاغا تاشلي، ئىت، قۇشلار ئاشا-
سا قۇۋانىپ سۆيۈنەرلەر ئىمىش. بەغزىلەر جىرگە كۆ-
مەرلەر. خىتايلەردە گۈمبەز ياساۋ غەدەتى فەقەت يوق
بولىپ، دىنني قاغىدەلەرىنە زارارلى دىپ تۇشەنەرمىش.

ئىككىنچى بىلگىسى شۇكى: «قەبرىنىڭ قىبلىگە مۇۋاپىق بولۇشىنى قارىغاندا مۇسۇلمان بولۇشى كۈچلىرەك. ئەگەر بۇنىڭدا ئىشانىلماسا، بىر-ئىككى سوپى كىشى قەبىر باشىنى قىرىق كۈن تۈنەپ تىلەك تىلىسە بەلكى سىرى مەلۇم بولار ئىدى» — دېگەنلەردە بولدى: «ئەمما قەبىر باشىنى تۈنەش ياخشى ئادەت ئەمەس». - دېگەنىمىزدە، باشقىلاردا بۇ ئول پىكىرگە قوشۇلدىلار. دېمەك سەياخەتچىلەرىمىزگە ئەۋۋەل ئۇچىراشا تۇرغان زىيارەت ئوشى قەبىردەن باشلاندى.

ماناس

شىخۇدان بىش بېكەت جىيردە ماناس شەھەرى بار. قوزغالاڭ ۋاقتىدا دۇنگەنلەرنىڭ مۇستەقىل خاكىمى تۇرغان ئىكەن. نەقلى سېپىلى ① بار. ئۇندان كەيىن ياقۇپ خان مەرخۇمنىڭ ئىلىك چىتكى ۋالايەتى بولغان شەھەر، شەھەرنىڭ ئەتىرافى قالىن ئورمانلىق، پىچەنلىك سۇۋى مول ئىگىنلىك بولۇش بىلەن بىرگە ھاۋاسى مۆتىدىل قىشى ئاز بىر رايون. ئەساسەن دۇنگەنلەر توپلىنىپ ئولتىراقلاشقان بىر شەھەر بولۇپ، مۆلچەر بىلەن بىش مىڭ خەنىلىدەن ئارتىق مۇسۇلمان نوفۇسى بار ئىكەنلىكى ئەيتىلە.

باشقا شەھەرلەرگە قارىغاندا خىتايلارنىڭ دىققەت

① سېپىل- شەھەرلەرنى قورچاغان قورغان. چامبىل دىيىپ تە ئەيتىلە - ئاپتور

قىلغان بىر ئىشى: خاكىنىم ئىدارەلەرى بىۆل شەھەرگە كېلگەن - كېتكەن يولاۋچىلارنى تېكشۈرىپ تۇرالار. قاي- دان كېلگەن، قايدا بارا، نې ئىش بىلەن يۈري، خەتتە مىنگەن ئات، يۈكلى تۆيەلەرىنە قەدەر سۈراشتۈرىپ يازىپ ئالالار. بىز يولداشلارىمىزدان جېدى - سيگىز كىشى بىر دۆنگەن ئۆيىندە قوندىق. ئۆي ئېيەسى «زۇرغانغا» ① بارىپ مەغلۇملەب قايتتى. لەكىن تېك- شىرىپ كېلۇچى بولمادى.

بۇ شەھەرىنىڭ ئۆرۈمچى ياق قاپقاسىندا، مۇلچەرى بىر چاقىرىم جېردە يول بويىندا بىر غەزىزنىڭ قەبرى بار، گۈمبەزى بىك زور ئېيمەس. كۆزەتچىسى ۋە چىراق- چىسى ② بار. يولاۋچىلار دۆغا ئوقىپ ئاتاغان سەدىقەلەرىنى چىراقچىغا بىرەلەر.

سانجى

ماناستان ئۈچ بېكەت ئۆرۈمچى، ياقتا سانجى شە-

① زورغان — خىتاي مەخكەمەسى (ئافتور) ئېسكەرتىۋ: زورغان - مەخكەمە ئېيمەس، مەخكەمەنىڭ باشلىغىنىڭ مەنسەبى، مەخكەمەنىڭ باش كاتىبى، مەسەلەن: ئالتايدا ۋاڭنىڭ كاتىبىنى مىشۇ ۋە زورغان دېلەر، مانجۇچە مەنسەپ دەرەجەسى - ت

② چىراقچى - مازارلارنى سىپىرىپ، كېچەلەردە شەم ياغۇچى كىشى - ت

ھەرى بار. خىتايلار ئاز، خالقىنىڭ كۆپچىلىگى دۇنگەنلەر. مۇندا ئىسكىدەن قالغان زور بىر پۇتخانا بار ئىكەن. كەيىن ئىسلام زامانلارىندا مەسجىد قىلىنغان.

بۇ شەھەردە دىپ ئاخون ئىسىملى بىر مۇدەرىس بار. بۇل دۇنگەن غالىملەرى ئاراسىندا ئاتاقلى موللا ئىكەن. دىننى ئىشلەردە ھىچ كىمنىڭ ھەتىرىنە قارامى شەرىئەتنى قىزۇقانلىق بىلەن توغرى ئەيتە ئىكەن.

زامانە باشباشقىلىققا يۈزلەنە باشلاغاندا، كۆپچىلىك فۇقرالار ئانىڭ مۇنىدى توغرى سۆزلىگىن ياراتماغاچ بۇ كىشى شەھەردىن - شەھەرگە كۆچىپ يۈرەرگە مەجبۇر ئىمىش. ئۇنىڭ دىننى كىتابلارىنان «ھىدايە شەرىف»، «غاقايىت»، «شەرھى كافىيە»، «موللا سەلىم» ① قاتارلى كىتابلارى ھەمدە شۇ فەنلەردىن ياخشى مۇتالىيە قىلارلىق شەگرتلەرى بار ئىكەن. دەرسدە كىتابلارنى ئەرەبچە ئوقىپ ئۆز تىلىنە تەرجىمە قىلىپ تۈشۈندىرۈ ئۇسۇلىن قوللانغان. ئۆزى قايدا بارسا، ئوقۇغۇچى تالىپلارىن بىرگە ئىيەرتىپ يۈرگەن. بۇ مۇدەرىسنىڭ تۇغان جەيرى بىلەن ئوقىغان جەيرى شەرقتە شانچىين ② شەھەرى بولىپ، چەۋەچەككە كيلىپ ئاندان ماناستا تۇرۇپ قالغان. مۇسلمانلار قوزغالاگىندا ئۇرۇمچى، ماناس، گۇ-

① «ھىدايە شەرىف»، «غاقايىت» دىن قاغىدەلەرى خاقىندا؛ «شەرھى كافىيە»، «موللا سەلىم» ئەرەب گىراماتىكەسى خاقىندا يازىلغان كىتابلار - ت

② شانچىين - ئىھتىمال شەنشى ئۆلكىسى بولىشى كيرەك - ت

چىنلەردە يۇرۇپ خىتايلار خاكىمىيەت ئورناتقاندىن تار-تىپ ماناستا تورغان. يەشى ئالتمىشلاردا بولسادا، جاپا مۇشەققەتلەردەن قەددى بۈكۈلمىش بىر تەقۋادار تەبەررۈك زات ئىكەن. مىن بارغاندا ماناسدان سانجىغا كۆچىپ كېلگەنىنە ئالتى كۈنگىنە بولىپتى.

مۇدەررىسنىڭ سانجىغا كېلىشى سەبەبى: بىر غەيتدە مۇسۇلمانلار غەيد نامازى ئوقۇۋ ئۈچۈن شەھەر سىرتىنا كېلىڭ جىرگە چىغالار، بۇ زاتنىڭ بىر پىشقەدەم شەكرتى نامازدا ئىمام بولا. خۇتبەدە جەمەغەتكە قۇرئەندە-گى ئەسرار سۈرەسىندەن، قىسسە مىغراج دان ئۇزاق ۋەغزە ئەيتە، ناماز بىتكەچ مۇدەررىس ئوقۇچىسنا چىراي-نى سىتىپ: «غەدەتتەگى ۋەغزەلەردەن سۆيلەسەڭ بول-ماسمى؟ غەمەلىيەتى يوق، ئەيتكەن سۆزنى تۈشەنمي تۇرغان قارا خالىقا قۇرئەندەن سۆيلەپ ني كېرەك؟! فەلەن ئايەتنىڭ فەلەن جىردن خاتا ئەيتىڭ. كەلەمول-لادان ۋەغزە سۆيلەۋ سىنىڭ ھۇقۇقىڭ ئۆگىل» — دىپ سۆگە. شەكىرتى قارشىلىق قىلماسادا كۆپچىلىك ئالدىن-دا بىك قاتتى ئۇيالا. ئاندان ئۆز غەدەتى بويىنچە شەھەردە بىلگىلى كىشىلەرگە غەيىدلەپ يۇرىپ، بىر قارتايغان باي كىشىنىڭ ئۆيىنە كىرەلەر. باي مۇدەررىس-كە قاراپ: «شەكىرتىڭىزنىڭ غەيىبىن ئۆزىنە ئايرىم ئەيتسەڭىز بولماسمىدى. بىچارەنى خالىق ئالدىدا بىك ئۇياتقا قالدىردىڭىز» — دىپ فىكىردن ئەيتە. مۇدەررىس ئاخۇن: «ئەي ئاخماق باي! بۇ ئىشكە ئارالاشۇغا سى-نىڭ نىمە خاقىڭ بار؟ سىن ئايەتنى بىلمىيسىڭ، مەغ-

نەسىن تۈشەنمىسەڭ، ئايەتنى خاتا تەرجىمە قىلغاننى ئۆز ۋاقتىدا كۆرسەتمەسكە بولامى؟ قۇرئەن سۆزىن ياڭىلىش ئېيتسە، ئانى نەسىيەگە قالدىرا تۇرغان سېنىڭ مالىڭ ئېمەس، كۆپچىلىك ئالدىدا ئېيتىلگەچ، بارلىق كىشى ئېشىتە، خاتالارىن تۈزەتە. سېن مۇندىي ئىشكە ئارالاشما ئۆزىڭنىڭ غەيبىڭنى تۈزەت» — دېپ تەنقىت قىلغان. باي: «مېنىڭ تەنقىتلەنەر قانچە غەيىبىم بار؟ قۇرئەننى مېن تەرجىمە قىلمادىم. مېڭا نەرسەگە ئاچۇلانىسىڭ دېسە، مۇدەررىس ئاخۇن ئەلگى بايىنىڭ شەرىغەتكە توغرى كېلمەگەن بىر نېچە ئىشلەرىن فاش قىلىپ سۆكىپتى.

ئوشى تالاش سەبەبىدىن باي بىلەن مۇدەررىس ئاراسىدا غەداۋەت تۇشىپ بىرەر يىل ئۆتە. ئاخىردا خىتاي غەمەلدەرلەرىنە غەرز قىلىشىپ كۆپ مال سەرىف قىلىپ، نەتىجەدە مۇدەررىسنى سانجىغا كۆچىرگەنلەر.

ئۆزىم بۇ كىشى بىلەن كۆرىشىپ، ئادەملەرنىڭ خەللەرىن، ئۆتكەن ئىشلەر تورىدا كۆپ سۆيلەشدىم. سۆز ئارالارىدا دۇنگەنلەرنىڭ قايسى غەسىردە ئىسلام دىنىنە كىرگەنلىكىن، ئۆزىن زامانلار خىتايلارغا تەبىغە بولىپ تۇرىپ، كەيىن خانلار خاكىمىيەتىنە قارشى قوزغالاڭ كۆتەرىۋ سەبەبلەرىن سوراشتىردىم. سوراغان مەسەلەلەرىمە قىزىقلى بىر خىكەيە قىلىپ، باشدان ئاخىرىنا قەدەر تولىق جاۋاپ بېردى. سوڭغى ۋاقىتتا سوراشتىرغان كۆپ تارىخي ئىزلەنۈلەرىمە باشقا كىشىلەرنىڭ ئەيتكەنلەرىدە، مۇدەررىسنىڭ ئەيتكەنلەرىنە مۇۋافىق

بولدى. بۇ خەقتە ئايرىم بىر مەۋزۇغ قىلىپ يازامىن، ئاللا بۇيرىسا.

رۇمچە ①

سانجىدان بىر بېكەت جىيردە رۇمچە شەھەرى بار. خىتايلار ئانى خۇمىيورو ② دېيىپ ئاتىيلار. رۇمچە - كىچىكەنە رۇم دىگەن مەغنەنى بىلدىرەدى. تۈركىي تىللەرىدە بىرەر نەرسەنىڭ ئىسمىن كىچىكەنەلەتىپ ئىپادىلاماقچى بولغانلاردا «چە» قوشىمچاسى قوشىلا. مەسەلەن: كىچىكەنە ئۆينى - هوجرەچە؛ كىچىكەنە قورانى - هويلىچە؛ كىچىكىنە باغنى - باغچە؛ كىچىكەنە دۇكەننى - دۇكەنچە قاتارلى كىچىكلەتىپ ياسالغان ئىسىملەر بىگرەكتە كۆپ ئۇچىري. شۇغان كۆرە، ئۇلۇغ رۇمنان كىچىكىنەلەتىپ بۇ شەھەرنى رۇمچە دېيىپ ئاتاغانلار. شۇڭا كۆرە تۇرفان خالقى، كىتابلاردىكى: ئەسھەبۇلكەھىف رۇمدا، دىگەن ئىبارەلەرگە قاراپ، ئەسھەبۇلكەھىف رۇمچەدە، دېيىپ بەخسەلەشەلەر. يوغارغىلار بۇتىنلەي تارازا تاشتان يىراق، قىيىسىزدا ئىمەس. چۈنكي ئالتى شەھەر ئايماغىن «كىچىكەنە بۇخارا» دېيىپ ئاتاۋ جۇغرافىيەلەردە بار سۆز. مۇڭا قاراغاندا «كىچىكەنە روم» دىگەنلەرىندە يوققا چىقارغۇغا بولماس.

---

① رۇمچە - خەزىرگى ئۇرۇمچى شەھەرىنى ئەيتە - ت

② خۇمىيوزو - ئەلەبىۋزى ئۆزگەركەن. ئەسلى خۇلاڭ مىياۋزى (قىزىل بۇتخانا) بولىۋى مۇمكىن، دېيىپ پەرەز قىلابىز - ت

بۇ شەھەر قورغالالىق ۋاقىتلارىندا دۇنگەنلەرنىڭ خان دەرجەسىندەگى خاكىمى تۇرغان ئىپتىخارلى شەھەر بولىپ، تاۋ ئاراسىنا ئورنىلاشقان، ماناس تارافىنداغى سەخرەلەرى ئورمانلى، تاۋلارى قاراغايلى ھەم كۆمىر مەغدەنلەرى بار. شەھەردە خەزىردە خىتايلارنىڭ زۇنتۇن (لوشەي)، دارن دىپ ئاتالا تۇرغان ۋەلىيسى تۇرا، بۇتۇن ئالتى شەھەر، غەربتە قۇلجا، چەۋەچەك، شىھالدا قوبدالاستاي، شەرقي جەنۇبىندە گۇچىن، قۇمۇلغە قەدەر خۇكۇمى يۇرە، قوماندارسىنا بويسىنا. خىتايلار كۆبىرەك ئورۇنلاشقان ھەم ساۋدا مەركەزى بولغان بۇ شەھەرنىڭ كۇن چىغىش ياغىندا يارىم چاقىرىم جيردە ھامىمام يەغني ئارشان سۇۋى بار. ئانىڭ باشقا ئاراشانلاردان فەرىقى، سۇۋى سالقىن ھەم ئاچى بولا. ئەمىمە تەنگە ياغىملى، ماي كىبى يۇمشاق تىيە. كىيىم يۇساغىز سابىندان ئارتىق ئاغارتا. شەھەر خالقى كۆپ ۋاقىتتا كىرلەرىن ئوشى سۇدا يۇۋالار. ئولارغا سابىن كيرەك تۇگىل، ئاراشان ئۇستىنە ئيكى بۇلەك ئۇي سالىنغان، بىرسى كىشلەر قۇيىنىرغا، يەنە بىرسى كىر يۇماق ئۇچۇن. يەنە ئۇچ بۇلىمە ئۇينىڭ ئۇستىن ياۋىپ، بىكلەپ قويىۇ ئۇچىن ئيشىك ياسالغان. بۇل ئۇيلەر خاتىن-قىزلارغا خاس.

ياقىن بىر ئورىندا بىر گۇزەل بينا. كىشلەر ديم نالۇ ئۇچىن سالىنغان. تاۋىنىڭ ئيسمى بۇغدا بولىپ، بىز يۇرگەن جيرلەرىمىزدە كۆرگەن تاۋلارنىڭ ئيڭ بيىگى. يازى ياگىغىرلى، قىشى قارلى، دۆرت فە-

سىلىنىڭ كۆپ ۋاقتى بۇلۇتلى بولا دىيەلەر. بۇل خەل شۇيلا ئىكەن. بىز باراردا دۇرىسە كۈن، قايتىشىمىزدا بىش كۈن تۇردىق. بۇل بارىشتا ئاچىق كۈن كۆرمەدىك. ئىگىنلەر قىرلارىندا سۇۋارىنۇ بىلەن تاۋلارىندا سۇسىز ئىكەلەر.

بۇ شەھەردە مۇسلمانلاردان دۇنگەنلەر بۇرۇندان ئوتىراقلاشالاردا، زىيارەت قىلارلىق ئەۋلىيە قەبىرلەرى يوق.

ئاندان يەمشى دۆك ① قاراۋىلى بار. ئۇيلەرى بىيىك تۆبەنىڭ ئۇستىندە. ئاتىرافىندا ئوتۇن - سۇۋى مول پىچەنلى بولىپ، يەملى بىر بۇلۇن. ئاندان ئۆتكەچ سەيەپۇ ② دىگەن قاراۋىل بولىپ يانىندا بىر كۆل بار. ئەۋەلدە شەھەر ئورنى ئىمىش. بۇ شەھەرنىڭ كافىرلارى بىلەن توپچى ئاتا ئىسىملى بىر كەرەمەتلى كىشى سوغىشىپ، بۇغدا تاۋى ئۇستىندە كافىرلارغا ئاتقان تاشلار دىپ يۈرۈشكەن قازانداي زور تاشلار يول چىتىندە ياتالار. خەقىقەتىن ئاللا بىلە. لەكىن ئول تاشلار مەغلۇم بىر سەبەب بىلەن ئالىپ بارىلغان دىپ

---

① يەمشى دۆك – خەزىرگى جىمجى ساۋزى (چىميلى ئابغىن) دىگەن جىر. ئول چاقتاغى ئۇيلەرى تۇزىپ بىتكەن. (تەييارلاۋچىدان)

② سەيەپۇ – تىسەي ئوپۇ (ئوتىن بىلەن يابىلغان جىر ئۇيى) دىگەن سۆزدەن ئۆزگەرگەن. باشتا شۇندى بىر ئۆي بولىپ، كەيىن بىكەت بولغان – ت.

ئەيتىرگە بولا. چۈنكى تاشلارنىڭ ياتقان ئورنى ئاندى زور تاش چىقارلىق ئورۇن ئېمەس. ھەرجەلدە باشقا جيردەن كېترلگەن تاشلار. توپچى ئاتا غەزىزنىڭ قەبرى بۇغدا تاۋىندا دىيەلەر. ئاۋچى مەرگەنلەر كۆل تارافىندان تاۋغا قاراپ قاچقان كىيىكلەرنى توپچى ئاتانىڭ تەربىيەسىندەگى جانىۋارلار دىپ قوۋالامىلار. قوۋالاۋچىلارنىڭ نيچەلەرىنىڭ ئاتى ياكى ئۆزلەرى بەلەگە يولىققان دىپ ئىشانالار.

داۋانچى ①

سەيەپودەن ئېكى بەكەت جيردە داۋانچىڭ شەھەرچەسى بار. ئۇل بىر بازاركي مۇسلمان قەلئەسى. خىتايلار ئازىراق، كۆپچىلىكي دۇنگەنلەر. خىتاي غەسكەرلەرى كېلگەندە، بۇ جيردەگى ئاز سانلى مۇسلمانلار كۆپلەگەن سوغىشلارنى قىلغان. شەھەر كىچكەنە بولسادا شىددەتلى سوغىشلار غەلىبەسىن بىلدىرۇ ئۈچۈن، بىر ئورنىغا تىكلى تاش ئوتىرتىپ، خىتايچە خەت يازىپ بېلگى قىلغانلار. شەھەرچەگە كىرەتىن يۇل ئۈستىندە، يولاۋچىلار ئۈچۈن بىر مەسجىت سالىنغان. بىز تۈشىپ ئىمامى بىلەن كۆرشدىك. باش - يۈزلەرىندە جەرەخەت، تىرتىقلارى بارلىغىن كۆرىپ، سەبەبىن سوراغانىمىزدا: «كافىرلار بىلەن بولغان سوغىشداغى جەرەخەتلەر» دىپ جاۋاپ

---

① خەزىرگى داۋانچىڭ - ت

بېردى. غازى ① بىلەن يولىغىپ دۇغاسىنى ئالغانىمىز-
غا قوۋاندىق. ئاندىن سولغ بىر جېيردە داۋانچىلىك تاۋىنىڭ
ئېتەكىنىدە، مەرخوم ياقۇپ بېكنىڭ ئۇلىغارى (ئالدىغى
پوسى) تۇرغان قورغان (خەزىردە بۇزۇلۇپ بىتكەن ئورنى
بار. داۋانچىلىك تاۋىنىدان ئاشىپ دۆرت بېكەت جېيردە
كىندىك دېگەن كىچىككىنە قالاچىق بار. كىندىكتەن بىر
بېكەت يۈرگەندە يار دېگەن ئاۋۇلغا جىيتەمىز. كارىزنىڭ
چىتى شول. ئاندا بىر ئەۋلىيە قەبرى بار دېلەر.
يولدان يىراق بولغاچ بارمادىق، ئېسمىنى بىلمەدىك.
دۇغا قىلىپ ئۆتتىك، ياردان بىر تاش قەدەرلى يىراقلىقتا
تۇرفان شەھەرى بار.

تۇرفان شەھەرى

تۇرفان ئېسمىندە ئېكى شەھەر بولىپ، بىرىسىنى
ئۆچ تۇرفان دېلەر. ئاقسۇ شەھەرىنە ياقىن بولىپ، ئېي-
كى تۇرفاندان ئارىيا بىلەن بىر ئايلىق يول يىراقلىقتا.
بۇ تۇرفاننى ئېسكى تۇرفان دېپ يۈرىتەلەر. خالقى
فەقىر ۋە بىچارە، يۇۋاش بولغانلىقىدان، غەرىبان تۇر-
فان دېگەن سىفاتقا لايىق غىبرەتلى بىر شەھەر. غەرى-
بان يەنە غەزىز، غازى، شەھىد دېگەن سۆزلەر ئەسلىندە
غەرەبچە بولىپ، سىفات ياقلارىنان ئوخشاتۇلارى فارس-
چە، تۈركچە سۆزلەردە ـ دە شول مەغنەدە قوللانىلا.

① غازى ـ ئىسلام تەلىيمەتىندە دىيننى سوغىشلار (غازات-
لار) غا قاتناشىپ تىرى قايتقان كىشى ـ ت

غەرەبچەدە ئەلىپ (ئا) بىلەن نۇن (ن) مۇئەننەس (ئايالچە سۆز) بېلگىسى بولغانداي فارسچەدە ئان (ان) ئىسىمنىڭ ئاخىرىدا كېلەتتىن كۆپلۈك غەلامەتى بولا. ئۇشى مەغنەدە خالقنىڭ كۆپچىلىكى غەرىپ بولغاچ، غەرىپبانە تۇرفان دېيەلەر. خوتەندە شەھىدلەر كۆپ بولغانلىقدان شەھىدانە خوتەن؛ ياركەندە پىرلەر كۆپ بولغانلىقتان پىرانە ياركەن؛ ئاقسۇدا غازىلار كۆپ بولغانلىقتان غازىيانە ئاقسۇ؛ قاشقاردە غەزىزلەر كۆپ بولغانلىقتان غەزىزانە قاشقار دېپ ھەربىرسىنى شۇشلاي ئايرىم تەسۋىرلىلەر. بۇ ۋىلايەتلەر ئىسلام دىنىنە كىرگەندەن بىرلى كۆپلەگەن سوغىشلار بۇلىپ، بەغزدە باشقا دىندەگىلەر بۇلارنى؛ قايسى چاقتا بۇلار باشقالارنى جېڭگىپ ئۆتكەنلىكلەرى سەبەبلى غازى، شەھىدلەر بارلىغىنى ھىچ بىر كىشى ئىنكار ئېتمەي.

ئالتى شەھەر دېگەنىنىڭ بېشەۋى ئۇشلاي تەغرىفلەنە. ئالتىنچىسى كۇچار شەھەرى بولىپ ئانى يېڭىسار دېيۇچىلەردە بار، قاشقارغا ياقىن. بەنە بەغىزلەر: ئالتىنىڭ بىرىسى ئۇچتۇرفان دېلەر. لەكىن خىتايلار: باچىلىڭسىگىز شەھەر دېپ ئاتىيلار. ئالار ئۆز تارىخىلارىندا يوغاردا يازىلغان بېش شەھەرگە ئۇچتۇرفان، كۇچار، قارا شەھەرنى قوشىپ سىگىزگە تولتىرالار. ماقالالارىندا: ئەنلۇباچىلىڭ دېپ سۆيلىلەر. مەغنەسى: مۇسلمانلار ئالتى شەھەرى، دېگەن بولا. ①

① ئەنلۇ باچىلىڭ - جەنۇبى سىگىز شەھەر دېگەن سۆز. بۇنى ئافتور خاتا تۈشىنىپ قالغان بۇلسا كېرەك - ت

تۇرفانغا كىرگەچ شەھەر قاپقىسىنىڭ سىرتىدا قىبلىگە ئابا بىر جىيردە شەھىيدلەر قەبرى بار. شەھەر قەبرىستانىدا شول. ئاندان ئۆچ چاقىرىم يىراقتا لاۋ-چىڭ-ئىسكى شەھەر دىيگەن ئورنىدا، شەھەرنىڭ كۆن باتىش ياغىدا چوپان ئاتا دىيگەن جىيرى تۇرفانغا قوشىلىپ سانالا، بۇڭا ياقىن بىر ئورنىدا خوجە شەھىيد خوجام زىيراتى بولىپ، ئانى خەزرەت مەۋلانە جەلەلىيددىن كىيتەتي ئەۋلەتى دىيپ يۈرىتەلەر. شەھىيد خوجام قەبرلىگىنىڭ ئىشىك پاشنا تۆبەندەگى شىيغىر يازىلغان:

تەبەرۈك ئىسىملەرى ئەبۇ خافىز بوخاري،
شەرىيغەتتە ئىمام ئەغزەمگە ياري.
تابىپ ئول زات بىر فەرزەنت ئول غەسىر،
ئاڭا بولدى مۇبارەك نام ئەبۇننەسىر.
بىتىپ بۇ لەۋخەنى بولماققا خادىس،
كي قۇربان كۆنيدى بىيكلىك بولدى باغىس.①

تۆز ئىسمى ئەبۇنەسىر بولىپ، سۇجۇ شەھەرىنە غازاتقا بارىپ، ئاندا شەھىيد بولغانلىقدان، شەھىد غوجام

---

① مەغنەسى:

تەبەرك ئىسملەرى ئەبۇ خافيز بۇخاري،
شەرىغەتتە ئىمام ئەغزەمگە ياردامچى.
تاپقان ئىدى شۇل غەسىردە بىر فەرزەنت،
ئاڭا بولدى مۇبارەك نام ئەبۇنەسىر.
خەبەردار قىلىش ئۈچىن بۇ لەۋخە يازىلدى،
قۇربان كۈنى بىكلىككە ئوتىرتدى - ت

دېپ ئاتالغان. ئۇل: مېن ئۆلگەچ مەيىتىمنى قەلەن تۆيەگە ئارتىپ تۆيەنى ئىختىيارىنا قويا بېرىڭلەر. ئۇل تۆيە قاي جېرگە بارىپ چوكسە شول جېرگە كۆمىڭىزلەر، دېپ ۋەسىيەت قىلغان.

ۋەسىيەت بويىنچا مەيىتنى تۆيەگە ئارتىپ يىبەرگەنلەر. سۆجۆ ئارباغا ئۇن بېش كۆنلىك يىراقلىقتا بولىپ، تۆيە كۆنى-تۆنى تىنماي يۆرىپ سىڭگىم دېگەن جېرگە كېلىپ چۆكىپتى. ئوشىندا كۆمەكچى بولىپ ئۆلىكنى تۆشىرەكچى بولغانىدا، تۆيە ئورنىدان تۆرىپ كېتىپ يەنە يۆرىپتى. ئاندان خەزىرگى قەبرى ئورنىدا توقتاپتى. كىشلەر يەنە تۆرىپ كېتەمەسىن ئەلى دېيىشىپ بىر كۆن بىر تۆن ساقلاغانلار، تۆيە چۆككەن ئورنىنان ئېكىنچى تۆرماغاچ، خوجامنى شول جېرگە كۆمگەنلەر. بۇ ئىشلەر شەھيد خوجامنىڭ كەرەمەتلەرىندەن ئېمىش.

يەنە شول جېردە سەيىد ئەخمەت، سەيىد دېھقان دېگەن گۆمبەزلى مازارلەر بار بولىپ، ئالاردا زىيارەت قىلىنار. بۇندان باشقا ئاففاق غوجامىنىڭ ئاياق باسقان جېرى بار. ئاففاق خوجا بىر سەبەپ بىلەن بۇل ئورنىدا بىر نېچە كۆن بولغان ئىكەن. كىشلەر مۇبارەك ساناپ بىر گۆمبەز سوغىپ ئىچىنە قەبرگە ئوخشاتىپ بېيشىك ياساغانلار. ئېيشىك باشىنا «قەدەم جاي ھېدايەتوللا» دېپ يازىلغان. مەغنەسى: «ھېدايەتوللانىڭ ئاياق ئىزى» دېگەن سۆز. ئاففاق غوجانىڭ ئۆز ئېسمى ھېدايەتوللا، ئاففاق دېگەن لەقەم ئېسمى.

بۇندان باشقا «قوش دۆڭ»، «شەھىد ئەنجان» — ئەنجانلىقلارنىڭ شەھىدلىگى، دېگەن ئورۇنلار بارسىدە بىر ـ بىرىنە ياقىن ئورۇنلاشقانلار.

تۇرفانىنىڭ ئىسكى ئورنى خەزىرگى «تۇرا» دېيپ ئاتالغان بىيىمەك مۇناراغا ياقىن جىردە بولىپ، بۇتۇنلەي خاراپ بولىپ بىتكەن. ھېچ بىر بۇتۇن تام ياكي قورغانى قالماغان، شەھەر ئورنى ئويلى ـ چۇقىر بولىپ خەتتە ئات بىلەن يۇرىرگەدە بېك قيىىنغا تۇشە.

ئاستانا شەھەرى

تۇرفانىنان دۆرت تاش يەئنى ئوتىز چاقىرىملار چاماسىندا ئاستانا شەھەرى بار. بۇ تىرەدە ئاغىن سۇۋى كۆبرەگى ئوشى ئاستانا شەھەرى. شەھەر ئىكى بۆلەك بولىپ، بىرسىن قارا غوجا دىيىشەلەر، 31 مەسچىتى بار. يەنە بىرسى ئاستانا، ئاندا 23 مەسجىت، جەمئي 54 مەسجىت بولىپ كېلىشكەن كۆڭىللى ھەم ئۆتىمشى سىرلى بىر شەھەر.

مۇقەددەس خەزىرەت سۇلتان ئالىپ ئاتا جانابىنىڭ قەبرى — ئۇبارەكلى ئورنى شۇندا بولىۇى سەبەپلى كۆڭىلنى ئۆزىنە تارتۇچى ھەم ئۆتىمشى ئانىق بىر ئوردن.

ئاستانانىڭ سۇۋى ئىكگە بۆلىنىپ بىر بۆلىگى — كۆبرەگى ئاستاناغا يەنە بىرسى قاراغوجاغا ئاغا، ھەر ئىكىسىندە ئالىپ ئاتا① خوجانىڭ ۋەقفە سۇۋى بار.

---

① تۇرفان خەلقى ئالىپ ـ ئاتا خوجانى، ئەلپەتتا خوجام دېيەلەر ـ ت

ديپ ئاتالغان. ئۇل: مېنى ئۆلگەچ مەيىتىمنى فەلەن تۆ-
يەگە ئارتىپ تۆيەنى ئىختىيارىغا قويا بېرىڭلار. ئۇل
تۆيە قاي جېرگە بارىپ چۆكسە شول جېرگە كۆمىڭىز-
لەر، ديپ ۋەسىيەت قىلغان.

ۋەسىيەت بويىنچا مەيىتنى تۆيەگە ئارتىپ يىبەر-
گەنلەر. سۇجۇ ئارباغا ئون بېش كۈنلۈك يىراقلىقتا
بولۇپ، تۆيە كۈنى-تۈنى تىنماي يۈرۈپ سىڭگىم ديگەن
جېرگە كېلىپ چۆكۈپتى. ئۇشىندا كۆمەكچى بولۇپ
ئۆلىكنى تۇشىرمەكچى بولغاندا، تۆيە ئورنىدىن تۇرۇپ
كېتىپ يەنە يۈرۈپتى. ئاندان خەزىرگى قەبرى ئورنىدا
توختاپتى. كىشىلەر يەنە تۇرۇپ كېتەمەسمىن ئەلى دېيى-
شىپ بىر كۈن بىر تۈن ساقلاغانلار، تۆيە چۆككەن ئور-
نىدىن ئېكىنچى تۇرماغاچ، خوجامنى شول جېرگە كۆم-
گەنلەر. بۇ ئىشلەر شەھىد خوجامنىڭ كەرەمەتلەرىندەن
ئېمىش.

يەنە شول جېردە سەيىد ئەخمەت، سەيىد دېھقان
ديگەن گۈمبەزلى مازارلەر بار بولۇپ، ئالاردا زىيارەت
قىلىنار. بۇندان باشقا ئاففاق غوجامنىڭ ئاياق باسقان
جېرى بار. ئاففاق خوجا بىر سەبەپ بىلەن بۇل ئورنىدا
بىر نېچە كۈن بولغان ئىكەن. كىشىلەر مۇبارەك ساناپ
بىر گۈمبەز سوغىپ ئىچىنە قەبرىگە ئوخشاتىپ بېشىك
ياساغانلار. ئېشىك باشىنا «قەدەم جاي ھىدايەتوللا»
ديپ يازىلغان. مەغنەسى: «ھىدايەتوللانىڭ ئاياق ئىزى»
ديگەن سۆز. ئاففاق غوجانىڭ ئۆز ئېسمى ھىدايەتوللا،
ئاففاق ديگەن لەقەم ئېسمى.

بۇندان باشقا «قوش دۆلە»، «شەھىد ئەنجان» — ئەنجانلىقلارنىڭ شەھىدلىكى، دېگەن ئورۇنلار بارىسىدە بىر-بىرىنە ياقىن ئورۇنلاشقانلار.

تۇرفاننىڭ ئىككى ئورنى خەزىرگى «تۇرا» دېيىپ ئاتالغان بىيىك مۇناراغا ياقىن جىيردە بولىپ، بۇتۇنلەي خاراپ بولىپ بىتكەن. ھېچ بىر بۇتۇن تام ياكي قورغانى قالماغان، شەھەر ئورنى ئويىلى-چۇقىر بولىپ خەتتە ئات بىلەن يۇرىرگەدە بىيك قىيىنغا تۇشە.

ئاستانا شەھەرى

تۇرفاننان دۆرت تاش يەغنى ئوتىز چاقىرىملار چاماسىندا ئاستانا شەھەرى بار. بۇ تىيرەدە ئاغىن سۇۋى كۆبرەگى ئوشى ئاستانا شەھەرى. شەھەر ئىككى بۆلەك بولىپ، بىرسىن قارا غوجا دىيىشەلەر، 31 مەسچىتى بار. يەنە بىرسى ئاستانا، ئاندا 23 مەسجىت، جەمغي 54 مەسجىت بولىپ كىيلىشكەن كۆگىللى ھەم ئۆتمىشى سىرلى بىر شەھەر.

مۇقەددەس خەزرەت سۇلتان ئالىپ ئاتا جانابىنىڭ قەبرى — بۇبارەكلى ئورنى شۇندا بولىۋى سەبەپلى كۆگىلنى ئۆزىنە تارتۇچى ھەم ئۆتمىشى ئانىق بىر ئورىن.

ئاستانانىڭ سۇۋى ئىككە بۆلىنىپ بىر بۆلىگى — كۆبرەگى ئاستاناغا يەنە بىرسى قاراغوجاغا ئاغا، ھەر ئىيكىسىندە ئالىپ ئاتا① خوجانىڭ ۋەقفە سۇۋى بار.

---

① تۇرفان خەلقى ئالىپ-ئاتا خوجانى، ئەلپەتتا خوجام دىيەلەر-ت

ئالىپ ئاتا ــ ئاڭا ئاللا رەھمەت ئەيلەسۇن، ھەزرەت
عەلى كەررەموللاھىنىڭ نەسلىدىن ھەزرەت خەلىفەگە
بارا. ئاناسى بۇغراخاننىڭ قىزى، ھەزرەت ھەنىفەنىڭ
ئانىق ئىسمى مۇھەممەدۇلئەكبەر ئىكەن. مۇھەممەدۇل-
ھەنىفىيە دېپ ئاتالمۇشنىڭ سەبەپى: فاتىما① نىڭ ۋافا-
تىنا قەدەر ھەزرەت عەلى باشقا خاتۇن ئالماق تۇگىل
خەتتا جارىيە② دە تۇتماغان. ھەزرەت فاتىما ۋافات
بولغاندىن سوڭ، ئەبۇبەكىر رازىيوللانىڭ خەلىفە چاغىدا
باغىندىرغان بەنى ھەنەفىيە قەبىلەسىدىن ئالغان نە-
كاخلى خاتۇنى ياكى كىنىزەكتەن تۇغان. شول سەبەبلى
پەيغەمبەرىمىز شولاي مۇھەممەد ھەنەفىيە دېپ ئاتارغا
قوشقان. مۇھەممەد ھەنەفىيە چېكسىز باتىر، غەيرەتلى،
جۇمارت ھەم سېلى سۆزلى كىشى بولغان. جەمەل سوغى-
شىندا باباسىنىڭ③ عەلەمدارى④ بولغان. سوڭرا خۆجە-
جاخ زالىم عەسكەرلەرى مەككەگە باستىرىپ كىرگەندە
ئىبنى زۇبەير تارافىنىدان سوغىشتان چىكىندىرىلىپ، مەككە
مۆكەررەمەگە ئۈچ قوناق جىر تائىفقا بارغان. ھىجرى
81 - يىلىندا ۋافات بولغان. ھەنەفىيەنىڭ ئىسمى شول
قەبىلەگە نىسبەتەن شولاي ئاتالغان.

ئالىپ - ئاتا خوجانى ئۆشى ھەنەفىيەنىڭ ئون جىدى-

① فاتىما ــ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ قىزى - ت

② جارىيە - كەنىزەك.

③ ھەزرەت عەلىنىڭ ئوغلى بولغانلىغىندان ئاتاسى
دېسە تۇرا بولار ئىدى - ت

④ عەلەمدار ــ بايراقدار - ت

نچى ئەۋلاتى دىيىلەر. ئۆز ئىسمى قاراخان ئىكەن. ئۇشى كىشىنىڭ كېلىشى بىلەن بۇ ۋىلايەتلەر ئىسلام دىنىغە كىرىپ خالقى بايىپ تۇرمۇشلىرى ياخشىلانغانلىقىدىن، قۇتلىق قاراخان دىيىپ ئاتالغان ئىكەن.

بەيت:

ئالىپ-ئاتا دىر خالىق ئانى، قۇتلۇق قاراخاندىر ئاتى،
شاھى مەردان،① شىرى يەزدانغا② يەتەدىر نىسبەتى.

دىگەن شېئىرلارىندان يوغارداغى سۆزلەر تۇشۇنۇلە. بۇ ۋىلايەتلەرنى ئىسلام دىنىغە كىرگۈزگۈچى شول كىشى دىگەن سۆز كۆپ تارالغان.

ئىسلام دىنىغە كىرگۈدەن ئىلىك بۇ خالىق مەجۇسى بولىپ. ھەكىيمىيەت ئورنى ئاستانا شەھەرىندە بولغان. ئالىپ-ئاتا ئىسلامنىڭ رەخبەري كىشىسى بولغاچ، كېلىپ بۇلارغا ئىسلام دىنىنى دەغۋەت قىلغان. جېرلى خالىق قارشىلىق كۆرسەتىپ، ئارادا سوغىش بولغان ئىكەن. ئاستاناداغى ئىسكى قورغان — دەقىيانۇس قورغانى دىيىپ يورتىلگەن قورغانغا خوجانىچە مەرتەبە ئات سىكرىتىپ تۈشىپ سوغىشىپ كافىرلارنى شاشتىرغان. ئاننان كافىرلار قورغاننىڭ ئۈستىنە تېمىر چىبىق بىلەن تور قاپلاپ كۆپ سوغىشقانلار. شەھەرنىڭ سىرتىنداغى خالىقلار خوجانىڭ كۆپ كارامەتلەرىن كۆرگەچ بارلىغى ئىيمان ئەيتىپ دىنگە كىرىپ، غەسكەر بولىپ، ئۆز پادىشاھلارىنا قارشى چىقىپ، شەھەرنى قاماغانلار. شول سوغىش-

① شاھي مەردان — يىگىتلەرنىڭ پادىشاھى — ت
② شىرى يەزدان ئاللانىڭ ئارىسلانى — ت

تا ئالىپ - ئاتا شەھىد بولغان. ئاخىرىدا مۇسلمانلار شەھەرنى ئالىپ پادىشاھنى قەتل قىلغانلار ياكى پادىشاھ قاچىپ كېتكەن.

خوجامنىڭ خىزمەتلەرىدە خاس دۆرت شەكىرت ھەم مۇرىتلەرى بولىپ، ئالار كەيىنكى سوغىشلاردا شەھىت بولغاندان سوڭ خوجامنىڭ قەبرى يانىنا كۆمگەنلەر. خوجامنىڭ قەبرى ئايرىم بىر كىيىك ئۆيدە، دۆرت شەكىرتى ئايرىم ئىكى ئۆيگە ئىكى - ئىكىدەن قويىلغان. ئىسلام زامانىدا قەبرلەرنىڭ ئۈستىنە سەۋلەتلى گۈنبەزلەر ياساپ؛ ۋەقفە جىر - سۇ تەغەيىنلەپ؛ باشقارىۇچى شەيىخ ۋە مۇتەۋەلىلەر قويىپ، ئۆزىن ۋاقت شول تەرتىپ بىلەن قاراغانلار. سوغىش ۋاقتلارىندا كافىرلار گۈنبەزلەرنى كۆيدىرىپ، قۇلاتىپ، بوزىپ تاشلاغان. مۇسلمانلار قولىنا ئۆتكەننەن كەيىن ئەمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى ئىسكەندر بېك ئەۋۋەل تۇرفاندا خاكىم، سوڭرا قاشقارا ۋالي بولغان، خەزىرگى بىناسىن ھىجري 1216 - يىلى ياساتقان. ئىشىك باشىنا تۆبەندەگى سۆزلەرنى يەشىل بوياۋ بىلەن يازغان:

بىسمىللاھىل مەلىكىل مۇستەئان ھەدسىز ھەمدۇ سانا ۋە ھەدسىز شۇكرى بىمۇنتەھا ئول خالىق كەۋنۇ ۋە مەكان ۋە ئافرىدەكار ھەردۇجىھانغە بولغايكىم جىناس ئالىم ۋە ئىنسانى ئادەمنى ئەدەم خىلۋەتخانەسىدىن ۋۇجۇدكا شانەسىغە كېلتۇردى ۋە رەفەئىنا بەئزۇھۇم فەۋقە بەئزىن دەرەجات مەزمۇنى بىرلە ئىفراد ئىنسانىنىڭ بەئزىسىنىڭ رۇتبەسىنى بەئزىدىن بەلەند ۋەر-

قىمىتى ئەيلاپ خۇسۇسەن پادىشاھلار زۇمرەسى ئۆزىنىڭ
خەقىقىلىق سىفىتىغە مەخەل ۋە مۇزاھىھار ئەيلەپ، بۇ
جۇملەدىن ئىسكەندەر، چاساق ۋە ئانىڭ بىكلىگى كىم
ئىبىن ئىيمىن ۋاڭ خۇاجە ۋە ئانىڭ بىكلىك رەخمە-
تۇللاغەلەيھ ئەۋۋەل خۇداي بىيچۇنىڭ فەزىل ۋە كەرە-
سى بىرلە پەدەرى بۇزرۇكۋارلارىنىڭ مەرتەبە ئالىيلىرغا
مەنسۇپ بولۇپ، نىچە يىللار تۇرفان مەملەكەتى مەس-
نەدىدە مۇسۇلمانلار ئۆمۈر قەزىيىلەرى ئىنتزامىغە
ھاكىم ۋە نازىم فۇقورا ۋە رەئىيەلەر مۇھىممى ۋە مۇ-
سالىغلارى كىفايەتىغە مۇتەدىبىر ۋە مۇنتەرەم
ئىردىلەر ۋە يەنە ئۇل خۇدائى فەييار ئىينايەتىدىن ئەۋ-
ۋەل مەنبەئى نۇر ۋە سافە ۋە مۇردە فەيزى ۋە ئەتا
سۇلتان ئەلمىنئەتا نۇررۇللاھۇ مەرقەدە ئەمدادلەرى بىرلە
كاشغەردا رۇسسەلتەنەتى تەختىغە تەرەققى قىلىپ ھاكىم-
لىق مەسنەدىدە بەرقەرار ئولدىلار بۇ دەۋلەتى ئەزەمنى
ۋە مۇھەببەتى ئەئىلاغە شۇكرى گۇزارلىق ئەدا قىلىپ،
سەدىق ۋە ئىخلاسىنىڭ كەمال زۇھۇرىدىن مۇلازىم ۋە
خىزمەتكارلىق شەرايىتىنى بەجا كەلتۈرۈپ كاشغەر مەملە-
كەتىدىن ئۇستاد نامدار شىرىن كارلارنى ئىسبەرىپ بۇ
سۇلتان ئەۋلىيانىڭ خانقا مۇتەررۇكلەرى گۇنبەزىن ۋە
پەشتاق رەفىغلەرى تەمىرىنى كاشە سەبىز ۋە مۇنەققەش
تەزەيىنى بىرلە تەجدىد ئەيلەدىلەر

دىر تارىخ ئىمارەتى كاشە

زەھمى ئەمىر غۇيۇرىكە ساختى ئەينى مەغمۇر
دىلەش ئاز نۇسرەتى خەق باد دائىما مەسرۇر

كەسمي تەمەننا تارىخى تاق گۈنبەز كۈنەدە
تولۇغ چۇ خۇرشىد خۇرۇق غەيۇر
مەغنەسى:

ياردەم بېرگۈچى ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. ئاڭا خىسابسىز ماقتاۋلار ئەيتىپ چېكسىز شۈكرى قىلامەن. ئاللا بىزنى يوقلۇقدان بار قىلىپ بۇ دۇنياغا كېتىردى. «دەرەجەلەرى بىر-بىرسىندەن فەرقلى بولا» دىگەن سۆز بويىنچە ئادەملەرنىڭ مەرتەبەلەرىندە يوغارى-تۆبەن ياراتقان. خۇسۇسەن پادىشاھلار قاتارىندا ئۆزىنىڭ خەقىقى سىفاتىنى ياراشا بولغان ئىسكەندەر، جاساق ۋە ئانىڭ بېكلىگى ئاتاسى ئىيمىن خوجا ۋە ئانىڭ بېگلىگى (ئاللا ئاڭا رەخمەت قىلسۇن) ۋاقتىندا ئاللانىڭ ئالارنى ئارتىق قەدىرلەۋى ئارقاسىندا، ئاتالارنىڭ يوغارى دەرەجەلەرى سەبەبلى تۇرفاندا خاكىم بولىب تۇرغان. مۇسىلمانلارنى باشقارىش ئىشلەرىندە تەدبىرلى. ئەرتىبلى كىشى ئىدى.

ئاللانىڭ غىنەيەتى سۇلتان ئالىپ-ئاتانىڭ قوللاۋى ۋە مەدەت بېرىشى بىلەن قاشقاردا سالتانات تەختىنە كۆتەرىلىپ خاكىم بولدى. ئوشى دەۋلەتىنىڭ بېكلىگىنە شۈكرى قىلىپ ئىخلاسىنىڭ توغرىلىغىن كۆرسەتىر ئۈچىن قاشقاردان ئاتاقلى ئۇستالارنى يىبەرىپ ئوشى سولتان ئەۋلىيەنىڭ تەبەرىكلەرىن، مەسجىت گۈنبەزى شۇلايۇق ئىشىك باشى قۇرۇلۇشلارىن يەشىل كېرپىچلەر، سىرلار بىلەن بېزەپ ياساتتى.

بۇ گۈزەل غىمارەتىنىڭ ياسالىشى تارىخىن،

غەيرەتلى ئەمرىمىز ياساتقان.
ئاللائانى ھەر ۋاقىت شاد قىلسۇن،
كىم گۇمبەزنىڭ تارىخىنى بىلمەك بولسا.
شېئىرنىڭ ئاخىرقى سۆزى «غەيۇر»①
خىسابلاساغىز چىقادى.

ئاستانىنىڭ بارلىق خالقى جۈمەگە نامازنى ئۇشى مەسجىددە ئوقىيلار. ئەمما ئۆزىنىڭ مەخەللەسىندە يۈزدەن ئارتىغىراقىغىنا ئۆي بار.

ئىمامى ھادى ئاخۇن دېگەن كىشى ئاتاسى موللا خەبىبۇللا لەقەبى قارى ئاخۇن، ئانىڭ ئاتاسى غەبدۇشۈكۈر، ئانىڭ ئاتاسى غەبدۇلغەفۇر، ئانىڭ ئاتاسى باباق شەيىخ. بۇ كىشىلەر ئۈچ ئاتادان بېرلى ئىماملىق قىلىپ كېلگەن. بۇلاردان بۇرۇنغىلارى ساخىب تەكبىر ئىمىشلەر.

خەزرەتى خوجەمنىڭ قەبرى بار ئۆيىنىڭ ئالدىدا ئايۋانغا نامازلىقلار تۆشەلگەن. تاملاردا ئايەت، خەدىسلەر يازىپ بېزەلگەن. زىيارەت قىلغۇچىلار ئۇشى ئايۋان ئاستىدا قۇرئان ئوقۇپ باغىشلىيلار. ھەر دۈشەنبە، جۈمە كۈنلەرى ئىرتە نامازدان چىققاچ دۇرۇت، دۇغالار ئوقىلا، يەنە ھەر جۈمە نامازىدان كېيىن شەيىخلەر بىر مەرتەبە كالام شەرىف خەتىم قىلىۋ ۋەزىفە قىلىپ بېكىتىلگەن بۇ ۋەزىفەنى ئورۇنلاۋغا قىرىق شەيىخ سايلانغان. ۋەزىفە ئۆتەۋچى شەيىخلەر مەنەشلەردىن ۋەقفەدىن ئالا. بۇلارنىڭ يىگىرمەسى زور شەيىخ، يىگىرمەسى كىچىك شەيىخ

① غەيۇر — ئەبجەد خىسابىدا 1216 — ھىجرىيە يىلى بولا — ت

دېپ ئاتالا. زور شەيخلەرنىڭ مەغەشى يىگىرمە داردان①
كىچىك شەيخلەرنىڭ ھەر بىرسى ئون داردان بۇغداي
ئالا. بۇرۇندان ئارتىپ ئۇشى تەرتىپتە كېلگەن.

ساخىپ تەكبىر ئەفەندىنىڭ قولىدا بۇرۇنقى تەۋەل-
لىيەلەرى (ئىسبات نامىسى) بار ئىكەن. خىتاي مەئمۇر-
لەرى كېلدۇدەن بۇرۇنقى خانلارى بېرگەن. مۇھۇرلى
غىنۋان نامەنىڭ بىرسى ھىجرىينىڭ 924 - يىلىندا، يەنە
بىرسى 1067 - يىلىندا يازىلغان. بىك ئىسكىرىپ كېتكەن-
گە بوز بىلەن ئاستارلاپ ساقلانغان. ئانى كىشىلەرگە
ئوڭاي كۆرسەتمەس ئىكەن. مىن كىشى ئارقىلى ئالىپ
ئوقىپ كۆردىم. ھەم نىگىزگى نۇسخەسىندەن بىر خەرىق
ئارتىدىرمى، كىممىتمي خەتتە بەغزى نۇقتەلەرى ئۆچكەن
خەرىفلەرىندە ئۆز بويىنچە نۇقتەسىز قىلىپ كۆچىرىپ
ئالدىم.

نۇسخە تۆبەندەگىچە:

ئەبۇلمۇزەففەر سولتان مەنسۇرخان سۆزىم ئاكابىر
ۋە ئاھالى ۋە سادات ۋە قوززات ۋە مۇتەۋەتتىنان بەل-
دەئى تۇرفانغا ئانداغ مەئلۇم بولسۇنكىم سەيىد ئەبدۇل-
جەلىلنى تۇرفان ۋىلايەتىدە نەقىپ قىلىندى خۇسۇسەن
ھەزرەتى فەيزۇلئەنۋار ئالىپ- ئاتا قۇددۇس سىررەنىڭ
لەنگەرىنىڭ ئەۋقافى ئانىڭ تەغرىفىندا بولسۇنكىم مەھ-

---

① داردان - خەزىرگى ئۆلچەمدە تەخمىنەن 220 كىلو-
گىرام بولادى - ت

سۇلى ئەۋاقافىنى مۇسەررەفىندا سەرىق قىلغاي ھەزرە-
تى سۇلتان يۇنۇس خان سەيىد ئەبدۇسسەمىئخان ئاكام
ئەنارۇللا مەرقەدەنىڭ ھەققىدە قارا خۇجادا ئۈن تاغارلىق
بۇغداي يېرى بىر باغ ئىككى تىگۈرمەن سيۇرغال قىلغان
ئايرىبىدۇر قىرىق تاغار بۇغداي يېرى بەش پارچە
كېپەز يېرى مەزار ھەققىدە ۋەقفە يېرى دەپ تار يېر
ئىكەندۇر بىز داغى ئۇل يوسۇن بىرلە سەيىد ئەبدۇل-
جەلىلنى ھەم بۇ بىتىلگەن يېر-سۇنى تارىپ-تىكىپ تىنىچ
كۆڭۈلدە ئولتۇرۇپ دۇئا بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئۆتكەن-
كەچكەنگە ئەلى قەدەر لەۋقىت ئاش بېرىپ ئولتۇرسۇن
دېيىلدى ۋە بارچە ئولتۇرغان تۇرغان ئەرتە-كەچ
يوللۇق سۆزىنى ئېشىتىپ رىئايەت قىلغىلار قارا خوجانىڭ
بېگى دارۇغاسى تارىر يېرى سۇيىنى تىماي قىيماي
تالاش-تارتىش قىلماي ۋە مانىخ مەراسىم بولماغىلار.
سەيىد ئەبدۇلجەلىلسىن ھەم نەقىب بولدۇم دەپ ئولتۇر-
غان تۇرغان ئابدال دەرۋىش فەقىر مىسكىنگە جەۋىر-
زۇلۇم قىلماڭ يارلىغ يۇسۇندىن قۇرۇق زىرار ئىركى
سىن دەپ مۇھۇرلۇغ نىشان تارىخ توققۇز يۈز يىگىرمە
تۇرتتە قۇتلۇغ رامازان ئايىدە ئاستانادا بىتىلدى.

نۇسخەنىڭ تەرجىمەسى

مېن ئەبۇلمۇزەففەر سولتان مەنسۇرخان، تۇرفان
شەھەرىندە تۇرغان مەنسەپ ئىيەلەرى، فۇقرا ھەم قازى-
لارغا ئاپىشۇرغان سۆزىم شۇلدۇركى: سەيدى ئەبدۇلجە-

ليلنى تۇرفان ۋىلايەتىنە بىلگىلەدىك. خۇسۇسەن خاسە-
يەتلى خەزىرەتي نۇر چەچۈچى ئالىپ-ئاتانىڭ تۇرغان
ئورنىنىڭ ۋەقفەلەرى، ئانىڭ باشقارۇۋىدا بولسىن. ۋەق-
فەلەرنىڭ كىرىملەرىن ئۆز ئورنىدا ئىشلەتسىن. خەزىرەتي
سۇلتان يۇنۇس خان سەيىد غەبدۇسسەمىخان ئاغامىز
(ياتقان ئورنى نۇرلى بولسىن) نىڭ خاقىنىدا، قارا خوجادا
ئون تاغارلىق بۇغداي جىرى. بىر باقچا، ئىككى تىگىرمەن
سىۋۇرغال قىلىپ ئايەردغان ئىكەن. قىرىق تاغار بۇغداي
جىرى، بەش پارچە كىبەز جىرى مازار ئۈچۈن ۋەقفە
جىر دىپ ئىكسىنلەر دىگەن ئىكەن. بىزدە شول قاغىدە
بويىنچا سەيىد غەبدۇلجەلىلنى ھەم يوغاردا يازىلغان
جىر-سۇنى ئىگىلەپ، تىنچ كۆڭلىدە ئوتىرىپ دۇغا بىلەن
شوغىللانىپ، ئۆتكەن-كىتكەن يولاۋچىلارغا چاماسىنچا
تاماق بىرىپ ئوزاتسىن دىدىك. بۇڭا بارلىق ئوتىرغان-
تۇرغانلار بوي سۇنىپ، ئىرتە-كىچ ئانىڭ بۇيرىغىن ئىي-
شىتىپ رىغايە قىلغىلار.

قارا غوجانىڭ بىگى ۋە دارۇغاسى: ئىگىن جىرىن،
ئاغار سۇۋىن تىيماي-توقتاتماي، تالاش-تارتىش قىلماي،
قاغىدە-رەسمەلەرگە توسقىن بولماغلار.

سەيىد غەبدۇلجەلىل سىمىندە، بۇ ئىشكە ئىيە
بولادىم دىپ ئوتىرغان-تۇرغان تىلەمچى، دەرۋىش، فەقىر-
مىسكىنگە جەبىر-زۇلىم قىلسالىڭ، يارلىق قاغىدەسىندەن
زارار تارتاسىن. — دىپ مۇھۇرلى نىشان يازىلدى. تارىخ
توغىز يۈز يىگىرمە ئۈتلى رامازان ئايى، ئاستانادا
يازىلدى.

ئاخىرقى يازۇ خەت سۇلۇس بولۇپ قول يازمانى ئوقۇپ چىقىش قىيىن بولغانلىقىدىن، مەرخۇم سۇلتان ئەخمەد خان ۋاقتىدا خەت جەلى (جەلى فورماسىدا) ئۆزگەرتكەنلەر. كۆچۈرۈلمەنىدە بۇرۇنقى تەۋەللىيەنىڭ تۆۋەن ياغىدا قوشۇپ ئىيكىسىنى بىر قەغەزگە يابىشتۇرۇلغان نۇسخەسى ئىكەن.

بۇ نۇسخە تۆۋەندىكىچە:

ئەبۇلمەساكىن سۇلتان ئەھمەدخان ئاندىغ ۋازىخ ۋە لايىخ بولسۇنكىم باستۇكەففۇلئەشفاق ئەلەلئۇممەمى مەئەدەنۇل ئەدىلى ۋەلجۇدۇ ۋەلئۇمەم جامىئۇلفەزىل ۋەل- ئىخسانەسسۇلتان زىللۇللاھۇ فالئەرز مەۋرىدىغا مۇۋافىق بولۇپ دۇئاگويلار خوشنۇدلۇغى فۇقرالار دىلجۇلۇغى پەرىشان كۆڭۈللار جەمئىيەتى ۋەيرانلار ئىمارەتكە راغىپ بولۇپ ھەر پاراكەندە ۋە بىر جامان ئۈستىگە سايائى رەفاھىيەت سالۇر ئىدىلەر خۇسۇسەن ھەزرەتى مەنسۇر خانلىقىنىڭ فايىزلىئەنۋار ھەزرەتى سۇلتان ئالىپ- ئاتا- نىڭ لەنگەرىنىڭ ئەۋقافى ۋە مەھسۇل ئەۋقافىنىڭ تەسەر- رۇفىنىڭ بارىسىدە بىرگان نىشان ئالىشانلارى ئەيتىپ ئىكەن ئانى تاپشۇرۇپ ۋەيرانلارنى تەئمىر قىلدۇرۇپ ئول نىشانىنىڭ زىلىدە بىتەيىنى بىر ھەرف نەزىيادە ۋە نەكەم نۇسخە قىلدۇردىلار تائىنكى ھەر كۆرسەۋات ئول نىشانىنىڭ ئىچىداكىنى ئوقۇپ بىلالاكە قادىر بولغاي دىپ ۋە نۇسخەتە ھازا ئىنتەھا يۇقارۇدا خەت سۇلۇس ئىلە بىتىلمىش تارىخ توقۇز يۈز يىگىرمە تۆرتدا ئولان تولمىيە نامەيى بىغىبارەتە ۋە بىتەيىنى تەھرىر ئەيلەپ

ئاخىرىنە بونى رەبىت قىلمىش. مۇھۇرىنىڭ سۆرەتى بۇدۇر (ئىمىن خان).

يوغارداغى نوسخەنىڭ تەرجىمەسى:

ميىسكىنلەرنىڭ ئاتاسى سۇلتان ئەخمەد خاندان شوندي ئاچىق رەۋشان بىلدىرىلدى؛ شەفقەت مېھرى بىلەن قۇۋاندىرۇچى، كىشىلەرگە غەدىللىكنىڭ مەغدەنى ھىممەتلى فەزىلەتىن توپلاغان خەير - ئىخسانلى سۇلتانىمىز، جىر - يۈزىنىڭ خىمايەچىسى سىفاتىنا مۇۋافىق بولىپ، دۇغا قىلۇچىلارنىڭ قۇۋانىشى، فۇقرالارنىڭ كۆڭلىن تابىۋچى، قايغىلى، ۋەيرانلارنىڭ خەلمىنە قىزىغىپ، ھەربىر فاراكەنىد ۋە يامان ئوستىنە ياخشىلىق كۆلەڭكەسىن تۇشۇرۇچى ئىدى. خۇسۇسەن خەزرەتي مەنسۇر خانلىقنىڭ نۇرىنا تۇلغان خەزرەتي سۇلتان ئالىپ - ئاتانىڭ ئورنىنىڭ ۋەقفلەرى ۋە ئانىڭ كىرىملەرىن، باشقارۇ تۇرىندا خۇرمەتلى بۇيرىق خۇجەتلەرى بىرىلگەن ئىكەن. ئانى تاپشىرىپ، ۋەيران بولغانلارىن ياڭادان ياساتىپ، ئول بۇيرىقنىڭ مازمۇنىنا بىر خەرىف سۆزنى ئارتىق - كىم قىلمي كۆچىرگىزدىلەر. ھەربىر ئادەم بۇيرىقنىڭ مازمۇنىن ئوقىپ تۇشىنە ئالىسىن دىدى. بۇ نۇسخە ئەۋەلدە خەت سۇلۇس بىلەن يازىلغان. تارىخ توغىز يۈز يىگىرمە دۆرتتە يازىلغان تولمىيەنى ئۆز سۆزى بويىنچا كۆچىرىپ ئاخىرىنا بۇنى قوشتىق. باسىلغان مۆھۈرىنىڭ سۆرەتى: (ئەمىن خان)

مۆھۆرنىڭ يازىۋىندا «خان» دىگەن سۆزدەن باش قاسمن ئانىق ئوقىرىغا بولمي:

سوڭغى خانلارنىڭ بۇ ۋەقىق تۈرالى بيرگـەن ئىسـ باتى تۆبەندەگىچە:

ھۇۋالغەنى ئەبۇنىەسىر سۇلتان سەئىد باھادىرخان غازى سۆزىم جەمشىد شانكمتى سەتان راۋماسنان قىرىنـ داشـلارى بىلەن ئۈلميا ھەزرەت نىر رەفىغەت فەرىدۇن فەردارا نشان فەرزەندلارغە سىپر تۇرفان قەلەمرۇينىڭ سۇدۇر دەسـتۇر ئايىـن سـەئەدەن قەرىن ۋە نەقـاباي سەددىرى نەشىن ۋە سادات غەزام ۋاجىبۇل ئىختىرام ۋە قۇززات ئەنام شەرىئەت ئەنجام ۋە مۇدكىرام فەرخـنده خەرجام ۋە روساي نىكۇنام بىلە بىتەخىس قارا خۇجا ئاستاناسىنىڭ ھاكىم ۋە دارۇغالارى باشلىغ ئاقـساقال ۋە قارا ساقالـلارى بىلە ئەرباب سەنايىئ (بۇيىـردە يارتى يولدان ئارتىغىراق يازۇ ئۆچـپ كىتكەنلىگىنـدەن ئوقى ئالمادىم) ھۇۋەيىدا بولسۇنكىم جەناب سـيادەتە مۇئاپ ۋە كەمالات ئەكىتساب دىـيانەت ئاسار ھەقىـقەت شۇغار سەيىد شاھ تالىبىنىڭ سەلاھ ۋە سـەلاھىيەتى ۋە تەقۋى قابىلىيەتىنى ئاگلاپ بابالارىنىڭ دەستۇرى بىلە ھەزرەتى بۇزرۇرۇكۋار نۇرۇللاھۇ تەربىتەنىڭ مەرقەدى مۇتەھـەرـ لارىدا پىشۋا ۋە ساھىپ تەكبىر قىلدۇق تاسەيىد مۇشار ئىلەيەدىن بى ئىزدىن ھىچكىم نەزىر ۋە نـىيازىغا دەخىل تەئەررۇز قىلغۇچى بولماسۇنلار ۋە ھەر نەزىر ۋە نىيازـ كە ـ غە كىبلـا نەسىفى قىلىپ نەسىفىنى سەيىد مۇشارىن ئىلەي نەسىفىنى شەيخلارغا ئەئىيالارىغا كەمراق مۇفىلىسـ

لارىغا زىيادىرەك تەقسىم قىلىپ بەرگۈن زەندە ھەم
كېلىپ نەسفىنى سەييىد مۇشارىن ئىلەي نىسفىنى شەيخ
لارغا بېرگۈن ۋەتەقى مۇشارىن ئىلىيەي ئەندەل ئىھ
تىياج ئۈز نەفسىغە سەييىدلارنىڭ ھەسەسىدىن ئالغۇن
ۋە دىگەر يېر سۇلارى ھەم قىراداقى قىرىق تاغارلىق
يېر ئون ئالغۇ ئون تاغارلىق يېر قاقىردا ئون تاغارلىق
يېر ۋە مەجمۇغى قوروق يېرلار ۋە سۇلارنى بىربىر
بولغۇن① ۋە ئۈچ توتام ئۈچ ئىلىك جورغە سۇلارنى
قىش ۋە ياز تېيغۇچى بولماغۇلەر ھەشار مەدىكار قارا-
ۋۇل چەگداۋىل تۇشۇر ھەققۇلىلە قورغال شۈرەچى نەق-
قارەچى كۆكچى ئۆتۈنچى بازار بېگى سىرانە ۋە جەممىي
ئەلەمدار دەخىل ۋە تەنەررۇز قىلماغۇنلار ھەر كىم
شەيخ ۋە سەييىدلاردىن مۇشارىن ئىلىيەنىڭ خىزمەتىنى
كەمايەتىبەغى بەجا كېلتۈرگۈنلار ئۇ شەيخلارنىڭ ھەس-
سەسىدىن ھەم ئالغۇن كىممەاكىم يارلىغ يۈگۈنىدىن
ۋۇزىگا قىلىسە سىياسەتكە سازاۋەر ۋە غەزەپكە گىرىپتار
بولغۇسىدۇر دىپ مۇھۇرلۇك نىشان ئالمىشان ساقى بايان
تارىخ مىڭ ئالتمىشىنچى توشقان يىلى مۇھەررەم ئايى
شەنبە كۈنى دارۇلسەلتەنە تۇرفاندا پىتىلدى. ئىنتىھى
تۇشبۇ سۈرەتتە مۇھۇرىدۇر.

(مۇھۇر)

يوغارغى تېكىستنىڭ تەرجىمەسى:

---

① ئىككى ئارگىنالدا «بىربىر بولغۇن» دىگەن سۆزنىڭ ئۈستىدە بىزدە ئوقەت چېكىتمەك - ئاپتور

ئەبۇننەسىر سۇلتان سەئىد باھادىرخان غازى سۇزىم: جەمشىد كىبى شانلى يىللاردان بېرلى غالىب قەرىندەشلەر بىلەن غالىي خەزرەت يوغارى دەرەجەلى فەرىدۇن كىبى پارلاق فەرزەنتلەرگە باشتىن ئاخىر قەلەمگە ئالىنغان جىرلەرىمىزدەگى قاغىدەلەرگە بويسۇنۇچى غەمەلدارلەرىمىزگە، بەختىكە ياقىن تۆرەلەرىمىزگە خۇرمەتلەۋكە خەقلى كىشىلەرگە، شەرىغەتنى يۈرگۈزۈچى ئابىرويلى ئادەملەر، قۇۋانىچ بىلەن ئاتاقلى باشلىقلار بىلەن قاراخوجا، ئاستانانىڭ خاكىمى، دۇرغالارى باشلىق ئاقساقال قارا ساقاللار بىلەن ھۆنەرمەنلەر......①

ئانىق بولسۇنكى: جاناب سەيىد دەرەجەلى كەمالەتكە جىتىشكەن دىيانەتلى خەقىقەت شۇغارلى سەيىد شاھ تالىبنىڭ سەلاھىيەتنى ۋە تەقۋالىق قابىلىيەتنى ئېيشىتىپ، بابالارنىڭ يولى بىلەن خەزرەتي شەرەفلى قۇرۇللا ياتقان پاك ئورنىغا باشلىق ھەم ساخىپ تەكبىر قىلىپ بېلگىلەدىك. بۇ سەيىددىن رۇخسەتسىز ھىچ كىم نەزىر - سەدەقەگە ئارالاشۇچى بولماسىن. ھەربىر كېلگەن سەدەقەنى ئېيكىگە بۆلۈپ ئۈشبۇ سەيىد شەيىخلارغا يارىسىنى باشقىلارغا يارىسىنى، بايلارغا ئازراق، فەقىرلەرىنە كۆپرەك بۆلۈپ بېرسىن. جانلى مال كېلسەدە يارىسىنى ئۆزى قالغان يارىسىنى شەيىخلارغا بېرسىن. يەنە بۇ سەيىدنىكە كېرەك بولۇپ قالغاندا ئۆزىنە شەيىخلەرنىڭ ئولۇشىدىن ئالسۇن. باشقا جىر سۇلاردان؛ قىراداغى قىرىق تاغارلىق جىر،

① بۇجىردە يارتى يولدان ئارتىغى ئۈچىپ كېتكەنلىكدىن ئوقۇغلى بولمادى - ئاپتور

تون ئالغۇ ئون تاغارلىق جىر، ۋاقسردا ئون تاغارلىق جىر بارلىغى قۇرۇق جىرلەر ۋە سۇلارنى بىر بىر بۆلسۇن. ①ئۈچ تۇتام ئۈچ ئىلىك جۇرغا سۇلاردىن قىش - ياز توختاتماسىن، ھاشار - مەدىكار، قاراۋىل، غەسكەر، غۇشۇر جىيىۇچىلار، ناغراچى، كۆكچى، ئوتىنچى، بازار بېگى، سىرانە ھەم بارلىق غەلەمدارلار ئارلاشماسىن، قول تىقماسىن. بارلىق كىشىلەر شەيىخ - سەيىدىلەردىن بۇ كىشىنىڭ خىزمەتىن ئەيتكەندەي ئورنىلاسىن. ئولى شەيىخلەرنىڭ ئۇلۇغىندەن ئالسىن. كىمىدە كىم بۇ يارلىقتان باشقاچا قىلسا، سەياسەت بويىنچا جازالى بولىب، غەزەپكە يولىغادى، دىپ مۇھۇرلىك غالىي ئىسبات بىرىلادى. تارىخ مىڭ ئالتىمىشىنچى، قويان يىلى مۇخەررەم ئايىنىڭ شەنبە كۈنى، سالتانات ئورنى تۇرفاندا يازىلدى. سۆز ئاخىرىندا مۇھۇرىم باسىلدى.

مۇھۇر. (يازىۋى ئۆچكەن)

سۇلتانلارنىڭ ھەر قايىسى بۇ غەزىنى مۇنچالىق ھۆرمەتلەۋلەرنىڭ سەبەبى بۇ كىشىنىڭ كەرامەتلەرى ۋە فادەتتەن تىش بەغزى ئىشلەرىنە قاراتا بولغان. خەزىردە دە بەغزى كەرامەتلەرى ئانىق ئاچىق كۆرىلە ئىمىش، شۇنىڭ ئۈچۈندە زىيارەت قىلىۇچىلار ئىخلاسلارى بىلەن خوجامنى ياردەمچى قىلىپ ئاللادان مەقسەتلەردىن تىلەسەلەر مۇراتلارى ئورنىلانار ئىمىش. ئىخلاس قىلىپ بويسۇنۇچىلارغا باشپانا بولالا، دۇغا - تىلەكلەرىمىز

---

① ئىككى نوسخادە «بىر بىر بولسۇن» دىگەن سۆزنىڭ ئۈستىنە سىزىق تارتىلغان - ئاپتور

قابىل بولا دىيىپ ئىشانالار. فال ئاچىۋ تورنىندا ئىشلەتىلە
تۈرغان كۆلباللاڭ① دىيگەن بىر نەرسەلەرى بار. بىر كىشىـ
نىڭ ئاۋرۇۋى ئۈزاقىقا سوزىلىپ يازىلا ئالماسا كولىبالاڭ
كۆتەرەلەر. ئاۋرۇ كىشى ئۈچ كۈن ئىچىندە ساقايىپ
جافادان قۇتىلار ياكى ئۆلىپ كىتەر ئىكەنمىش.

خوجامنىڭ تۆگەرەگىندە ۋاڭلارنىڭ تۈرلى بوياۋلار
بىلەن بىيزەلگەن، پىشكەن كىرپىش بىلەن ياسالغان
قەبىرلەر ۋە گۈنبەزلەرى بار. ئىچلەرىندە تۈرلى يازۇ-
لارى بولىپ، كۆبىسىنىڭ تارىخ يىللارى يازىلماغان.
بىر قەبىرنىڭ ئىيشىك باشىنا يازىلغان تارىخى تۆبەنـ
دەگىچە:

بىئسىم سۇبخانەھۇ ۋە تەئالا ھەمدۇبى ھەدۇ سەناي
بى ئەدەد خۇداۋەندە بىر ھەق ۋە پادشاھى مۇتلەقغەـ
كىم ئۆزىنىڭ قۇدرەت تاۋانالىق سىفاتىنى ئىزھار ئەيـ
لەپ سەلاتىنلار زۇمرەسىنى ۋە ھاكىملار خىلىنى ئىنتىـ
زامى ئالەم ۋە مەسالىھۇ بەنى ئادەم ئۈچۈن ھاكىم قىلـ
دى ۋە بۇ جۇملەردىن ھەزرىتى چاساق ئىسكەندەر ۋاڭ
ھاكىمىنىڭ بىكلىگى كىم كاشغار دارۇسسەلتەنەتىدە ۋالى
ھاكىملىغ مەسنەدىدا ئولتۇرغان ھالەتىدە پەدەر بۇزۇ-
رۇكۋارلارى مەرقەدىنىڭ ئىمارەتىنى تەجدىد ئەيلەمەكنى
ئىرادە ئەيلەپ تارىخە بىر مىڭ ئىكى يۈز يىگىرمەدە
كاشغەر ۋىلايىتىدىن زەھرىنى ئۇستادلارنى ئىيبەرىپ مەر-

---

① يازغۇچى «گولىبالاڭ» غا ھىيچ ئىزاھ بىيرمەگەن، مىن
سۇراشتۇرسام قەبىرنىڭ تۆپ ياغىچىنا قويىلغان دۇمباق ئىكەن،
ئىهتىمال باقچىلاردان قالغان نەرسە بولسا كىرەك ـ ت

قەدىرلانۇر ئەنۇر تەئەمىرىنى ۋە پىش ئەيۋان ئىمارەتىنى
كاشەئى مۇئەققەش تەزەيىنى بىرلە مۇزەييەن ۋارەستە
ئەيلىدى ئىنتىھى ئۇشبۇ ئاندە ۋاقىلارىنىڭ دەخى كۈندە
فەسلە ۋە ئىمارە يەئنى جامائەلەرىندىن فەۋت ئولان-
لارى مەنسەبدارۇ ۋە غەيرى مەنسەبدار ئولسۇن جاي
مەئھۇدە قۇيۇب ئادەت قەدىمەلەرى ئۈززەم ئاكابىر ئو-
لەمالەرىندىن بىر ئادەمى قەبرىنىڭ ئۈستىنە يۈز بازيادە
ۋە ياكەم خەتىم قۇرئان ئوقۇماق تەئىن ۋە قىرىق كۈن
ئاندە ئىستىقامەت تەھسىس قىلۇرلار يەئدە مۇلۇۋلمۇدەت
دۇئا فاتىھەسىنى ئالۇب ئىزنى ۋە ئىجازەت ۋىرۇرلار.

يوقارىنىڭ تەرجىمەسى:

بىسمىللا باشلاپ ئول ئاللاغا چېكسىز ماقتاۋ، سان-
سىز سەنائەيىتەمەن. ئول بىر ھەقىقىي خۇدا، مۇتلەق
پادىشاھ ئۆزىنىڭ قۇدرەتلى، سىيفاتى، كۆرسەتىپ سىئا-
ئاتلار، ھۆكۈمدارلارنى دۇنيانىڭ ئىنتىزامى، ئادەم بالا-
لارنى باشقارۇ ئۈچۈن خاكىم قىلدى. شول قاتاردان
جاساق خەزرەتى ئىسكەندەر ۋاڭ خاكىمىنىڭ بىكلىگى
چاغىندا، قاشقاردا ۋالى خاكىملىق مەنسەبىندە ئوتەر-
غان ۋاقىتتا، خاسىيەتلى ئاتاسىنىڭ قەبرىنى ياڭارتىپ
ياساماقچى بولسا، تارىختا بىر مىڭ ئىككى يۈز يىگى-
مەسى قاشقار ۋىلايەتىدەن چىبەر ئۇستىلار جەمبەرىپ،
پاتقان ئورنى نۇرلى بۇ قەبرىنى سىرلى كېپ پىشلەر بىلەن
بىزەپ ياساتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ۋاقىلار جەمەغەتىن-

دەن مەنسەپلى ياكى مەنسەپسىزلەرنىڭ قەبرىلەرىندە بۇ چىركە قويۇپ بۇرۇنقى ئادەت بويىنچە غۇلەمەلەردەن بىر كىشىنى يۈز مەرتەبە ياكى ئارتىق كېچە ساندا خەتىم قۇرئەن ئوقۇرغا تەئىيىن قىلغان. ئاندا قىرىق كۈن ياتىپ ئىستىقامەت قىلىپ، ۋاقتى تولغاندا دۇغاسىن ئالىپ قايتالار.

ۋاڭلار ئەسلى تۇرنىدا ئىختىلافلار بولۇپ، بەغىزىلار ئەۋەلكى خانلارنىڭ نەسلىندەن دىسە ۋە بەغىزىلەرى خەزرەتى ئافاقنىڭ ئىمىن ئىسىملى دىيندار بىر مۇرىت سوفىسى بولىپ ئانىڭ ئەۋلادى دىلەر ۋە بەغىزىلەر مەزكۇر ئىمىن خەزرەت ئافاق تەرەفىندەن تۇرفان خاكىملىغىغا قويۇلغان دىيەلەر. ئافاق خوجا ئۆلگەندەن سوڭ ئانىڭ ئوغىللەرى يەنە ئەۋەلكىدەي خاكىملىققا قويىلغان. بۇ ئارادا ئافاق خوجانىڭ ئىتتىفاقداشى ئىلى خانى قۇنتاجى هەم غەلەمدەن ئۆتىپ ئىكى مەملەكەت ئاراسىنا غەداۋەت تۈشىپ، ئىلغا قاراشلى قالماق ئىلى تۇرفانغا هەر ۋاقىد كىلىپ، بۇلاپ ـ تالاپ تىنچسىزلاندىرىپ تۇرغان. ئىمىن ۋاڭ قاشقارداغى خەزرەت ئافاقنىڭ بالالارى ئاي خوجا، كۈن خوجالاردان ياردەم سوراغان ۋاقتىدا، بۇ ئىكى خوجانىڭ ئۆز ئارالارىندا ئىتتىفاقسىزلىق تۈۋۈلىپ، ئاق توغ، قارا توغ دىيپ ئۆز ـ ئۆزلەرىنە غينۆان بىرىشىپ، ئىكى گۇرۇھقا بۆلىنىپ كىتكەنلەر ئىكەن، ئانىڭ ئۈستىنە چىرلى خاكىملەردە، هەر بىرسى ئۆزلەرى تۇرغان شەهەرلەرىندە مۇستەقىل ئىش كۆرىشىپ، خۆكۈمەت باشقارىۋغا زىيان جىتە. بۇ تاراف

تان ئېمىن ۋاڭغادا خەۋەنى زورايا. ئېمىن ۋاڭ ئىلاجسىز قالغانلىغىدىن ئىجەن خانغا① ئەسكەر سوراپ ئېلچى يىبەرە. خان ئېلچىلەرنى قارشى ئالا. بۇ ۋاقىتتا قالماقلارنىڭ زارارى دۆلەتنىڭ باشقا رايونلىرىدا تەسىر قىلا باشلىغانلىقىدىن خاننىڭ خەبەرى بولىپ تۇرغان. مەركەزى ھۆكۈمەت قالماقلارنى باستۇ ئۈچىن چېرىك چىبەرگەن. بۇل چاقتا ئېمىن ۋاڭدا كۆچ توپلاپ، مەركەز ئەسكەرلەرنە ياردەملەشىپ قالماقلارنىڭ كۆرەسى② ئورناشقان ئېلى ۋىلايەتىن ئالغانلار. ئاۋۋالغا قاچقان قالماق ئەسكەرلەردىن ئېمىننىڭ ئەسكەرلەرى قوۋىپ ئەسىر ئالغانلار، ھەم ئالارنى بىجىنگە چىبەرگەنلەر.

ھىجرىيە 1150 - 1200 - يىللار ئاراسىدا قۇلجا شەھەرى بىنا بولغان. ئاندان مەركەز ئەمەلدارلارى تۇرغانغا بارىپ، ئېمىنگە ۋاڭلىق دەرەجەسىن بىرگەنلەر. ۋاڭ جىرلى فۇقرا، خاكىملارنى مەنسەپكە قويۇ، خىزمەتدەن قالدىرىۋ، خەتتا ئۆلىمگە بۇيرۇغا قەدەر خوقۇقلى بولغان. مەغەشىنە مەركەزدەن يىلىنا كۆپ يامبۇ بىرلگەن ۋە ئەۋلەتدەن - ئەۋلەتكە ۋاڭلىق مىراس قالماق شارت بولغان. ئېمىن ۋاڭ مەركەز ئەسكەرلەرىنە يول باشلاپ، قاشقارغاچا بولغان جىرلەرنى قولغا كىرگىزگەنلەر، بۇ ئىشلەرگە ئېشىك ئاچۇۋچى ئېمىننىڭ خىزمەتى سەبەبلى بالادان - بالاسىغاچە ۋاڭلىق مەنسەپبىندە

---

① ئىجەن خان - چىڭ سۇلالىسى خانى - ت

② كۆرە - ھۆكۈمەت مەھكەمەسىندە - ت

ئوتۇرۇپ، ياقۇپ خان دەۋرىدە ھاكىمىيەتلەرى مۇنقەرىز بولغان.

«ئەددەھرۇ مۇشتەرىكۈن بەينەننناس» (دۇنيا كىشىلەرگە ئورتاق) دېگەن ماقال بويىنچە دەۋردىن - دەۋرگە ئۆزگەرشلى سەبەپلى، ئادەملەر ئاۋۇشىپ بەختلەرى يولداش، تەغلەيلەرى قولداش بولىپ ھىجرەتىنىڭ 1293 - يىلى ياقۇپ خان ئۆلۈپ خىتايلار ئالتى شەھەرگە ئىككىنچى مەرتەبە ھاكىمىيەت ئورناتتى. يوغالىپ بىتكەن ۋاڭ نەۋلەتلەرى خۇكۇمەت تارافىندان سۈراشتىرىلىپ ئىيمىن ۋاڭنىڭ ئالتىنچى نەبرەسى مەخمۇتنى تاۋىپ، ئانى بابالارىنىڭ ئورنىدا ۋاڭ سايلادىلار. مەخمۇت ۋاڭ خەزىر لۈكچىن شەھەرىندە ۋاڭلىق ھاكىمىيەتىنى يۈرگىزمەكتە.

ئاستانا بىلەن تۇرفان ئاراسىندا كۆتى يۈغان دېگەن تۇرادان جەنۇبى ۋە شەرق تارافىنداغى شەھەر، ئاۋىللار بارلىغى ۋاڭنىڭ باشقارۇۋىندا بولىپ، ۋاڭغا خان تارافىندان يىلىنا ئون ئالتى يامبۇ مەغەش بېرىلە. ۋاڭ ھاكىمىيەتىندە ئىيسلام قانۇنى بويىنچە مۇفتى، قازى، رەئىسلەر بار. ھەر ئىش شەرىغەتكە قاراشلى ئەغلەملەرنىڭ فەتۋاسى بىلەن يۈرگىزىلە. ۋاڭنىڭ خاتىنى فۇجۇڭ غىنۋانىندە مەنسەبتە بولا. فۇجۇڭ يارىم ۋاڭلىق خۇقۇق خەزىرگى فۇجۇڭ مەخمۇتنىڭ ئۆگەي ئانىسى. ئاناسى ئۆلسە ئاندان خاتىنى فۇجۇڭ بولا.

مەخمۇت ۋاڭنىڭ ئاتاسى نەفىردۇن ۋاڭ، ئانىڭ ئاتاسى مۇخەممەد سەيىت ۋاڭ، ئانىڭ ئاتاسى زۇنۇن

ۋاڭ، (خالىقلار زوۋاڭ دېپ يۈرىتەلەر) ئانىڭ ئاتاسى
ئىسكەندەر ۋاڭ، ئانىڭ ئاتاسى ئىمىن ۋاڭ سوغىش
بابىدا باتۇر.

ئۇشى ئىمىن ۋاڭنىڭ نەسەپ تارىخىدا بىر نىچچە
تۈرلۈك پىكىرلەر بار. بەزىلەر بۇرۇنقى خانلار ئەۋلادىدىن-
دەن بولۇپ كەيىن خەزرەت ئاپپاق خوجا خىزمەتىدە بولغان.
ئىش كىلەرلىك كىشى دېپ، تۇرپانغا ھاكىم قىلىپ قويۇ-
غان بولىشى تىيىش دېسەلەر. بۇندان ئەۋۋەلەرىدە-
نىڭ تۇرپاننىڭ ھەر چىرىگە ۋاڭ قويىماق تۇرا كىلسە،
ئۇشى نەسلدەن ۋاڭ قويىماق خىتايلارنىڭ قانۇنى ئى-
كەن. كەيىن جاھانگىر خوجا ئۇستىدىن غەلى-
بە قىلىپ، جاھانگىر خوجانى چىكىپ ۋە ئەسىرگە ئالىپ،
ئورنىنا قاشقاردا ئىسخاق ۋاڭغا، ۋاڭلىق دەرەجەسىنى بېر-
گەن ۋە قاشقاردا ۋاڭ بولغان. سوڭغى ۋاڭلار ئانىڭ
ئەۋلادى دىيىشلەردە بار. بۇ ئىسخاق ۋاڭ ئەۋەلدە سەۋ-
دەگەر بولغان كىشى. جاھانگىر خوجا ئەخۋەللەرى، يا-
قۇپ خان ئەخۋەللەرى بىلەن بىرگە يازارمىن. ئاللا
بۇيۇرسا!.

تۇرپان ۋىلايەتىنىڭ مۇپتى قازىلارىندان باشقادا
زور غۇلامەلەرى بار. ئالاردان بىرسى ئاستانانىڭ مۇ-
دەررىسى مولla ئەبدۇلمۇقت ئاخۇن دىگەن كىشى ئى-
كەن. مۇرەككەپ قىيىن مەسئەلەلەرگە جاۋاپ بېرە ئا-
لارلىق تەقۋا ئالىم. فارسچە ياخشىغىنە سۆيلەي ئالا.
ئۈز-ئارا ئوتتۇرۇلاردا مەكتۇبات شەرىف، غەيىنلغىلىم
كىبى ۋەغزە كىتابلارىن ئوقى. بۇ كىشى فەقەت تۇر-

قانداغىنا ئىمەس، بۇتۇنلەي ئالتى شەھەر بويىچادا بىرىنچى دەرەجەدەكى غالىم دىيەرگەدە يارى. ئىككى كىتابلارىدا ئاز ئىمەس. بىر كىفايە كىتابىن كۆردىم. يازىلغانىغا دۆرت يۈز يىلدان ياكى ئالتى يۈز يىلدان ئارتىغىراق بولغان شىكىللى، ئانىغى خەتىرىمدە قالماغان. غەرەب گىرامماتىكاسىن ئوقۇپ ياتقان شەكىرتلەرى بار. ئاخۇنىنىڭ بىر ئوغلى شۇندي ياخشى ئوقىغان، غەرەب تىلى گىرامماتىكاسىن چىشكەندە جانىڭ رەخەتلەنە.

بۇ غۇلامەلەر قاتارىندا ساخىپ تەكبىر سابىر ئاخۇن دىگەن كىشى بولىپ، سۇلتان ئالىپ-ئاتا خوجەنىڭ ۋەقفلەردىن باشقارۇچى مۇتەۋەللى ھەم نازىر ئىكەن. يەنە لۇكچىنىنىڭ مۇدەررىسى لۇكچىن مەدرىسەسىنىڭ مۇدەررىسى بەكرى ئاخۇن دىگەن كىشى دىغار يولىندا ئۆز كارىزى ياقىنىدا بىر مەسجىت ھەم مەدرەسە سالىپتى. يۇرتىدا شۇل جيردە، جۇمغەغە توغرى كيلگەنلىكتەن كۆرىشىپ ئىسەنلەشتىك. ئەممە كۆپ تۇرالماغانلىقتان كۆبىرەك فىكىرلەشىپ فايدالانالمادىق. تۇرىندەن قارغاندا قاغىدەلى ياخشى ئادەم ئىكەنلىگى بىلىنە. بۇ زاتلارىنىڭ ھەر بىرى ئوشى ۋىلايەتنىڭ قۇتۇپ يولدىزى دىيەرلىك تەقۋا كىشىلەر. جانابى ئاللا بۇلار بىلەن يەنە كۆرىشۈنى ناسىپ قىلسىن ئاممىن.

بىر كىشى بۇخاراغا بارماسادا، باشقا جيرلەرنى كۆرمەسەدە غىلىمگە تىرىشسا، غالىم بولىشۇ مۇمكىن ئىكەنلىگىن، بۇ كىشىلەرنى كۆرگەندە ئويلى ئالامىز. لەكىن سەياخەت، كۆرگەن-بىلگەن ئەلبەتتە ياخشىراق.

باغىر دىگەن جىيردە تىمىر قازى دىگەن مەشھۇر
كىشى بولۇپ، ياخشى ئىشلەر خەيىر - ساخاۋەتتە ھەممە-
دەن ئارتۇق دىيىپ ئەيتەلەر. ھىجرىيە 1303 - يىلى خا-
جىنگە بارۇر سەفەرىنىدە خوتەن شەھەرىنە بارغانىدا را-
مازان ئايىندا ۋافات بولغان. مەرخۇمنىڭ خەيرلى ئىش-
لەرىنىڭ بىرىسى؛ باغرىدە بىر مەسجىت ياساتىپ تىرەس-
نە يىگىرمە قەدەر خۇجرە سالدىرغان. ئاڭا ياقىنراق
بىر قارىخانە سالىپ مەخمۇت ئىسىملى بىر قارىنى تە-
ئەينلەپتى. قارىخانا ۋە خۇجرەدەكى شەگىرتلەرنىڭ راس-
خودىنا ۋەقفەلەر بېكىتىپ، كىرىملەرىنى شۇلارغا سەرپ
قىلۇغا ۋەسىيەت قىلغان. ئۆز ئورنىنا بىر شەگىرتىنى بىل-
گىلەگەن. خەزىرگى ۋاقىتتاغى ئىمامى ھەم مۇدەررىسى
شول شەگىرتى. ئانىڭ يىتىلگەن ئوغۇللارى بار.

مورتۇق خوجا

ئاستانادان ئىكى تاش يىراقلىقتا تاۋنىڭ ئارتىنـ
دا، ئاستانا سۇۋىنىڭ باشىندا، مورتۇق دىگەن بىر كىچـ
كەنە ئاۋۇل بار. ئول جىيردە مۇرتۇق خوجام دىيىپ ئاتالـ
غان، مەشھۇر مەۋلانە خەمىت خەزرەتىنىڭ قەبرى بار.
ئاللا رەخمەت قىلغىر بۇ كىشى، ھىندىستانلىق بولىپ،
ئەرەبىستاندا ئىلىم تەخسىل قىلىپ، ئاندان سەياخەت
قىلىپ يۈرۈپ، بۇ جىيرگە كېلگەنمىش. شول زاماندائى
خانلارنىڭ بالالارىنى ئوقۇتىپ، ئۇستاز بولىپ تۇرىپ،
ئوشى جىيردە ۋافات بولغان. قەبرى قاشىندا زور بىر

مەسچىت بار. مۇرتۇقنىڭ بارلىق خالقى جۈمەغە نامازىنى شۇل مەسچىتتە ئوقىيلار. سولتان سوفى ئاتاسى ئەيۇپ نىياز، ئۇنىڭ ئاتاسى ئارزۇمەت دىگەن كىشى 20 يىلدان بىرلى باشقارىپ كىلىپتى. چىراقچىسى غەبدۇلـ جەببار شەيىغدىر.

مۇرتۇقدان تاۋ ئارقا يولى بىلەن ئەسغاب كەھفكە باردىردا، سىنگىم يولى بىلەن سۇ باشى دىگەن ئاـ ۋىلغا بارىپ، ئاندان تۇيۇق جىلغاسى ئارقىلى تۇيۇق ئاـ ۋالىنا بارىلا. ئارالىغى يىيتمىش يولدىر، تەخمىنەن تۆرت يارىم تاش يىراقلىقدا. ياكى مۇرتۇقدان ئاستاناغا كىيـ لىپ، ئاندان تۇيۇققا بارماق بولغاندا، ئاستانادان تۇيۇقـ قا ئۆتىز يول، يەغني ئىكى تاش يىراقلىقدە. خەزرەـ تى ئەسغاب كەھفنىڭ مۇبارەك غارى ياتقان ئورنى شول جىردە. يول خىتاي ئۈزۈنلىق ئۆلچەمى، ۋېرست غىلمى ئۆلچەم. تاش دىگەن ماۋىرا ئۇننەھىردە ئۈزۈنلىق ئۆلـ چەمى. غەرەبچە فەرسەخ دىيىلە. ھەر ئىكى يول ۋە بىر چارەك، بىر ۋېرست ۋە ھەر سىگىز ۋېرست، بىر تاش خىسابلانا.

بۇ بابتا ئەسخاب كەھف توغىرلى سۆيلەنە

بىسمىللاھىرراھمانىرراھىم «ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلىيمەن»

بۇ سەغەدەتلى مۇقەددەس كىشلەرنىڭ ياتقان ئورنى كەھف تاتارىستان (تاتارىستان غارى) دىپ ئاتالـ غان ۋىلايەتنىڭ، كونە تۇرفان ئىسمى بىلەن مەشھۇر شەھىرىنىڭ شەرىق تارافىنداراق جەنۇبىندە، مۆلچەر

بىلەن دۆرت تاش يىراقلىقتا ئاستانا قەلەسى بار بولۇپ، يوغارىدا يازغانىمىزداي ئاستانادان ئىكى تاش - ئوتىز يول جىيردە تۇيۇق ئاۋىلى بار. ئەۋلىيەلەرنىڭ ياتقان غارى شول جىيردە.

غار، كەھف - سۆزى ئىكى بىر مەغنەدە — تاۋ چۇقىرى دىيگەن سۆز. ئۆڭكۆر زور بولسا — كەھف، كىچكەنەرەك بولسا — غار دىيىلە. «ئەلكەھف ئەلغار ئەلۋاسىخ فى ئەلجەبىل فان لەم يەكۇن ۋاسىغا فىغار» مەغنەسى: (كەھف دىيگەن تاۋلاردايى كىيك غار، ئەگەر كىچكەنە بولماسا، غار دىيلمەيدى. «روخۇلبەيان» دەن)

بۇ غارنىڭ ئىيك ئەۋۋەل مەغلۇم بولىۋى جاھىلىيەت زامانىسىندا بولىپ، شول زامان كىشىلەرى ئۆز غادەتلەرى بويىنچە خۇرمەتلەپ تاۋاپ - غيبادەت قىلىپ كيلگەنلەر. سۇلتان سىدىق ① بۇغراخان غەسرىندە ئىسلام دىينىنە كىرگەن چاقدا، ئىسلام غەسكەرلەرى تاراپىندان غارنىڭ تارىخي پاكى ياڭا غىمارەتلىگىنەن خەبەرسىز بولغاچ، كافىرلار پۇتخاناسى دىيپ يانىنداغى ئۆي - غىمارەتلەرى بىلەن بىرگە بۇزىپ تاشلاغانلار. شول چاقتا غارنىڭ ئىچىنە كىرگەن كىشىلەرگە كەيبىر غەجەيىپ ئىشلەر كۆرىنگەنمىش. بۇ سۆزلەر خالىق ئاراسىنا تارالىپ مەجلىسلەردە سۆيلەنە - سۆيلەنە يوغارى تەبەقە باشلىقلارنىڭ قۇلاقلارىنا جىيتىپ، ئالار بۇ غارنىڭ نى سەبەپلى زىيارەت - تاۋاپ ئورنى بولغان دىيپ، بۇ-

① «سىدىق» ئىمەس، «سۇتۇق» بولرغا تىيش - ت

رۇنغى ئىشلەردەن خەبەرى بار كىشىلەردەن ئىچكەلەپ
تېكشىرىپ سوراغانلار جيرلى كىشىلەر، بىزچە، شەيخـ
لەردەن سوراغاندا ئالار: «ئىشتىمۇزچە بۇرۇنغى زامانـ
دا بۇل دىيارداغى كىشىلەر تاۋلارنى ئويىپ ئۆي ياـ
ساپ، تاۋلارى شەھەر، سەخرەلەرى باغچا خىسابىندا
يەشەپ كېلگەن. بىر قانچا زامانىنان سوڭ، بۇلارغا ياـ
قىن ئەتىرافقا بەدەۋي ـ كۆچمەن خالىقلار كېلىپ، بۇلارـ
نىڭ جيرلەرىن جەيلەۋ، قىشلاۋ قىلىشىپ، ئۆزلەرىن بۇـ
لاپ ـ تالاپ تۇرمىشلارىن رەخەتسىزلەندىرگەن. ئاخىرى
بۇ بەدەۋيلەرنىڭ زۇلمىنا چىدارغا خەلى قالماغاچ مىلىڭ
يىلدىن ئارتىق يەشەگەن ۋاتانلارىن تاشلاپ كېتىۋگە
مەجبۇر بولغانلار. سوڭىندان كۆچمەنلەردە مەغلۇم سەـ
بەپلەر بىلەن بۇل جيردەن تايغانلار، كۆچمەنلەر كېـ
تىپ، جيرلەرى بوش قالغاچ، جيرلى خالىق يەنە قايتاـ
دان كېلىپ ئورنىلاشالار. يەنە ئەۋۋەلگى كىبى تاۋ ئۆڭـ
گۆرلەرىندە يەشيلەر. سوڭىرا بۇلارنىڭ ئاراسىندان دورـ
غۇن ئيسملى بىر دانىشمان ئاقىللى كىشى چىقىپ
كۆپچىلىككە قاراپ: بىز بۇلاي ئۆيلەرىمىز تاۋ ئۆڭگۆرلەـ
رىندە، ئيگىن، باقچالارىمىز تۆبەنگى سەخرەلەردە بۇـ
لىپ يەشەۋىمىز تۇرا ئيمەس. ئەگەر يەنە بىر دۇشمان
كېلىپ باقچا جيرلەرنىڭ يولىن تۇسىپ، ئۆيلەرىمىز بىـ
لەن ئيكى ئاراغا كىرىپ ئالسا، ئول ۋاقىتتا خەللەرىمىز
يەنە ئەۋۋەلگىدەي قيىنلىقا قالا. يەنە كۆچىپ كېتىۋگە
مەجبۇر بولابىز. «شۇنىڭ ئۈچىن بىز ئيگىنلىك، باقچا
جيرىمىزگە كۆچىپ بارىپ ئۆيلەرىمىزنىڭ ئاتىرافىن

قورغانلار بىلەن قورچاپ، ئۆزىمىزنى ساقلىي بىلسەك،
بىزنى دۈشمان جىڭگە ئالمىي» دىپ مەسلىھەت كۆرسەتە.
ئانىڭ فىكىرىدىن ھەممە ماقۇل كۆرۈپ، ئالدى بى-
لەن ئاستانا شەھەرىن قورغانلار. شەھەرنى ئەيلەندۈرۈپ
قورغان - قويمالار سوغىپ تاۋ ئۆڭگۈرلەرىندەگى كىشى-
لەرنىڭ بارلىغى كۆچىپ كىلىپ جەمەغە بولىپ، بىر
ياخشىغىنا شەھەر بىنا بولغان. ئانىنى مەزكۇر دورغۇن
بۇلارغا خان ئورنىدا خەكىملىك قىلغان. ئانىڭ بالالا-
رىدا نەسلىدىن - نەسلىگە خان بولغانلار. ئاغىن سۇلارى
جىتىشمەگەچ كارىز قازۇنى غەدەت قىلىپ، تۇرمىشلارىن
ياخشىلاغان. شول خىلدە ئۆز ئامانلىقلارىن ساقلاپ تۇر-
غاندا ھىندىستان ياكى ئەجەم پادىشاھلارىندان بىرسى
غەسكەر جىبەرىپ قورچاغانىدا، ئۆكۆزخانغا ① خەبەر
بىرگەنلەر. ئۆكۆزخان ئۆزىمى ياكى ئوغلىنامى دورغۇن-
نىڭ قىزىدىن ئالغان كۈيەۋ ئىكەن. ئول ياردەمگە غەس-
كەر جىبەرگەچ، دۈشمانىن جىڭىپ، كۆپ ئولجالار ئالىپ
غالىپ بولا، شول بويىنچا بۇلارنىڭ قورقانچاقلىغى با-
تىرلىققا ئەيلەنىپ، ئاياقلارى جىتكەن جىردەگى مەيلى
كۆچمەن، مەيلى شەھەرلى بولسۇن ماللارىن بۇلاپ - تا-
لاپ، ئادەملەرىن غەسىر ئالىپ، قوشاقلاپ ئەيدەپ قۇل
قىلىپ بۇ ئىشتەن كۆپ فايدا تابالار. ئەۋۋەلكى ئىگىنى-
چىلىك، باقچاچىلىق ھۆنەرلەرىن تاشلاپ، سوغىش قىلىش
يولىنا تۈشەلەر، ئاز ۋاقىت ئىچىندە خالقى كۆبەيىپ

---

① ئۆكۆزخان ئىمەس، ئوغۇزخان بولسا كىرەك - ت

دەۋلەت تەرەققى تاپا. ئاندان تۇرفان شەھەردىن قۇرىپ
ئانى پايتەخت قىلىپ، كۆپ زامانلار ئۆتكەچ، سىرتقى
ياقدان بىر زالىم پادىشاھ بۇلارنى باشقارىپ تەختكە
چىقادا، دەۋلەتكە مەغرۇرلەنىپ خۇدالىق دەغۋەسىن قىلا.
كىشىلەرنى ئۆزىنە تابىنىۋغا مەجبۇرلي. ئەمرىنە بوي-
سىنماغانلارنى ئوتقا تاشلاپ كۆيدىرە. جەبىرلەۋ ئارقىلى
خالقىنى سۆزىنە كۆندىرە. بەغزلەر بويسۇنا، يەنە بەغىز-
لەر شۆھبە بىلەن بولسادا ئەمرگە ئىتاغەت قىلىپ،
ئاڭا خۇدا دېپ سەجدە قىلالار. بۇ ئارادا شول شەھەر-
نىڭ ئابىرۇيلى ئادەملەرىندەن ياكى پادىشاھنىڭ ياقىن
كىشىلەرىندەن ئالتى يىگىت بويسۇنماي تاۋغا چىقىپ
كېتەلەر. يولدا بىر قويچى ئىتى بىلەن بۇلارغا قوشىلىپ
ئوشى غارغا كىرىپ ئۈچ يۈز يىل يۇقلاپ ئاندان ئويغا-
نا. كىشىلەرگە بىلىنگەنلەرىندەن سوڭرا يەنە ئوشى
غاردا يۇقلاپ قالمىشلار. بۇلارنىڭ مۇندي خەللەرى ئا-
چىلغاچ خۇرمەتكە، غىزەتكە لايىق كۆرىپ، ئىشىگىنە
بينالار ياساپ، بارا-بارا تاۋاپ قىلىشىپ غىبادەتخاناغا
ئەيلەندىرگەنلەر. بۇل غارنىڭ ئۆتمىشى ئوشىندي» دېپ
سۆزىن تۇگەتكەن.

بۇنى ئاڭلاغان كىشىلەر غەجەپلەنىپ تۇرلى فىكىر-
لەرنى ئويلاپ بەلكى، قۇرئەندە ئەيتىلگەن ئەسخاب
كەھفىنىڭ غارى بولىۋى مۇمكىن، چۈنكي خيكەيەنىڭ
مازمۇنى بۇتۇنلەي شۇڭار ئوخشي، ئارلاغا ئىشانغان كىشى
دينسىز پۇتپەرەس قولىندا بولسادا خورلەقتا، تۆبەنلىكتە

بولمىي. بارلىق كىشىلەر ئانىڭ خىزمىتىندە بولا ئىمىش
دېيەلەردە، لېكىن ئانىق شولاي دېپ قارار قىلماغان.
خان، ئەمىرلەر ئاڭا ئىيەرمەي، بىلگىلى شەيخته قويـ
ماي كېلىەلەردە، ئۆزلەرىنى نادانلىق تارىختاغى ئىشانـ
غان مانى دىنىندە بولغانلارىندان كۆرە جىيدى ئەۋلىيە-
نىڭ قويچى ئەۋلەدى، ياكى يەملەيخانىڭ ① تۇرۇغ
قارماغىندانىمىز دېپ تالاشالار.
ئىسلام دىنىنە كىرگەچ بىرىسى غارغا ئىيە بولىپ،
شەيخ دەرەجەسىندە خۇرمەتلەنىپ، ئول قىتمىرگە ②
يابۇ يابىپ، ئۆتكەن-كېتكەن يولاۋچى، زىيارەت قىلۇ-
چىلارغا ئاتتان تۈشىپ ئۆتۈ ئۈچىن شارتلى ئورىنى بېلـ
گىلەگەن. بەغزى كىشىلەر غارغا كۆڭىللەرىنى بۆلمەي،
شەيخنىڭ سۆزلەرىندە ئىشتىمەي، ئاتدان تۈشمەي ئە-
دەبسىزلىك قىلغانلىقتان بىر قانچاسى خەلەك بولغان،
بىر قانچاسى ئۆلمەسەلەردە ئۆلەرگە ياقىن بەلەگە يو-
لىققانلىق كەرەمەتلەرىنى كۆرگەنلەرىنى سۆيلىلەر. بۇنى
ئىشتكەنلەر توپ-توپ بولىپ كېلىپ تۇرۇغا، گۇرۇھ-
گۇرۇھ سەيەخەت قىلۇغا كىرىشىپ، نىچە يۈز يىلدان
بىرلى شول غەدەت بويىنچا زىيارەت ئورنى بولىپ
قالغان.
بۇ زامانلاردا غارغا خىزمەت قىلىپ، كېلگەنلەرنىڭ

---

① يەملەيخا - جىيدى ئەۋلىيەنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى.
② قىتمىر - جىيدى ئەۋلىيەنىڭ ئىچىندەگى ئىتنىڭ
ئىسمى - ت

قالدىق ئىزلىرى، تۈرلى سوغىش - جاڭجاللار سەبەبىدىن يوقالىپ كېتكەن. سوڭقى ۋاقىتتاقى خانلاردىن سۇلتان باباخان غازى بىر بۇيرۇق يازىپ ئەۋۋەلدە ئىسلام زامانىدا غارغا مەسئۇل بولغان ئەلگى شەيخىنىڭ نەسلىدىن موللا قەمۇش ئوغلى خوجە ئەييۇپ دېگەن كىشىنىڭ قولىنى بېرگەن. ئەييۇپ مۇتەۋەللى بولغاندىن سوڭ غارنىڭ ئىشىك ئالدىغا بىر ئۆي سېلىپ ياخشى قارىغان. ئانىڭ قولىدىكى ئىسپات بۇيرۇق تۆۋەندە كۆرسىتىلەمىن. ئانى ئۆز بويىچە ئارتۇق - كەم قىلماي كۆچۈرۈپ ئالدىم.

ئىسپات تۆۋەندىكىچە:

بىسمى سۇبھان ئەبۇلفەتھ سۇلتان سەئىد بابا-خان باھادىر غازى سۆزىم زەلال فەر سەلتەنەت ھۇمايۇندىن مەئەندەلەت روز ئەفغۇن ساخىب قىران ئەغزەم زۇبدە سەلاتىن ئەرەب ۋە ئەجەم باقۇۋۋەتى بازۇي مۇسۇلمانى فۇرۇغ دىدەئى جەھانبانى رابىتەن ئەمىن بىلاد ۋاستە ئەمان ئىبادىن ناسىب رابات سەلتەنەتى رافىئا ئەئىلام خۇلافات ۋە راي جەمشىد غەر فەرىدۇن خۇرشىد مۇنەززەر خۇسراۋ ئىسكەندەر جاھ سۇلەيمان يەدبەيزا شۇجائەت شۇتار سەخاۋەت دىسار جۇۋانبەخت بەر خوردار قەرىنداشلار بىرلە جەلمۇشە ئىن ئەزىمۇلقەدىر

ئەدىلۇشتە مىس شىبە ۋەلىبەدەر ① قەرزەندلەرغە ۋە
ئۇمراي مەلىك ئاراي ئالىشان ۋەزىراي نىكۇراي كىفايەتى
ئىشان سەدىر سۇدۇرى ئالى مەقام ئۇلاماي ۋاجىبۇلئىھـ
تىرام ۋە قۇززات ئىمام شەرىئەتى ئەنجام نەقەبائى كە-
رام ۋە زۇمرەتى ئەنئام ۋە جۇمھۇر خاس ۋە ئەۋامغە
ئايداغ ۋازىھ ۋە لايىھ بولسۇنكىم خوجە ئەييۇپ موللا
قۇمۇش سەبەب ئوغلى كىچىك ۋە موللا مەلىك بۇ ئۈچ
تۈپلۈك كىشىنى ھەزرەتى سۇلتان ئەسھاب كەھف قۇد-
دۇس سىررەھۇمنىڭ خىزمەتلەرىدا بولغان سەبەبىدىن ئى-
نايات شايانە ۋە ئىلتىفات خۇسراۋانا قىلىپ بىرىنى چى-
راغچى بىرلەرى جارۇبكەش ۋە يەنە بىرىنى بەكاۋۇل
قىلىپ تارخان ② قىلدۇق. ئوغلانلاردىن - ئوغلانلارىغا ۋە
قىزلارىدىن - قىزلارىغا تارخان بىلسۇنلار ئاقتۇر تاھارەت-
لىك سۇلارىنى ھەم قىسماسۇنلار تىنىچ كۆڭۈل ۋە
فەراغ خاتىرلار بىرلە دۇئا ئىلقەيسىغە مۇقەييد بولسۇن-
لار. تارخان قىلدۇق ئىشان ئالىشان سافى بايان كۆرگەچ
تۇرفان ۋىلايەتىنىڭ ھاكىم ۋە دارۇغەلەرى باشلىق تە-
ھسىس ياڭغى ۋە تۇيۇق باھىب تەكبىر ۋە قازىلارىغا

---

① ۋەلىبەدەر دىگەن سۆزدە «ۋە» ھەرپىنىڭ كېرەكى يوق بولسادا، ئەسلى نۇسخەدە «ۋاۋ» يازىلىپ بېلگى قويىلغانلىقى ئۈچۈن، مىندە شۇلاي يازىپ بېلگى قويدىم - ئاپتور

② تارخان - ئىمتىيازغا ئېرىشكەن كىشىلەر بولىپ، ئالار ئالبان - سالىق تۆلەمەيەر-ت

كىلۇر بارۇر ئىشچى كۈشچى سۇچى تۇۋەچى ۋە جەمە-
ئىي ئەلەمدارلار مۇشارىن ئىلەيھىمغە ھىچ خەمىردىن
ۋە ھىچ رەھكۈزەردىن مەزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى
بولماسۇنلار ئالبان - ياساق ئۆزگا قونالغە ھاشار مەدى-
كار ئاۋ قۇش تىرە چىقار ئۇلاغ قان چىقار شۇسۇن
تەكلىق قىلماسۇنلار سالماسۇنلار ئالماسۇنلار ھەر كىم
بۇ يۇسۇندىن ئۆزگا قىلسا ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تەئالانىڭ
رەھمەتى مۇھەممەد رەسۇلۇللا شەفائەتى ۋە فەرىشتەلەر-
نىڭ مەئفەرەتىدىن مەھرۇم بولۇپ ھەزرەتى سۇلتان
ئەسھاب تەقسىرغە قال بەل سائىر ئىنسى ۋە جىننىڭ
لەئىنىتىگە گىرفتار بولغاي قىيامەت كۈنى زالىم قاتارى-
دا مەھشۇر بولۇپ ئەزاپ ئەبەدىگە گىرفتار بولغاي دىپ
دارۇسسەلتەنە تۇرفان ۋىلايەتىدە ئەشۇر ئايى چاھار
شەنبە كۈنى تارىخ مىڭ يەتمىش سىگىزدا ساچقان يىلى
نىشان ئالىشان بىتىلدى.

يوغارغى تېكىستىنىڭ تەرجىمەسى:

ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلاپ، مىن ئەبۇلفەتىخ سۇلتان سەئىد باباخان باھادىر غازى سۆزىم تۆبەندە-گىچە:

سەلتەنەتىمىزغە دىللىكدەن ئاداشماغان ياقتى كۆڭلەردە غالي دەرەجەلى ساخىبقۇران، غەرەب - غەجەم سۇلتانلار-نىڭ كۆچلىسى، مۇسلمان قەبىلەلەر دۇنياسىنىڭ كۆز نۇرى، ئېلىنىڭ ئامانلىقتا غيبادەت قىلۇۋىن ناسىپ ئىتىمۇ-

چى، جەمشىد، فەرىدۇن كىبى نۇرلى، خۇسراۋ، ئىس-
كەندەر، سۇلەيمان شىكىللى ئاق قوللى، باتىر شۇغارلى،
كىشىلەرگە بەخت بېرىۋچى جۇمارد. سەلتەنەتىمىزدە
قەرىندەشلەرنىڭ شانلى مەجلىسىدە ئۇلۇغ قۇدرەتلى،
كۈن نۇرىنداي غەدىللىكىمىز بىلەن فەرزەنتلەرىمىزگە،
پادىشاھلىغىمىزداغى شانلى غەمەلدارلىرىمىزغا ياخشى
فىكىرلى ۋەزىرلەرىمىزگە، يوغارى دەرەجەلى غۇلامەلە-
رىمىزگە، خۇرمەتكە تېيىشلى قازى، ئىمام، شەرىغەتنى
ئۇتۇچىلارغا ھەم بارلىق شەخسي ۋە غاۋاملارغا مەغلۇم
بولسىن!؛ خوجا ئەيىۋپ، موللا قۇمۇش سەبەب ئوغلى
كۈچەك ۋە موللا مۇلۇكدەن غىبارەت بۇ ئۈچ غائىلە
كىشىسىن، خەزىرەت سۇلتان مۇقەددەس ئەسخاب كەھف-
نىڭ خىزمەتىندە بولىۋغا خۇسراۋداي ئىلتىفات تەغيىت-
لەدىك، بىرسىنى چىراقچى، بىرسىنى تازىلىقچى فاراۋچى
يەنە بىرسىنى كۈزەتچىلىككە بېلگىلەپ، تارخان قىلدىق.
ئوغىللارىندان - ئوغىللارىنا قەدەر ۋە قىزلارىندان - قىز-
لارىنا قەدەر تارخان دىيىپ تانىلسىنلار. تاھارەتلىك ئاغىن
سۇلارىن ھەم قىسماسىنلار. تىنچ كۆڭۈللەرى بىلەن خا-
تىرجەم دۇغادا بولسىنلار دىيىپ تارخان قىلدىق. بۇ غالىي
بۇيرىغىمىزنى كۆرگەچ، تۇرفان ۋىلايەتىنىڭ خاكىمى، دۇر-
غالارى تەغىنلەگەن ياڭغى، تۇيۇقلارنىڭ ساخىب تەكبىر
قازىلارىنا بارغان، كېلگەن ئىشچى، كۆشچى، سۇچى،
تۇيەچى ھەم بارلىق غەمەلدارلار بۇ بېلگىلەنگەنلەرگە
ھېچكىمدە دەغۋە قىلىۋچى، زورلىق قىلىۋچى بولماسىنلار،
ئالمان - ياساق، ئۆي - قونالغى، ھاشار - مەتىكار، ئاۋ

قۇشى، ئىشلەتىرگە ئات ـ كۆلىك. سۇيارلىق مال سۇرال-
ماسىنلار. سالىنماسىنلار، ئالماسىنلار، ھەر كىم بۇ بېل-
گىلەنمەدەكىندەن باشقاچا ئىشلەسە، خەق سۇبھانە ۋە
تەغەلەنىڭ رەخمەتى، مۇخەممەد رەسۇل ئاللانىڭ شەفە-
غەتى ۋە فەرىشتەلەرنىڭ مەغفىرەتىندەن مەخرۇم بولىپ،
خەزرەت سۇلتان ئەسخاب تەقىرلەرىنە تۇبەنچىلىك
قىلماغان بولىپ، ئادەملەر ۋە جىنلەرنىڭ لەغنەتىنە يو-
لىغارلار. قىيامەتتە زالىملار قاتارىندا مەشھۇر بولىپ،
ئازابقا ئەبەدى گىرىفتار بولا، دېيىپ سەلتەنەت قۇرىلغان
تۇرفان ۋىلايەتىندە مەشۇر ئايى چاھار شەنبە كۇنى
تارىخ مىڭ يېتىمىش سىگىزدە سىچقان يىلى غالي شان
نىشان يازىلدى.

ئاخىرىنداغى «قال» سۆزىنىڭ ئاخىرىندا بىر ياكى
ئىككى سۆزنىڭ يازىۋى ئۆچىپ كېتكەنگە يازدۇغا بولما-
دى. ئالاقان قەدەرلى ئىككى زور تامغا باسىلغان. خەرىف-
لەرى، سىزىقلارى ئۆچىپ كېتكەنگە ئوقىرغا مۇمكىن
بولمادى.

ئوشى تۆلىيەنامە ئەۋلەتكە، يەغنى قۇمۇش شەيىخ
ئوغلى موللا ئەيىۋبكە، ئانىڭ ئوغلى بوسەغە شەيىخكە،
ئانىڭ ئوغلى غەبدىرەخىمان شەيىخكە، ئانىڭ ئوغلى
خەمىد شەيىخكە، ئانىڭ ئوغلى نەرەر شەيىخكە، ئانىڭ
ئوغلى مىرزا شەيىخكە، ئانىڭ ئوغلى خەلىم شەيىخكە،
ئانىڭ ئوغلى مۇخەممەد شەيىخكە، ئانىڭ ئوغلى پولات
شەيىخكە قالغان. خەزىر ئوشى پولات شەيىخنىڭ قولىن-
دادىر.

ـا، بۇ پولات شەيخ ئۇزاق ۋاقىتتىن بېرى جاھىل-
لىق بىلەن تۇلىبىدە يازىلغان ئۈچ ۋەزىپەندە ئۆز ئال-
دىنا تارتىپ ئالغانلىغىدان بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئۈچىنچى
يىلى كۈچۈك مۇللا ۋە موللا مۇلۇكىنىڭ ئەۋلەتلىرى شە-
يىخلىق ئالاشىپ، ئۆزئارا جاڭجاللىشىپ، ئەرزلەشىپ،
ئوشى پولات شەيخقا شېرىك بولغانلار. ئەزىر-سەدەقە
ۋە ۋەقفەلەردىن كېلگەن كىرىملەرنى خەزىردە ئون
جىدى شەيخ ئۆزئارا بۆلىشەلەر. لېكىن پولات شە-
يىخ بارچىسىنا رەئىسلىك تورنىندان فايدالانىپ كىرىم-
نىڭ يارىمىنى ئالا. قالغان يارىمى باشقالارىنا بۆلىنە،
شولاي بولسادا دەۋەلەرى ئەلىگە قەدەر تۈگەمەگەن
ئىكەن. خوكۇم پولات شەيخ فايداسىنا بولا ئىمىش
دىگەن سۆزلەر تارالىپ يۈرە.

قارشى فىكىرلەر

يوغاردا يازىلغان سۇلتان باباخان زامانىندا ئىلى
دىيارىنداغى زور بىر قەۋۇم بولغان قالماقلار تىيانشان
تاۋلارىندا يەشەپ، تۇرفان، ئاقسۇ، قارا شەھەر رايون-
لارىنى تىنچسىزلاندىرىپ كېلگەچ، خەزىرەتلەرى نىچە مەر-
تەبە قارشى چىقىپ دىنسىزلاردەن مەملەكەتنى نىچە
مەرتەبە سوغىشىپ ساقلاسادا، بىر مىڭ سېكەنىنچى
يىلى غازاتتا خان مەرخۇم شەھىد بولىپ قالماقلار كاش-
غەر شەھەرىنە قەدەر بارالار. ئاففاق خوجە قالماقلار
بىلەن بىتىم ياساپ كېلىشە. بۇ چاقتا قالماق خانى

ئۆلۈپ ئورنىغا قونتاجى تەختكە چىقتى. ئاففاق خوجىنىڭ مۇرىدلىرىنىڭ مەشھۇر دىۋانە مەشرەپ قونتاجىنىڭ تۆيە باققۇچىسى بولغان. قالماق خانى مەشرەپتە نىچە تۈرلى كارامەتلىرىنى كۆرۈپ: «بۇ دەرىجىگە نىچىك يىتىشتىڭ» — دىپ سورى «خەزرەتى ئاففاق خوجامغا خىزمەت قىلىپ يىتىشتىم» — دىپ جاۋاپ بىرە. قۇنتاجى ئىمان ئېيتىپ مەشرەپكە قىزىنى بىرگەنمىش.

مەشرەپ: «ئىسلام دىنىنى كىرگەنىڭ كىفايە. قىزىڭ كىرەك ئەمەس. بىر نىچە يىل خىزمىتىڭدە بولدىم. سىن دىنگە كىردىڭ. مىن مۇرادىما جىتتىم» دىپ غايىپ بولغان ئىمىش. ئاندىن قۇنتاجى خوجامغا ئىخلاسلىق مۇرىت بولغان ئىكەن. ئاففاق خوجا قۇنتاجىنىڭ ياردىمى بىلەن خوتەن شەھىرىنى ئالىپ، پۈتۈن ئالتە شەھەرگە ئىگە بولماقچى بولغان. دىمەك ئاففاق خوجا خۇكۇمىتى پۈتۈنلەي مۇستەقىل ئەمەس. بەلكى قالماقلارغا باغىنىشلى بولغان. قۇنتاجى ئۆز خالقىنىن خەۋپلەنىپ، ئىمانىنى يەشىرىپ يۈرگەن. ئەمما قالماقلارنى ئاقىرىن-ئاقىرىن ئىسلامغا كىرگۈزۈ نىيەتى بار ئىمىش. ئاللا ئالارغا جەننەتنى لايىق كۆرمەگەنلىكتەن قۇنتاجى ئۆلىشى بىلەن، خالقىدا كافىر حەلىنىدە قالا بىرگەنلەر ئىمىش.

خەزرەتى ئاففاق يۇرت كۆرۈپ سەياخەت قىلىپ، يۈرۈپ تۇرفان شەھەرىنە كىلە. ئۇل: كىشىلەر ئەسھاق كەھف مۇندا دىلەر دىگەن سۆز بار. كۆرۈپ باقايىم دىپ، غار-

نى كۆرە شەيخنىڭ چېكلەگەن جېرىندە توقتىماستىن، ئاتىدان چۈشمەي ئۆتۈپ. بۇنى كۆرگەن شەيخ: «توقتىغىن! خۆرمەتسىزلىك قىلساغىز خەلەك بولارسىز!» — دېپ ئەيتىپ ۋىنە قاراماستان ئاتلى كۆيىندە غارنىڭ دەل ئالدىنا بارىپ ئاتتان چۈشە. بۇنى كۆرگەن شەيخ خوجامنىڭ ئاياغىن ئۆپۈپ: «سىز بۇلاردىدا ئۇلۇغ كىشى ئىكەنسىز. كۆپ كىشىلەر بۇ ئەۋلىيەلەرگە خۆرمەتسىزلىك قىلغاندا بەلەگە يولىققان ئىدى» دىيە. شۇندان ئاففاق خوجام غارنىڭ كۈن باتىش ياغىندا، خەزىردە خەزرەتى ئاففاقنىڭ قەدەم جايى دېگەن جېرگە ئورىن خەزرىلەپ قىرىق كۈن ئوتىرىپ غىبادەت قىلىپ، ئەسخاپ كەھف ئوشى غاردالىغىن كەشىپ قىلا. ئاندان شەيخنى چاقىرىپ: «بۇل غارنى ياخشى قاراغىز. زىيارەت قىلغۇچىلارنى خۆرمەتلەپ قارشى ئالىغىز، چۈنكى ئالار ئەۋلىيەنىڭ يىراق - ياقىندان كېلگەن قوناقلارى. كېلگۈچىلەر كۆپەيسە ئاۋرۇ كىشىلەر بولغانلىقدان، ئالارنىڭ ئاتدان چۈشەچەك جېرى ياقىنراق بولسىن» دېپ تاپشىرا. شۇغان خەزىردە يۈز قەدەم قالغاندا ئاتتان چۈشەلەر.

ئاندان ئاففاق خوجا تۇرفانغا كېلىپ شەھەر خاكىمىنە غارنىڭ ئىشىك ئالدىنا گۈمبەزلى مەسجىت سالىغۇغا قوشا. تۇرفان خاكىمى بۇل بۇيرۇقنى ئورۇنلى. خەزىرگى گۈمبەز شول تاپشىرىغ بويىنچا ھىجرىيەنىڭ بىر مىڭ بىر يۈز بىرىنچى يىلىدا ياسالىپ، موللا قەبۇشنىڭ ئەۋلەتلەرىن بالادان بالاغا شەيخ بولا دېيىپ بېكىتكەنلەر، ئانىڭ تارىخى يوغاردا ئەيتىلدى.

غارنىڭ ئىچكەرىسىنە قىتمىردەن ئاشىپ پولات شە-
يىئدەن باشقا ھىچ كىم كىرمىي كىرئۆگـەدە جـۇرئەت
قىلالـمىي، چۈنكى غاردا بىر تۈرلى سىۆز بولىپ كىشى-
نىڭ كۆئلىدە قورقىۇ سالا، قالاي بولماسىن كىرەممىن،
دىپ بارغان كىشنىڭدە يۈرەگى چىدامي، غارغا كىرىپ
ئەسخاپ كەھفىنىڭ قاشىندا ئۆلسەم بەخت، دىپ بارغان
كىشىدە نە ئۆلىرگە، نە كىرىرگە جۇرئەت قىلالمي ئي-
مىش. ئاللا بۇل غارغا شۇندي ھەيبەت بىرگەن.

ئاللا: «لەۋەللەيتە مىنھۇم فىرارەن ۋە لەمۇلىئەتە مىنھۇم رۇغبا» مەغنەسي: ئە-
گەر ئۆلارنى (ئەسخاب كەھفنى) كۆرەدىغان بولساڭ،
ئەلبەتە ئالاردان قاتتىق قورقىپ يۈز ئۆرىپ، چوقىم
قاچقان بولار ئىدىڭ، دىگەن ئايەتى دالالەتى بىلەن
كىشىگە كۆرىنمەس ۋە مەخفي قىلغاندىر.

بۇ غارنىڭ شۇندي سىرلى بولىۋىندا ئىكى تۈرلى
خىكمەت بار ئىمىش: بىرىنچى قايسى ئەسىردە قاچان
بولغانلىغى بىلگىسىز بىر سىر، ئەگەر بىر مىللەتكە خاس
دىپ قارالسا، شول مىللەتكىنە ئالارنى خۆرمەتلەپ باش-
قالار ئىختىبارسىز قاراغان بولار ئىدى. تارىخي زامانى
بىلگىسىز بولغانلىقدان يەھۇدي، خرىستىيان خەتتە مە-
جۇسلەردە ئۆز كىشىلەرمىز، دىپ ئىشانىپ خۆرمەت قى-
لالار. ئاللا ئۆز خىكمەتى بىلەن ئانى مۇسلمان ۋە كا-
فىرلار ئۆچىن سىرلى نەرسە قىلىپ قالدىرغانلىقدان خا-
سيەتلى ئورىن خىساپلانغان.

ئىكىنچى خىكمەتى: ئەسخەب كەھفنىڭ نەق ماكا-

نى يەقىني قايدا ئېكەنلىكى مەلۇم ئېمەس. شۇنىڭ ئۇ-
چۇندە ھەر خالىق، ھەر جېردە بۇڭا ئوخشىغانىراق غار
كۆرسە ئەسھابى كەھف غارى، دېيپ بېكىتىپ ئىخلاس قىلىپ،
ئاللا بىلەن بەندە ئاراسىندا ۋاستەچى ئانىپ دۇغالار ئو-
قىپ تىلەك تىلىيەر.

ئەۋلىيە ۋە خورمەتلى كىشىلەرنىڭ ئىسملەرى قاي
جېردە، قايىسى ئورنىدا ئېكەنلىكى سۆيلەنسە، ئالار-
نىڭ ئەرۋاخلارى شول جېردە خەزىر بولىپ مەدەت، يار-
دەم بېرىشۆلەرىندە رۇخسەت قىلىنغان ئېكەن.

ئەرۋاخلار ھەر ۋاقىتتا ياردەم بېرە. ئاللا دېگەن ئۇ-
مىد بىلەن كىشلەر نىچە كۈنلىك يىراق ياقدان زى-
يارەت قىلۇ ئۈچىن شول مازارلارغا بارىپ، شول تۆكە-
رەكتەگى فەقىر-مىسكىنلەر ئۆز خەلىنچە ئازدىر-كۆپتىر
سەدەقە بېرەلەر ھەم ياخشى ئىش ئىشلەۋلەرىنە سەبەپ
بولا: چۈنكي ئاللا تەغەلە بۇل قالەمنى سەبەپ قالەمى
ئېتىپ ياراتقان. سەبەپلەرىندە بىر-بىرىنە قاتنىشلى،
بەيلەنىشلى قىلغان. مەسەلەن: يولاۋچى بىلەن تۇرغىن
بەيلەنىشلى، باي بىلەن فەقىر بەيلەنىشلى، بولغان كىبى
قالەمدەگى بارلىق نەرسەلەر ئوشىندي بىر قانۇن بو-
يىنچا بولىپ كېلە. مۇندي سىرلارنىڭ خىكمەتىن ئاللا
ئۆزى بىلە. ئاللا: «ۋە ئاتىناھۇمىن كۇللى شەيئىن سە-
بەبەن فاتتەبىە سەبەبەن» دېگەن. مەغنەسى: بىزھەر
قايداق شەيئىلەرنى سەبەپ بىلەن ياراتتىق، سىندە
سەبەپ بىلەن ئىش قىل» دېگەن بولا.

ئەيتۈلەرگە قاراغاندا، ئەسھاب كەھف غارى جېدى

ئورنىدا بولىپ، جيدەۋىدە زىيارەت قىلىنا ئېمىش.

بىرىنچىسى رومدا مەرغەش ۋىلايەتى تارسۇس شەھەرىنە ياقىن ئورنىدا ئاق دىڭگىز ① بويىنىدا لۇبنان تاۋىندا فەلەستىنىدە تارىخ، تەفسىرلەردە يازىلغان ئېلىك مەشھۇرى ئوشى.

ئىككىنچىسى غەدەنىدە دېيەلەر.

ئۈچىنچىسى مەغرىب تاۋلارىنىدان بىر تاۋدا يەغنى ماراكەشتە دېيەلەر.

تۆرتىنچىسى ئەرمەنىيەدە.

بېشىنچىسى ھىندىستان تاۋلارىنىڭ بىرسىندە.

ئالتىنچىسى ئىسپاھاندا. (ئىيراننىڭ ئىسپاھان دېگەن جېرىندە)

جيدىنچىسى چىن (جوڭگو) مەملەكىتىندە، بىزنىڭ ئەيتىپ يۈرگەنىمىزدە ئوشى غار. ھەم يوغارداغى ئېلىك مەشھۇر دېگەن غاردان قالسا، ئاتاقلىسىدا ئوشى.

يوغاردا ئەيتىلگەن جيدى ئورنىنىڭ ھەر بىرسىندە ئەسھاب كەھف غارى دىيىلگەن غار بولىپ، ھەممەسىنەدە زىيارەت قىلىپ ئېسكە ئاللار ئېكەن.

ئەسھاب كەھف دېگەن ئاتاۋنىڭ لۇغات مەغنەسى غار ئىيەسى (غارداغى كىشىلەر) دېگەن بولا. بۇ مەغنەدەن قاراغاندا، ھەربىر غاردا بىرەر غەزىز غىيبادەت قىلغان بولسا، شول كىشىنى غارغا قوشاقلاپ ئەسھاب

---

① تۈركىيە جەغرافىيەلەرىندە ئورتا دېڭگىزنى، ئاق دېڭگىز «بەخىرى سەفىد» دېيەلەر ـ ت

كەھف يەغني بۇ غاردا ئەۋلىيەلەر تۇرۇپ ئاللاغا ئىبا-
دەت قىلغان ئورۇن دېگەنلىكنى مەغنىسىنە ئاڭلاتا. بۇلاي
بولغاندا ئەسخاب كەھف غارى بىر نېچچە جېيردە بولۇ-
ۋىدا ئەجەپ ئەمەس. ئەسخاب كەھفدىن باشقا غارلار-
دا ئىبادەت قىلغان ئەۋلىيەلەر كۆپ. بىز يازغان جېيدى
غارنىڭ بىرسى قۇرئەندە ئەيتىلگەن ئەسخابىنىڭ غارى
بولۇپ، قالغانلارى بىرەر ئەۋلىيەنىڭ ياتقان ئورنى ياكى
قەبرى بولۇپ، بارا-بارا زىيارەت ئورنى بولۇۋىدا
مۇمكىن دېمەك، بۇغاردا ئەيتىپ ئۆتۈلگەن سۆزلەرنى
تەتقىق قىلىشقا ئوڭايراق بولا.

لەكىن سۆز باشىندا ئەيتىلىپ كېلە ياتقان ئوشى
غارنىڭ قۇرئەندە ئەيتىلگەن ئەسخاب كەھف ئىكەنلىكى
بىر نېچچە ياقتان قاراغاندا مۇۋاپىقراق شىكىللى. چۈن-
كى ئالدى بىلەن غارنىڭ ئىشىكى شەرققا قاباراق جە-
نۇبى تارافى بولىشى، ئىككىنچىدەن، قوياش چىققاندا،
ياتقاندا شەۋلە غارنىڭ ئاۋزىنا تۈشىشى، ئەگەردە ئالدىن-
دا بىناسى بولماغاندا قوياش پاتاردان بۇرۇن، غەرب
تارافتا شەۋلە غارغا كىرىپ، باتقان چاقتا شىمال يەغني
شەرق تارافىندان چىقىپ يوغالىر ئىدى. ئالدىنا سالىن-
غان بىنا قوياشنىڭ نۇرىنى توسقانلىغىندان قۇرئەندەكى
ئەيتىلۈكە قارشى ئەمەس. گۈنبەزنىڭ ئىشىكى غارنىڭ
ئاۋزىنا توغرى بولغانلىغىندان، گۈمبەز ئىشىكىنە تۈش-
كەن شەۋلە قالاي بولماسىن غارنىڭ ئىچىنە تۈشەر
ئىدى، دېيىپ ئويلارغا بولا. «رۇخۇلبايان» تەفسىرىندە:
«مازىكىر قىلىنغاياتى مىن تەزاۋۇرلۇشەمس ۋە قەرەزۇھا

قالنغەتۇن ۋەغاربەتۇن قەبىلەئەن سەددە دەقىيانۇس بالـ
بۇل كەھف ئىزلا يۇتەسەۋۋەرۇ دۇخۇل شائۇششەمسن
مننەلبا بۇلمەسدۇد ھەتتا يەھتا جۇئنلەتتە زاۋەرۇ ۋەلـ
قەرەز كەمالا يەخەفا ئىنتىھى ئەيىن غار قىبلەھۇ، مەـ
غەنەسى: ئايەتتە ئەيتىلغۇنچە: كۈن چىققان ۋە باتـ
قان چاقتا دەقىيانۇس بىيكتىسپ تاشلاغان غارنىڭ ئىچـ
ىدە كۈن شەۋلەسى تۈشمى. شەۋلە كۈن چىققاندا ئوڭـ
غا، كۈن باتقاندا سولغا تۈشە، بۇ غار قىبلە ئىختىباـ
رى بىلەن قاراغاندا غەربكە يونەلمى، شىمالي شەـ
رققە يونەلە. چۈنكي ناماز ئوقۇغۇچىنىڭ قىبلەسى ئوڭـ
دا بولسا سولغا قاراب، قىبلەسى سولدا بولسا ئوڭغا
قاراپ ئوقىلا؛ ديگەننىڭ ئاساسلانغاندا، غارغا قىبلە ئىخـ
تىبارى بىلەن قاراغاندا غەربي ۋە شىمالى تارافى،
غارنىڭ ئۆزى ئىختىبارى بىلەن قاراغاندا شەرقي تاراـ
فىدۇر، چۈنكى «يەمەن قىبلە يەسار ئەلمۇساللا يەسار
قىبلە يەمەنەئەلمۇساللادۇر».

مەغنەسى: قىبلا ئوڭدا بولسا، سولدان ئوڭغا قاـ
راپ، ئەگەر قىبلا سولدا بولسا ئوڭغا قاراپ ناماز ئوقىـ
لا ديگەنى بولا.

تولۇغلار ئايەت كەرىيمەدە تولۇغ ۋە غۇرۇب، (كۈن
چىقىش، باتۇ) قەبىلەز ۋە زال، بەئەدەززەۋال مەفھۇمىندە
(كۈن باتۇدان ئەۋۋەل ۋە باتقاندان كەيىن) دييەلەر.
بەغزىلەرى: «ۋەتەرەششەممسە ئىزا تەلەئەت تەزا ۋەرۇـ
ئەن كەھفىھىم زاتەلىيەمىني ۋە ئىزا غەرەبەت تەقىر
زۇھۇم زاتەششمال». مەغنەسى: «كۈن چىققان ۋاقتتا،

ئالارنىڭ غارىنىڭ، ئۇلۇغ تەرەفىنە ئۆتۈپ كېتكەنلىكىنى كۆرەسىن، كۈن باتقان ۋاقىتتا، ئالارنىڭ غارىنىڭ شىمال تەرەفىنە ئۆتۈپ كېتكەنلىكىنى كۆرەسىن» (يەغنى غارنىڭ ئىشىكى شىمال تەرەفتە بولغانلىغىدىن كۈننىڭ نۇرى غارنىڭ ئىككى تەرەفىنە چۈشۈپ تۇرا. ئاللا ئالارنى خۇزمەتلەگەنلىكتەن، كۈن چىققاندادا، كۈن باتقاندادا، ئانىڭ نۇرى ئالارنىڭ ئۈستىلەرىنە چۈشمەيدى) دېگەن ئايەتنىڭ تەفسىرىن تولىقلاپ مىسال كېتىرىپ مىسالى: بىر سىركول ستىرىلكاسىن ئاچىپ، ئوتقىچىن غارنىڭ جەنۇبىنە، يۈزىنلىشىن (ئۆچىن) غارنىڭ ئىچكەرىسىنە قويىساغىز، قوياش ئۆرلەگەندە ئوتقىچىنىڭ شەرق تارافىندان تۈشكەن شەۋلە، سىركۈلنىڭ غەرب تارافىنداغى ئۈچىندان غارغا كىرىپ، كۈن باتاردا سىركۈلنىڭ غەرب تارافىنداغى ئوتقىچىندان شەرق تارافىنداغى ئۈچىنا تۈشۈپ، ئاندان چىقىپ باتادى. ئاللا تەغالە ئايەت كەرىمەدە «تەقرەز ھۇم» دېگەن سۆز ئوشى مەغنەنى بىلدىرە دىلەر. ئەقلى ئىدراك، كىشىلەردەن سىرت بىر مەغنەدە دېيىمىشلەر.

ئۈچىنچى ئۆتمىشدەگى خىكايەلەردە نادانلىق زاماندان ئوشى كۈنگە قەدەر ئادەملەر ئالارنى خۇرمەتلەپ كېلىۋلەرى، ئەلبەتتە ئالارنىڭ خەقىقي خەللەرىن ئاز-كۆپ بولسادا بىلگەنلەرى، ياكي ئالارنىڭ ئەخۋەللەرىنە ئوخشاش بىر ئەخۋەللەرنى كۆرگەنلىكلەرىنەدە دەلىل بولا ئالا. بولماسادا تاۋلاردا بۇنداندا زور غارلار، چۇقۇر ئۆڭكۈرلەر يوق تۈگۈل. نى ئۈچىن ئالارنى زىيارەت

ئورنى قىلمىلار؟ بىر بىلگىسى بولماسا، كىشىلەر بىكەرگە فايداسىز غارغا ئىشانماس ئىدى. «لايەجتەمىغۇ ئۇممەتى غەلەززالالە» (ئۇممەتىمنىڭ بارلىقىدا قاراڭغىلىقتا بولماغىلار) دىگەن سۆز بار.

دۆرتىنچى: ئاففاق خوجا شىكىللىك پاك ئىشان ئالارنىڭ غارى ئىكەنلىكىنى تەستىقلەگەن.

بىشىنچى: ئالارنى ۋاستە قىلىپ تىلەگەن تىلەكلەر، ئاللا تەرەفىدان قايىل بولۇۋۇغادا تۇرا كىلگەنلەر،

ئالتىنچى: ئىخلاس بىلەن قىلغان دۇغا ۋە مۇناجاتلەرى قابىل بولغان.

يەدىنچى: ئالارغا خۇرمەتسىزلىك قىلغان كىشىلەر بىر زەرەرگە دۇچار بولغان ياكى بىر بەلەگە يولىقىغۇ كىبى ئىشلەردە كۆرىلگەن.

ئوشىندي مىساللارغا قاراغاندا سۆز تالاشۇلارنى قالدىرىپ، مەقسەتتە تۇرۇ ياخشىراق. «ئەلغەلىمى ئىندالاھى يەئەلە مۇلغەيىببە سەۋاھ» (مەغنەسى: غىلىم ئاللادا، ئانىڭ سىرىن بىلەرلىك سەۋىيە يوق).

«مىراتۇلكا ئىنات» دىگەن كىتابتا ئىمام قەففالدەن نەقلەن يازىلغان رىۋايەتدە، غارنىڭ بۇل جىردە ئىكەنلىگىنە قارشى فىكىرى يوق. بەلكى ئەبۇ غەلى ئىبنى سىنادەن تەستىقلەنگەن خىكايەدە، غارنىڭ ئوشى يۇرتتا بولغانلىغى تەكىتلەنە.

مىرئاتىنىڭ سۆزىندە ئەۋۋەل تەفسىرلىبابدە ئەيتىلىۋندە ئەسخەب كەھفىنىڭ زامانى ۋە ماكانى ۋە تۇرىندا ھەر تۈرلى فىكىرلەر بولا: بەغزىلەر بۇلار مۇسا غەلەي-

ھەسەلەمدەن بۇرۇن بولغانلىقتىن، مۇسا پەيغەمبەر تەۋ-
راتنى ئەيتكەن. شۇنلىقتىن يەھۇدىيلەر مەدىنەدە مۇھەم-
مەد غەلەيھىسسەلەمگە بۇ خەقتە سۇئال قويغانلار دىسە،
يەنە بىرەۋلەر، بۇ ئەۋلىيەلەر غارغا خەزرەتى غەيسا
زامانىدىن ئەۋۋەل كىرىپ، غەيسادە بۇلارنىڭ ئەخۋالى
خەقىدە سۆيلەگەن؛ غەيسا كۆككە چىقىپ كېتكەندەن
سوڭ ئالار يۇقىدان ئويانىلار دي. يەنە بەغزى كىشىلەر،
ئالار غارغا كىرىشى غەيسا كۆككە كۆتەرىلىشىدەن سوڭ
ئىدى، دىيىپ ئالاشا، ئاغىن بىر توپ كىشىلەر؛ ئالار ئۆل-
مەدى، قىيامەتكە چاقلى ئۆلمىلەر دىيىپ ئەيتەلەر.
ئاتاقلى غۇلەما قەففالىنىڭ ئەيتىشىۋى: «بىزنىڭ قا-
راشىمىزچە، بۇلارنىڭ ئورنىنى بىلگىلى تۈگىل، ياتقان
جىيرلەرى بىلگىلى — دىگەن، رۇملىلارنىڭ سۆزىنە ئىشا-
نىرغا يارامىي» دىيە.
ئەبۇغەلي ئىبن سينا: فيلاسوف ئارىستوتىل مەتا-
لەھىين - دىگەن بىر خالىق بولغان ئىدى. ئالاردادا
ئوشى ئەسخەب كەھف خەلىنە ئوخشاغان بىر ۋاقىيغە ئۆ-
تىلگەن، لەكىن ئالار ئەسخەب كەھفدەن بۇرۇن بولغان
دىيىپ تارىخدان خەبەر بىرەدى.
ئەگەر خىكايەنىڭ ئاخىرىدە قەدەر ئارىستوتىلنىڭ
سۆزى بولسا، ئەسخەب كەھفدەن بۇرۇندا شۇندى بىر
خەل بولغان بولا. قۇرئەندە ئەيتىلگەن ئەسخەب كەھف
يوغاردا سۆيلەنگەن خىكايەدەن باشقا يەغنى سوڭغى
ئەسخەپ كەھف بولا. ئەگەر خىكايەنىڭ يارىمى ئەبۇغە-
لي ئىبن سينانىڭ سۆزى بولسا، بۇنىڭ زامانى بىل-

گەمسىز بولغانلىقىدىن، ئەبۇ غەلي ئىبنى سىنا بۇ تا-
رىخنىڭ باش - ئاخىرىنى قالاي بىلە دىيىپ ئويلارغا تو-
غرى كيلە، ئارىستوتېلنىڭ «مەتالەھىين خەلقى» دىگەن
سۆزىنىڭ ئىككى تۈرلى مەغنەسى بار. ھەمزە بىلەن بول-
سا مەتالەھىين - مەتەفائىلۇن ۋەزنىدە ئىلەئىتىغاز (ئال-
لا تۇتۇچىلار) بولا. ھەمزەسىز بولسا «مەتالەھىين» مەغا-
فىلۇن ۋەزنىدە ئەسلى ئىككى سۆزدەن ياسالغان سۆز بو-
لىپ «مەتە» بىلەن «لەھىين» دىگەن سۆزنى قوشۇپ
ياسالغان سۆز بولا. «مەت» نىڭ مەغنەسى تۆبەنىدەن
سۇ چىغارۇ، «لەھىين» يولاۋچىلار كيلگەنىدە، ئەكىلىنگەن
ساۋغا-تارتۇ دىگەن مەغنە چىغا. بۇلاي بولغاندا تۈرفان
ۋىلايەتىنە باشقا جيرلەردەن كيلۇۋچىلەر، ۋىلايەتتەن
قايتارىندا ساۋغا - بۇلەك ئۈچىن يۈزۈم، ئالما، ئانار، چى-
لان جيىمىشلەرنى ئالا كيتكەنلەرىندەن «مەتەلەھىن»
سۆزلەرنى قوشۇپ يەغنىي، بۇ جيمىشلەر قۇدۇق سۇۋ
بىلەن سۇغارلىپ تەربىيەلەنگەن دىيىمۇلەرىدە مۇمكىن
دىيىپ ئويلارغا بولا. چۈنكى بۇ ئاتىرافىنىڭ ئاغىن سۇۋى
يوق. كۆپچىلىگى كارىز قازىپ سۇ چىغارىپ ئيگىن سالا-
لار، باقچا ئۆستىرەلەر. بۇرىنغى ۋاقىتلاردا ئوقۇمىشلى
كىشىلەر شۇندي سۆز - لۇغەتلەر بىلەن سۇيىلەۋلەرىدە
مۇمكىن. يوغاردا ئەيتىلگەن ئىككى مەغنەنىڭ قايسى
بولسادا جيدى تەۋلىيەنىڭ ئوشى ئىلدە ئيكەنلىكىدە
ئيسبات - دەلىل بولا ئالا.

بۇ ئۆلكەنىڭ خالقى ئيسلامغا كىرىۋلەرىندەن بۇ-
رىن مەجۇسي ئيدىلەر. ئالاي بولسا «مەتەلەھىين» بو-

لۇلارنىندە شۇمبە يوق، ئىككىنچى مەغنەدە ئاڭلاساق قۇدۇق قازىپ سۇ چىقارۇ خەرەكەتلەرى ئىسبات بولا.

فيلاسوق مەرخۇمنىڭ ئەسخەب كەھفنىڭ ئەخۋەلىنە ئوخشى ديگەنىدە، ئالارنىڭ ئوشى جيرنىڭ ئادەملەرى بولمۇنى ئاڭلاتا.

بەلقىس خيكايەسىدە شول شيكللى سۆزلەر بار.

ئارىستوتېل بولسا بۈتۈن دۇنياغا تانىلغان فيلاسوف ئيكەنلىگىن تارىخچىلار ياخشى بىلە، ئانىڭ خەلىنەن ئازىراق ئەيتەيىك. خەكىم ئارىستوتالىس ديگەن سۆزنىڭ مەغنەسى: بىلىملى، ئالانتلى، سىرلى خىكمەتلەرگە قىزىقۇچى ديگەن بولا. شول مەغنەدە بولۇ ئۈچىن ئارستوديپتە يۈرتەلەر. ئاتاسى نىكوماخىس غالىم، فيلوسوف هەم تەجرىبەلى تابىپ بولغان كىشى. ئافلاتون بىلەن غەسىردەش ئيدى. ئارستوتىل 17 يەشىندە ئەفلاتونغا شەكرت بولغان، جىگىرمە يىلدان ئارتىق ئوقىپ ئۆيرەنىپ، غالىملىق دەرەجەسىنە جيتكەن. زيرەك بولغاچ، ئەفلاتون ئانى: غەقىلنىڭ ئۆزى - ديىپ ماقتاغان. ئەفلاتون ئۆلگەندە ئورنىدا مۇغەللىم بولۇپ، غىلمى مەنتىقنى ئيجات ئيتكەن. زامانىسىنىڭ پادىشاھسى ئارىستوتىلغا بيش يۈز مىڭ فىلۇر (ئيسكى يۇنان ئاقچاسى) بيرىپ ئانىڭ سىرتىندا، يۈز يىگىرمە مىڭ فىلور مەغەش تەغيىنلەگەن. ئولغاجايىپ فەنلەر، غارايىپ خيكمەتلەر خەقىندە يۈزدەن ئارتىق كيتاب يازىپ قالدىرغان، «خەۋۋاس ئەخجارى» (تاشلارنىڭ خەسيەتلەرى) ديگەن كيتابىندا ئالتى يۈز تۈرلى تاشنىڭ خاسيەتلەرىن سۆي-

لەگەن. ئالېكساندىر ماكېدونىسكىغا بېش يىل مۇئەللىم بولۇپ تەربىيەلەگەن، 67 - 68 يەشلەرىدە ۋاپات بول-دى.ئالېكساندىر ماكېدونىسكي ئانىڭ تەربىيەسىدە زور پادىشاھ بولغان. ئارىستوتېلنىڭ تەغلىمى ئارقىلى ئىس-كى يۇناندە پۈت پەرەسلىك تۈگەتىلىپ قابا ساقاللىق گې-رېكلەر مەدەنىيەتلىي بىر خالىقلا ئۆزگەرگەن.

ئارىستوتېل غېلىمگە بىيك بېرىلگۈچى كىشى بولۇپ، سۇئال سۇرالسا باشىن تۆبەن سالىپ ئويغا كېتىپ ئاز-قىسقا جاۋاپ بېرە ئىكەن. كۆپىنچە سەخرالاردا، سۇ بويلارىندا، ئورمانلىقلاردا تۈرلى تاۋۇشلارنى ئىشىتكە قىزىققۇچى كىشى بولغان. غېلىملەر خەقىندەكى بەخس-مۇنازىرلەرگە قاتناشا ئىدى. بەخىلەردە خاتالىق جىبەر-رىپ قويسا، ئۆز خاتالىقىنى ئىختىيارى قىلا تۈزغان، تۇر-مىشتا غاددي - ساددە ئورتاچا ئۆتكەن، مەشھۇر شەكىرت-لەر جېتىشتۈرگەن كىشى. مال - دۇنياغا قىزىقماستان مەكتەپ، مەدرەسە ئاچىپ كىشىلەرنى تەربىيەلەگەن. ۋافات بولغاندان كەيىن دەفىن قىلىنغان جېرى ئىستا شەھەرى. شەھەر خالقى بىرەر قىيىن مەسئەلەگە ئۇچرا-سالار ئانىڭ قەبىر باشىندا كېڭەشۇ كىشىلەرگە غاقىل بېرە، مەسئەلە ئوڭاي خەل بولا دىيىپ ئىشانىغانلار.

ئارىستوتېل خەقىندە يازىلماغان خاتىرەلەردە مەن-تىقە غېلىمىن ئىلك ئىلىك يازغانلىغى ئۈچىن بۇ غېلىم-دە بىرىنچى مۇئەللىم دىيىپ ئاتاغانلار. ئانىڭ تەغلىمەتىن-دە 16 مەسئەلە سۆيلەنە.

بىرىنچى مەسئەلەدە: ئاللانىڭ بارلىغىن ئىسپاتلي.

مەنتىقە قۇۋۋەت ھەرىكەتلەندۈرگۈچى بولغانلىقىدىن، ئەۋ-
ۋەل ھەرىكەتلەندۈرگەن كۈچ بارلىق ھەرىكەتنىڭ باش-
لاۋچىسى دۇر، ھېچ بىر ھەرىكەت، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ-
دىن ئايرىلالمايدىكەن، ئالاي بولغاندا سىلسىلە (زەن-
جىر، باغلىنىش يا سەپ)، ئاننىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچىسى يەنە
ئاننىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچىسى دەپ ئۈزلۈكسىز توغرى كېلىدۇ.
ئەمما سىلسىلە قۇۋلاشتۇرۇش خاتا بولغانلىقتىن بىر قوز-
غاتقۇچى يەنە بىر قوزغاتقۇچىغا بېيلىنە دېمەك، دۇنيانى
ياراتقۇچى ئاللا يەنە باشقا كۈچكە بېيلىنىدىكەن، ئاندىن
پايدىلىنىشقا مۇھتاج ئەمەس. ھەر بىر بارلىققا كېلىش
پەقەت ئاللانىڭ يارىتىشىغىنە مۇھتاج.

ئىككىنچى مەسىلە: ئاللا بىرگىنە، يەنى ئالەمنى
ھەرىكەتلەندۈرگۈچى ئەۋۋەل ئىسىم بىلەن زات بىلەن
مەۋجۇت بىرگىنىدۇر. دېمەك ياراتقۇچى ئالەمدە بىر
بولۇشى بارلىق ئېتىقاد كىتابلىرىدا يېزىلغان. بۇ
سۆزلەردىن قارىغاندا ئارىستوتېل زامانى — ئالېكساندىر
ئىككىنچى زامانىدا توغرى كېلىدۇ، ئىندى ئىسكەن-
دەر بىرىنچى بولسا قۇرئەندە ئەيتىلگەن ئۇ-
لۇغ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين يۇنانىي بولۇپ، ئۇل ئىس-
كەندەر ئىككىنچى زامانىدىن ئىككى مىڭ يىل ئەۋۋەل،
ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامدىن ئۈچ يۈز يىل ئەۋ-
ۋەل ئۆتكەن.

بۇ تارىخلاردىكى بىر-بىرىنە قارشى سۆزلەرگە
قارىغاندا ئەسەب كەھف ئەيسا ئەلەيھىسسالامدىن
بۇرۇن بولغان دېگەن سۆزى قۇۋۋەتلىك. بۇنىڭغا دەلىل پې-

لوسون خەزىرەت غەيسادەن بۇرۇنقى كىشى بولۇپ، ئە-
خەب كەھق خەلىقە ئوخشاغان بىر ئەخۋالنى سۆيلەگەن
دىگەن رىۋايەت بار.

يەنە ئەۋۋەلقى سۆزىمىزگە قايتىق:

ئىيندىكى سۆزىمىز ئەسخەب كەھفىنىڭ مەكانى يەغ-
نى ياتقان ئورنى ئايەت، خەدىس بىلەن ئىسپاتلانما-
غان ھەم بۇل تۈرلى تالاش - تارتىشلاردا قوتىلا ئال-
ماغان ئەخۋالدە خەقىقەت بولماسادا بىر ئورنىغا، بىر
جيرگە خاس ديپ خۆكۈم قىلساقتا، ئىختىمالدىقا زارار
كيلمي، چۈنكى ھەر بىر كىشى ھەر تۈرلى فاكتلارغا
قاراپ ئەقلي ئويلانۇلارى ئارقىلى، ئۆزى كۆرگەن جير-
لەرگە قاراپ ئىشانىش بىلەن خۆكۈم قىلىۋلارىدا تو-
غىرلىققا ياقىندىر. ئالارنىڭ ئەخۋالىنە ئوخشاغان خەل-
لەرنى، ئاڭا ئوخشاغان غارلارنى «ئولدا ئيمەس، بۇلدا
تۆكىل» ديپ بارلىغىن يالغانغا چىغارىپ، كىشىلەرنىڭ
ئەقىل - فىكىرلەرنى شۆھبەلى قوزغاۋلارغا سالىماق. ئيس-
كەرتىۋ بىلەن ئىسپاتلانغان ئەسخەب كەھفىنىڭ بارلىغىن
تەمامەن بۇتۇنلەي يالغانغا چىغارىۋ بولا. غەۋام خالىق-
نىڭ ئىشانچاسىن ساقلاۋ ئۈچىن كىشىلەر قاي جيردە
بولسىن، ئەسخاب كەھفىنىڭ غارى ديپ خۆرمەتلەسە، ئانى
دۇرۇس ديپ بىلىپ، ماقۇل كۆرىپ، كىشىلەرنى زىيارەت
قىلىۋغا قىزىقتىرغاندا فائىدا بارلىغى ھيچ كىشىگە يە-
شىرىن ئيمەس. خۇسۇسەن خيكايەمىزدەگى غار بيش-

ئون يىللىق ئىچىندە ئىمەس، قاي زامانلاردان بىرلى
زىيارەت ئورنى بولىپ، كىلگەنلىگى يوغاردا ئەيتىلىپ
ئۆتتى.
ئاتارستان دىيىپ ئاتالىپ كىلگەن ۋىلايەتتەگى بار-
لىق مۇسلمانلار،قانچا زامان، قانچا يۈز يىللاردان بىر-
لى بۇلارنى خۇرمەتلەپ ساقلاپ كىلگەنلەر. خەزرەتتي
ئافغاق خوجا شىكىللى ئاتاقلى كىشىلەردە ئول جىرنى
زىيارەت قىلىشغا رۇخسەت بىرگەن. بىرقانچە ئىسلام پا-
دىشاھلارى ئول جىرلەرنى ياساپ، تۈزەپ خىزمەت كۆر-
سەتكەن ئىكەن. شول چاقتادا غۇلەمالەر، ئەگەر شەرىغەت-
كە قارشى ئىش بۇلغان تەقدىردە - دە خانلارنى بۇ ئىش-
تەن تىيىا ئالماسلاردا، غەۋەم فۇقرانى تىيغان - توسقان
بولار ئىدى. دىمەك ئالار بۇل غارنىڭ خەقىيقى ئەخ-
ۋەلىن بىلگەنلەر، ياكى راسلىغىنا خۇججەت بۇلىرلىق بىرەر
ئىشلەرنى كۆرگەنلەر. شۇڭا كۆرە زىيارەت ئورنى
قىلمىشلار. شولاي دىمەك تەفسىر، تارىخلارغا مۇۋافىق
بولىشى مۇمكىن.
ئەۋۋەلگى كىتابلاردا ئەسخەب كەھف رۇمدا ئۆتكەن
دىگەن سۆزنى ئوشى رۇمچە (ئۇرۇمچى) دىيىپ توشىنىشۇ-
چىلەردە بۇرۇندان بىرلى رۇمچە شەھەرى مەركەز بو-
لىپ كىلگەن، بۇ دىيارنىڭ خاكىملەرى ئوشى رۇمچەدە
بولغانلىقدان شۇغان قاراپ بۇ ۋىلايەتنى رۇمچە ۋىلا-
يەتى دىگەنلەر. بۇ ئىسم كۆپ زامان قوللانىلىپ كىل-
گەنلىكدەن كىتاب يازۇچىلار «چە» سۆزىنى «چى» گە
ئۆزگەرتىپ كىتكەن دىيىپ، بارلىق ئالتى شەھەرلىكلەر،

بولۇپمۇ تۇرفانلىقلار بۇ سۆز تالاشىشىدا بىيك نىقلى دە-
غۇلەشەلەر. بۇ ھەقتە يوقارداغى «رومچە» مەۋزۇغىندە
ئەيتىلىپ ئۆتۈلگەن ئىدى.

مېن بۇ سۆز جەيىندە بىر موللا بىلەن ئۇزاق بەخىسلەشتىم. تۇرفاندا ئىمەس باشقا ئورۇندا دېيىلگەن- دەكى رومنى رومچەگە سۆيرەپ كېلىپ ياقىنلاشتۇرۇ تۇرا ئىمەس. رومداغى غارغا خەزرەتى ماغاۋىيە بارماقچى بولغاندا، خەزرەتى غابباس توسقان يەغنى قارشى چىققان ئىكەن. باشقا كىشىلەرنى جىبەرىپ، ئالار غار- غا كىرمەك بولغاندا «بۇرۇلۇپ قاچارسىڭ، كىرىۋگە چىدايالارمىسىڭ» دېگەن خىكايەلەر، تەفسىرلەر، تارىخ- لاردا كۆپ ئەيتىلگەن سۆزلەر، يەنە خەزرەت ماغاۋىيە بۇل ياقىقا كېلگەندە ئىمەس دېگەندە، مۇجىپ ئاخۇن تىزەلەنىپ ئوتىرىپ بىيك تۆبەن تاۋۇش بىلەن يۇۋاش خەلدە بۇلاي دىيىپ جاۋاپ بېردى: «مېن ئالدى بىلەن بۇ فىكىرگە قوشۇلمىيمەن، چۈنكي خىكايەلەردە بىر كىشىنىڭ سۆزى ئىسفات بولالمي، مۇندي خەبەرلەرنى يازغۇچىلار بىرسىدەن بىرسى فايدالانىپ، كۆپ كىشى ئىسفاتلاسا كۆچكە ئىيە بولا. يەنە بىر تارافتان قوشۇل- ماقچى بولسامدا، خەزرەتى ماغاۋىيا، خەزرەتى غابباس دىيىۋ بىلەنگىنە سەخەبە غابباس ياكي ماغاۋىيە بولىشۇ- لارى شارت ئىمەس. بۇ ياقىلاردا سوغۇش قىلغان باش- قادا غابباس، ماغاۋىيە ئىسىملى كىشىلەر بولغاندىر. خەزرەت دىگەن سۆزنى قوشىپ سەخەبە ئىكەنلىگىنى ئىس- فاتلاۋغا بولمي. بۇ ئىسىملى كىشىلەر ھەر غەسىردە،

خەتتە ھەزىردە-دە كۆپ تۆكىلمى؟» دېپ دەلىل كۆرسەتتى.

ئىككىنچى مەسىلە: ئەسخەب كەھفىنىڭ بولغان شەھەرى ئېفسوس ئىكەن، بارا-بارا تارسوسقا ئۆزگەرگەن، دېگەن سۆزلەر بار. زامانلار ئۆتىشى بىلەن ئاتاۋلار ئۆزگەرىپ كېتىشى بار ئىش. ئالاي بولغاندا تارسۇسدان تۇرفۇنغا ئاندان تۇرفانغا ئۆزگەرگەندە مۇمكىن. ئىلگە ئۇشاي بولىشى ئۇچىن ئۆزگەرىلىپ كېتە. تۇرفانلىقلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللەرنىڭ بىر تۈرى بولىپ، باشقا تۈركىي تىللەرگە قارىغاندا تولىق ئەيتمەۋ، قىسقارتىپ سۆيلەۋ، ئۆزگەرتىپ يىبەرۋلەرى كۆپ كۆرىنە. ھەزىردە-دە تۇرفان دېگەن سۆزدەگى «ر» تاۋۇشىن تاشلاپ قويىپ «تۇفان» دېيەلەر. ئالاي بولغاندا ئۇ قىياس بىلەن تارسۇس، تۇرفان دېگەن سۆزلەر ئەگەر «ف» («فا») بىلەن «س» («سىن») خەرىفلەرنى مەخرەجدە ياقىن بولماسادا ئېيتىشتۇدە تاۋۇشداش ياقىنلىق بارىن ئويلاغاندا تارسوس دېگەن سۆزنىڭ «س» خەرىفى «ف» خەرفىنە ئۆزگەرىپ تارفۇس، شۇلايۇق «س» خەرىفى بىلەن «ن» خەرفىنىڭ ياقىنلىغىندان تۇرفۇن بولىشىدا مۇمكىن. ئەگەر شوندي يوللار بىلەن تۇرفۇندان، تۇرفان بولدى دېپ بەخس قىلىشساق، يەنە ئارتىقچە دەلىل، قىياسلار كېرەكتە بولمي، سۆيلەگەندە تاۋۇشلار ئۆزگەرۇ، ئالماشۇ مىساللارى كۆپ. مەسىلەن: ئالىپ-كېلىپ دېگەننى، ئاپ-كېپ دېپتە ئەيتەبىز. تاغىن بىر مىسال: ئازاربەيجان ئىسمى ئەۋۋەلدە ئازار بايكان

دېگەن سۆز ئىكەن، ئازاربەيجان بولۇپ ئۆزگەرگەن.
بۇڭا دەلىل كيلتىرىپ تۆبەندەكى خيكايەنى سۆيلەيلەر:
شەھەر سالىنىۋدا، شۇ زامانداغى پادشاھ ئەۋۋەلدە ھەر
بىر كىشى بىر ئىتەك تۇفراق كيلتىرىپ تۆكەرگە قوش-
قان. تۆكىلگەن تۇفراقتان بىيىك تۆبە ياسالغان. شول
تۆبەنى ئازار بايكان دېپ ئاتاغانلار. تۈركي لۇغاتىندە
«ئازار»— بىيىك دېگەن بولا، بايكان — غەزىم، ئۆلۇغ
دېگەن بۇلىپ يەئني ئۇلۇغلار، كىبارلار مەرتەبەسى، دې-
گەن سۆز بولا. ئىستانبۇل شەھەرىنىڭ ئىسمىدە ئىس-
لام دىنىنە جىتكەنچە كۆپ مەرتەبە ئۆزگەرگەن. مەس-
ئەلەن: كونستانتىنۇپول، ئىستانبۇل، ئىسلامبول بولىپتا
ئاتالغان. ئىستانبولنىڭ ئورنىندا ئەۋۋەلدە لىگوس دې-
گەن كىچىكەنە بىر ئاۋىل بولغان. كەيىن يونان ئېلى
كېلىپ ئورناشقان. ئاۋىلەنىڭ ئىسمى شول مۇناسەبەت
بىلەن بىرانسقا ئۆزگەرگەن. كەيىن شەھەر زورايىپ،
مەشھۇر رۇم دەۋلەتىنىڭ پايتەختى بولغان چاقتا ئىمپې-
راتور كونستانتىنىڭ ئىسمىندە كونستانتىنوپول بول-
غان. يونان تىلىندە «پول» شەھەر دېگەن بولا. بۇلدا
بارا - بارا ئىستانبۇل ئاتالىپ كېتكەن. جەغرافىيەلەردە
يەنە تسارگىراد، مىكلانپارد دېپتە ئۆزگەرتىلگەن دېگەن
سۆز بار. ئىسلامغا ئۆتكەندەن سوڭ غەرەبچە «ئىسلام»
ۋە يونانچە «بۇل» دېگەن ئىكى سۆزنى قوشىپ ئىس-
لامبۇل، يەئني ئىسلام شەھرى دېگەن مەئنەنى بىل-
دىرە. شۇنىڭ شىكىللى ماقالەمىزدەگى تورسوس - تۇرفۇل-
ما، ئاندان تۇرفانغا ئۆزگەرمەگەن دېيۈگەدە بولمى،

بۇل ئىككى شەھەرگىنە ئىمەس؛ يۈزلەپ، مىڭلاپ ئۆزگەرتىلگەن جايلار بار ئىمەسمى.

بىر ئىشانچلى كىشىدە: تۇرفان شەھىرى قايسى زاماندا قۇرۇلغان — دېپ سورىغانىمدا، «ھەقىقەتىن ئاللا بىلە، لېكىن ئىككى مىڭ يىلدىن ئاشقاندۇر دېپ تويلاۋفا بولا، ئىككى تۇرفان دېيىپتە ئاتىلار، ئىسلامغا كىرگەنىدە مىڭ يىلغا يېقىندۇر» — دېدى. ئاستانا شەھىرى تۇرفانداندا بۇرۇنلىقى ئانىق، لېكىن قانچە بۇرۇنلىقى مەغلۇم ئىمەس. بۇ ۋىلايەتنىڭ ئىسلامغا كىرىۋى سۇلتان بۇغراخان زامانىدا دېيىۋچىلەردە بار. بۇغراخان سامانىيە سۇلالەسى ئەمىر نوخ بىننى مەنسۇر بىلەن غەسىردەش. ھىجرەتنىڭ ئۈچ يۈز سېكسەنىنچى يىللارىدا ئارادا سوغىش بولىپ، ئەمىر نوخ جېڭىلىپ قاچقان. بۇغراخان تۈركلەر ئىلىدە ئاتاقلى خان بولغان. بۇنىڭ تەخۋىلىنى ئىككىنچى كىتابتا يازارمىن.

خەيەتۇلخەيۋەندە تورسوس شەھەرى ئالىبستان شەھەرىنە ياقىن خاراپ بولغان بىر شەھەر، ئەسخەب كەھف غارى شول جيردە دېيىلگەن. ئالىبستاننىڭ «ئا» سى بىلەن «ل» خەرفىنى قالدۇرساق «بستان» بۇلا. خاراپ شەھەر دېگەنى خەزىردە-دە خارابە دەقىيانۇسدىن قالغان قورغان دېيلەر. ئاستانا شەھەرىندە ئۆشى قورغاندان ئالىس ئىمەس. يوغاردا ئەيتكەنىمىزدەي ئاستانا ئىسمى ياكى ئالىبستان ئۆزگەرىپ ستان بولغان، ياكى خەزرەتى ئالىپ-ئاتانىڭ جەسەدى شول جيرگە قويۇلغانلىقىدان ئاستانا ئاتالغان.

ئاستان، ئاستانا دىپ يوقلاماق، دىم ئالىپ رەخەت ئالاتۇرغان ئورىنلارغا ئەيتىلە. ئەۋلىيەلەرنىڭ كۆمىلگەن ئورىنلارىنى ئاستانا دىيۈدە شۇغان غەلەقەسى بار. ئە-ۋەلگى ۋاقىتتا ئالىپستان بولىپ شولاي ئاتاسادا غەجەپ تۈگىل. غەرەبچەدە غالىپ دىپ خەر ئىشدە، سوغىشلاردا جىڭگۈچىنى ئەيتەلەر. تۈركي تىلدەگى ئالىپ دىگەنىدە شۇل مازمۇندا، ئەۋۋەلگى زامانلاردىغى غالىپ، ئالىپ دى-گەن ئاتاۋلارنىڭ ئورنىنا خەزىرگى ۋاقىتتا بەھادىر، پالۋان سۆزلەرى قوللانىلا.

ئەسخاب كەھفىنىڭ زامانى ۋە ئورنى خەققىندە بىر-بىرىسىنە ئوخشاماغان فىكىرلەر بولغان كىبى. ئەھلى كىتاپ سۆزلەرىندە - دە ئالارنىڭ سانى نىچە كىشى ئىكەنلىگى تۈرىندا تالاشلار بار.

يەھۈدىلەر: ئالار ئۈچ كىشى ئىدى. دۆرتىنچىسى ئىت دىيسە، خرىستىيانلار بىش كىشى ئىتى بىلەن ئال-تى دىيەلەر.

ئالارنىڭ سۆزلەرىدە خەقىقي ئىمەس، ئويىچا ئەي-تىلگەن سۆزلەر. مۇسىلمانلار پەيغەمبەرىمىزدەن، ئۇل جەبرائىل غەلەيھىسسەلەمدەن ئىشىتكەن نىگىزگە قا-راغاندا، جىدى كىشى، سىگىزىنچىسى ئىت دىيەلەر. ئاللا قۇرئەندە ئەۋۋەلگى ئىيكى دىندەگىلەرنىڭ سۆزىن رەت قىلىپ «سەبەتە ۋە سامىنۇھۇم كەلبۇھۇم» يەغنى: جىدى، ئىت بىلەن سىگىزدي، غەرەب گرامماتىكا-سىندە «ۋە» بىلەن - دىگەن مەغنەدە. «ھۇم» ئالار-دىگەن مەغنەدە. بۇلاي بولغاندا «جىدى» ئالار ئىتى بى-

لەن ئېيتىمىز — دېگەن بولا. بۇ سۆزگەر بارلىق تەفسىر-چىلەر قوشۇلالاز.

شولايوق ئىسملەرى تۈرىندادا فىكىرلەر ئاز تۈگۈل. خەزىرەتى ئەلىينىڭ ئەيتىشىنچە: يەملەيخا، مەكشىلىينا، مەسلىينا بۇ ئۈچەۋى دەقيانۇسنىڭ ئوڭ قول ۋەزىر-لەرى. مەرنۇش، دەبەرنۇش، شازنۇشلار سول قول ۋەزىرلەرى. چوپاننىڭ ئىسمى كىيشىتتىيۇش، ئىتنىڭ ئاتى رىيان ئىكەن. خەزىرەتى ئىبنى ئابباسنىڭ ئەي-تىشىچە: مەكسالمىنا، يەملەنخا، مارتونس، نىينيونس، سارىنوس، دەۋەنىۋاس، كىشىتىتيونيس، ئىتنىڭ ئاتى قىتمىر ئىدى، دىيە.

«ئەرايىس سەئەلەبە» دە خەزىرەتى غەلىي ئەيتىشىن-چە: يەملەيخا، مەكسەلمىنا، ماشخىيىما، دەقيانۇسنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرلەرى. مەترۇش، كەشتۇنش، شادىنۇشلار سول قول ۋەزىرلەر ئىدى. «قامۇس» تا مەكسەلمىنا، يەملەيخا، مارتوش، بەۋالىيسن، سانيوس، باتنيوس، كەفەشتۇتيت دىيىلە. يەنە بەغىزلەرىنىڭ سۆزلەرىندە: مەليخا، مەكسىنا، مارتۇس، نەۋانيس، ئارستانۇس، ئاۋ-نوس، كەندى سەلەتتيوس، يەنە بەغزىلەردە: مەكسەل-مىنا، يەملەيخا، مارتونيس، سارىيونيس، تىبونيس، كە-فەشتاتيوش، دونەۋاس، دىيەلەر، يەنە بىرەۋلەر: مەكسال-مىنا، يەملەيخا، مارتونيس، يونيس، سارينۇس، باتنيوس، كەشفۇتات دىيەلەر. ئىتنىڭ ئىسمى ئۈستىندە يوغاردا ئەيتىلگەن ئىكى ئىسىم رىيان بىلەن قىتمىردىن باش-قادا بەغىسلەشلەر بار. ئىمام نەۋۋاغى ئىتنىڭ ئاتى

سەپەر دېسە، شايىبۇلغەممالي خۇمران دېيە. ۋاھاپ خە-
زىرەتلەرى ئەقىيادىيە. ئىبنى چەرسىرنىڭ گەيتىشۇنچە
ئەسخەب كەھفىنىڭ ئىتىنىڭ ئاتى ئارسلان ئىدى. ئارس-
لاننى غەرەبچەدە «كەلىب» دېيىتە ئاتىيلار دېيە. ئىت-
نىڭ تۈرى، تۈسى توغرىلىقدا ھەر تۈرلى ئەيتىلگەن
ھەزرەتى ئىبنى غاببىاس رەزىيالىلاھى تائالا سۈرى
ئىت دېسە، يەنە بىر رىۋايەتتە قىزغىچ ئىت دېيىلگەن.
مەقاتىل ھەزرەتلەرى سارى ئىت دېيە، ئىمام قۇرتىبا
سارىلىغى قىزىل دېيەرلىك دېيە. كەلەبى رەخمەتۇللاھى
تائالا ئالاتۈسلى دېيە. يەنە بىرەۋلەر كۆك ئىت دېيە.
قارا، ئاق قىزغىچ، ئالا - دېپ، ئالاشۇچىلاردا ئاز ئىمەس.
راستىنى ئاللا بىلە.

غارنىڭ ئۇرنى جىيدى جىيردە دېگەن بىلەن بىت-
شەۋسىنىڭ ئىسمى بار، جىسمى يوق. ھېچ كىم بارىپ
زىيارەت قىلمي، شۇندادا يىراقتان بىرەر تاۋنى كۆر-
سەلەر، كۆپ كىشى بىلمي ئوشى تاۋنىڭ فەلەن جىيرىت-
دە ئىكەن، دېپ يۈرۈچىلەردە بار. لەكىن ئانىغى ئىكەۋ،
بىرسى رۇم ۋىلايەتىندە، ئانداغى غار كىتابلارغا
يازىلغان كىشىلەرگە مەشھۇر. تۇرفانداغىسى تىللەردە
ئەيتىلىپ يۈرە. كۆڭىلدە شول دېپ ئىسفاتلىيلار، ئىكى
غارنىڭ ئىكىسىندە كۆرگەن سەياخەتچىلەر غار ئاتىرا-
فىنداغى خارابەلەرنى كۆرىپ، بىرسى - بىرسىنە ئوخ-
شابىراق قالغان جىيرلەرنى خىيالىندا مۆلچەرلەپ،
ئەسخاب كەھفىنىڭ خىكايەلەرىنە مۇۋافىق شەھەر، پا-
دىشاھ سارايى، پايىتەخت بولغانلىغىن، پادىشاھ كافىر

خالىقنى جەھپەرلەپكەنلەرنى، بارلىقىنى غارغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئەلبەتتە ئايەتنى ئۇشىنى دېپ ئىشىنالار. ھەقىقەتتىن ئاللا بىلە.

ھەر ھالدە قايدا بولسادا ئەسھەب كەھف غەلەيھى رەھمىلەر قەدىرلى ئۇلۇغ كىشىلەر ئىكەنلىگى ئانىق. ئاللا ئالار تۇرىسىدا قۇرئەندە ئەيتكەن. يىلىنا ئىككى مەرتەبە فەرىشتەلەر ئالارنى ئوڭدان سولغا سولدان ئوڭغا ئاۋدارىپ ياتقىزا. پەيغەمبەرىمىزنىڭدە كۆرگىسى كېلگەنلىگى، ئالارنىڭ ئۇلۇغلىقىنا ئىشارەتدور.

ئىمام سەغلەبىنىڭ ئەيتىشىنچە، پەيغەمبەرىمىز ئەسھەب كەھفنى كۆرەرگە تىلەگەندە، ھەق تەغەلە: «ئي مۇھەممەد سىن ئالارنى كۆرە ئالمىسىڭ. سەھەبەلەرىڭدەن دۆرت كىشىنى ئالارغا ئېلچىلىككە جىبەر، سەلەمىڭنى جىتكىزەر»، دىپ خەبەر بىرگەندە پەيغەمبەرىمىز: «ئي ئاللا مىن ئانلارنى قاندي جىبەرە ئالارمەن» — دىگەن. شول چاقتا جەبرائىل فەرىشتە كېلىپ: «ئەي مۇھەممەد بىشمەتىڭنى سالىپ دۆرت پوچماغىنا ئەبۇبەكىر، غۇمەر، غۇسمان، غەلىينى ئوتىرغىز، ھەق تەغەلە سۇلەيماننىڭ بۇيرىغىن ئورىنلاغان جىلگە سىنىڭ سۆزىڭنى ئالارغا قوشتى» — دىپ خەبەر بىرە.

رەسۇلۇللامىزدە ئىشنى شول تەرتىپ بىلەن ئورىنلاشتىرا. جىلدە ئەمىر بويىنچا سەھەبىلەرنى غارغا كىتىرە. سەھەبەلەر غار ئاۋزىنداغى تاشنى ئالىپ ئىچكەرى كىرمەك بولغاندا، ئىت ئويانىپ بۆلارنى توسماق بولا. ئازدان سوڭ چاھار يارلەر ئىكەنلىگىن

يىلىپ ئېركەلەپ قارشى ئالا. ئاندىن دۆرتىمىسى غارغا كىرىپ سالام بېرەلەر. ئەسھەب كەھف كىشىلەرى ئورنىلارىندىن تۇرۇپ قارشى ئالار. چاھارىيارلار: «ئەي يىگىتلەر سىزلەرگە خۇرمەتلى پەيغەمبەرىمىز سالام ئەيتتى» دېيەلەر يىگىتلەر سالام ئالىپ رەسۇللامىزنىڭ ئىسلام دىنىنى قەبۇل ئېتەلەر. ئاندىن: «رەسۇللامىزگە بىزدەن سالام ئەيتىڭىز» — دېيىپ ئورۇنلارىنا ياتارغا كىرىشە. ئاخىر زاماندا مەھدى چىققاندا ئولدا ئەسھەب كەھفكە سالەم بېرە. مەھدىنىڭ سالەمىنى ئالغاچ يەنە يۇقلاپ، قىيامەت بولغانداغىنا ئورنىدىن تۇرالار ئىمىش.

بۇ كۆرۈشۈدەن سوڭ جىل چاھار يارلارنى كېرى قايتارىپ كېلە، پەيغەمبەرىمىزنى كۆرگەنلەرىنى سۇراغاندا، ئالار تەفسىلى جاۋاب بېرە. رەسۇللامىز: «ئاللاھۇممە لاتەفەرۇقۇ بەينى ۋە بەينى ئەسخابى ۋە ئەنسارى ئەغفىرلەممىن ئۇخبىمنى ۋە ئۇجىببۇ ئەھلى بەيتى ۋە خاسىيەتى» مەغنەسى: «ئەي ئاللا بىزنىڭ ئارامىزنى يىراقلاشتىرما، سەخابەلەرنى، ئەنسارلارنى سۆيگەنلەرنى، فائىيلەلەرنى سۆيگەنلەرنى ئالارنىڭ خاسىيەتى ئۈچۈن كېچىرە» — دېيىپ دۇغا قىلدى.

تىرىدەي يۇقلاپ ياتۇ ئەسخەب كەھفنىڭ خاسىيەتلەرىندەن بىرىدۇر. بىر كىشى ئالارنىڭ ئىسمىنى ئاۋىزىغا ئالىپ بىرەر خاجەتلەرىنى تىلەسە، تىلەگى قابىل بولا. بىر نەرسەدەن خەۋەفلەنسە قۇتىلىر. ئۆرت-يانغىندا پىرەر چۆپىرەككە ئالارنىڭ ئىسمىلەرىنى يازىپ

يانغىدا ئاشلاسا ئوت سۆنە، كەغەزگە يازىپ بېشكىدەكى يىغلىغىنى بالىنىڭ ياستۇق ئاستىغا قويسا بالا يىغلىمىدۇ. ئىگىسىگە خەۋەپ بولغاندا، كەغەزگە يازىپ ئاغاچقا بەيلەپ ئىگىسىنى ئۇرتاسىنا قادىيلار. شەخىسقى باش ئاغرىقى باشقا بەيلىلەر. پادىشاھلارغا يولىغىدا ئوق ئاياققا، بالا تۇغۇلۇپ ئۈچىن تولغاق تۇتقاندا سول ئاياققا بەيلىلەر. مال - دۇنياسىنى ساقلاش ئۈچىن، ئۆلىمىدەن قۇتۇلۇش، دىيگىنزدە سەلامەتلىك ئۈچۈندە بۇ زاتلارنىڭ ئىسىملەرىنى يازىپ تۇمار قىلىپ ياندا ساقلىيلار.

ئىندى سۆز - سۆزگە، خىكايە - تەكىيەتكە ئۆلاشىپ ئەسخەب كەھفىنىڭ خەللەرىنە، ئالار نىيندي سەبەب بىلەن غارغا كىرگەنىن، نىي كەيفىيەتتە ئويانىشلارىنى يازارغا تۇرى كىلە. لەكىن تەفسىرلەرىنى مۇتالىيغە قىلىرغا، غەرەبچە سۆزلەرگە مەغەنە ئەيتىشكە كۆچىم چاقلى بولغانلىقدان تەرجىمە تىبيە ۋە تەرجىمە خايەتلىخەيۋانىنىڭ سۆزلەرىندەن نەقىل ئالىپ يازدىم:

«ئەئۆزۇ بىللاھى مىنەششەيتانىررەجىم» مەغنەسى: «ئاللادان شايتانىنىڭ ئازدىرىشىدان ساقلاۋنى تىلەيمىن» دىيگەن بولا؛ «ئەم خەسىبەت ئەن ئەسخەبەلكەھفى ۋەر- رەقىم كانۇ ئەمەتنا ئاياتىنا غەجەبە» مەغنەسى: «ئەي مۇخەممەد ئويلاب قارا، ئەسخەب كەھفى يەنە رەقىم بىز- نىڭ ئايەتلەرىمىزدەن بىر غەجايىب ئايەت. جىيردەكى، كۆكتەكى غەجەيىبلار ئاندا غەجەبىرەك» — دىيە. تاۋ- دا غار بار، رەقىم شول تاۋدا، يە بولماسا ئەسخەب كەھفىنىڭ ئاۋىلى ياكى ئىتىنىڭ ئىسمى بولا. ئالاي بولماغان

بىرەر زور تاش بولۇپ، ئاڭا ئالارنىڭ ئىسىملەرى يازىلىپ
كەھفنىڭ ئىشىكىنە قويىلغاندىر دېيلەر. بەغزىلەر ئەسخەب
رەقىم سوڭغى قەۋىم كىشىلەر ئىدى. ئالار ئۈچ كىشى ئىدى.
تۆرەمىش خاجەتى بىلەن يولغا چىققاندا ياڭغىرغا قالىپ
بىر غارغا كىرەلەر. بوران چىقىپ غارنىڭ ئاۋزى بېك-
لەنىپ قالا. ئالاردان بىرىسى: بېكەر ئولتىرمىق، ھەر
بىرىمىز بىرەر ياخشى ئىشىمىزنى سۆيلەيىك، ئاللا شول
ياخشىلىقىمىز ئارقاسىندا بۇ بەلەدەن قۇتقارىر، دېيە.
شول چاقتا بىرىسى سۆزگە كىرىشىپ: كۆنلەرنىڭ بىرىن-
دە بىر ئىش ئۈچۈن خىزمەتچىلەر ياللادىم. بىر خىز-
مەتچى تۆشكە ياقىن كېلىپ قاتناشتى. ئىش پىتكەچ
بوتون كۈن ئىشلەگەنلەرىنە خاقلارىن بېردىم. كە-
يىن كېلگەنگە باشقالاردان ئازراق بېردىم. ئول ئاچۇ-
لانىپ خاقىن ئالمي كېتىپ قالدى. مېن ئانىڭ ئال-
ماغان ئاقچاسىنا بىر ئۇرغاچى بوزاۋ ئالىپ ئۆستىردىم،
ئەسلىلەندىرىپ كۆبەيتتىم. كۆپ ۋاقت ئۆتكەندەن
كەيىن ئۆزىم تانىماغان بىر زەغيف قارت كېلىپ «مېن
سىڭا خىزمەت قىلغانىمىن، ئالماغان خاقىمنى بېر» — دېيپ
سورادى. مېندە ماقۇل دېيپ، ئانىڭ بوزاۋىندان ئۆسكەن
سىيىرلارنىڭ بارلىقىن ئاڭا بېردىم. ئىلاھي مېن بۇ
ئىشنى رازىلىغىڭ ئۈچۈن ئىشلەدىم، بىزنى بۇبەلەدەن
قۇتقىلدىر - دېيپ تىلى. شول چاقتا بېكلەنىپ قالغان غار
ئاۋزىندا يارىقلىق كۆرىنە. ئاندان ئىككىنچى كىشى سۆ-
زگە كىرىشە: مېن كۆپ ماللى كىشى ئىدىم. بىر كۈنى
كىشىلەرگە قورقىنچلى سۆزلەر ئەيتىپ مال سوراپ بىر

خاتىن كېلدى. مېن ئاڭا «نەپسىمنى مېڭا بېر، بو-
لمىسا ھېچنەرسەدە بېرمەيمەن» — دېدىم. ئۇل رىزا بول-
مى كېتىپ قالدى. بىر ۋاقىتتىن سوڭ يەنە سوراغاندا
يەنە ئەۋۋەلقى تەكلىپنى ئەيتتىم. ئۇل يەنە كېتتى.
يەنە كېلدى، شۇنداق ئۈچ مەرتەبە كېلىپ - كېتىپ ئا-
خىرىدا بۇ ئىشنى ئېرىمگە ئەيتە. ئېرى «نېگە رازى بول-
مىدىڭ، بىر نەرسە ئالالىساڭ خەلىمىز ياخشىلانار» —
دى. ئۇل كېلىپ رازىلىقنى بىلدۈردى. ئاندىن ئۇل مېنى
تەجاۋۇز قىلا دېپ تىترەپ كېتتى: مېن نېگە تىترىدىڭ
دېسەم، — «ئاللادىن قورقامەن» دېدى. مېن: شۇندىغ
قىيىن خەلدە ئاللادىن قورقاسىڭ ئىكەن، مېن رەختتە
تۇرۇپ قورقماسلىقىم توغرا ئەمەس، ئەلبەتتە قورقامەن،
دېپ ئانى بوشاتتىم. سورىغان نەرسەسىنى بېردىم، ئىن-
لاھى مېن سېنىڭ كېچىرۈۋىڭنى ئۈمىت قىلىپ نەپسىمە-
نى تيدىم، بىزنى بۇ بەلادىن قۇتقار — دېگەندە، غار-
نىڭ ئىچى ياقتىرىپ بىرسىنى - بىرسى كۆرگەندەر. ئۈ-
چىنچىسى مېنىم قارتايغان ئاتا - ئانام بار ئىدى. قوي-
لارىم كۆپ ئىدى، ئەۋۋەل ئاتا - ئانامنى تاماققا توي-
دۇرمى تۇرۇپ، قويلارمنى باغارغا چىقمى ئىدىم. بىر
كۈن ياغمىر بولۇپ ئالارنىڭ يانىغا بارالمادىم. كۈن
پاتىپ قاراڭغى تۈشتى. تۇرسىدىما سۈت ئالىپ كېلسەم
قارت بىلەن قارچىق يۇقلاپ قالغان ئىكەن. ئالارنى
ئويىتام تىنچلارى كېتەر دېپ تاڭ ئاتقانچا كۈتتىم، ئۈز-
لەرى ئويانغاندا تاماقلارىن بېردىم. ئىلاھى مېن بۇ
ئىشنى سېنىڭ رىزالىقىڭ ئۈچۈن ئىشلەدىم، بىزنى بۇ

بەلەدەن قۇتقار دىگەندە غار ئاچىلىپ، ئۇچىسىدە قۇتىلىپ چىققانلار.

ئەسھاب كەھفلەرنىڭ سەبەبىندە - دە ئىختىلاق بار. مۇخەممەد بىننى ئىسغاق ئەيتە: ئىنجىلكە ئىشانغۇچىلار يولدان ئازىپ بۇزىقلىققا كىرىشتىلەر. شەيتانغا ئىيەرىپ تەمامەن بۇزىلىپ، خەتتە بۇتلارنىڭ ئالدىندا قۇربان چالدىلار. بۇتقا چوقىنىپ، كۆپ گۇناھلى ئىشلەر قىلدىلار. ئارالارىندا غەيسا شەرىغەتى بىلەن يۈرۈچىلەردە بولىپ، ئاللاغا غىبادەت قىلا ئىدى. پادىشاھلارنىڭ ئىسمى دەقىيانۇس بولىپ ئولدا بۇت پەرەس ئىدى. بۇتقا قۇربان چالار ئىدى. ئول ئەسھاب كەھفلەر تۇرغان شەھەرگە كىلە، ئول شەھەر شول چاقتا ئەفسۇس دىپ ئاتالغان. مەرغەش ۋىلايەتىندە ئالبىستان شەھەرچەسى يانىندا بولىپ، خەزىر خاراپ بولغان. بۇ خەبەرگە قاراغاندا ئەسھاب كەھف غارىدا ئالبىستاننىڭ يانىندا.

پادىشاھ بۇ شەھەرگە كىلگەندە ئىمانلى كىشىلەر قاچىپ كىتە. سەبەبى پادىشاھ مۇسىلمانلارنى بۇتقا چوقىنىرغا ئەمىر ئىتە. كۆنمەگەنلەرنى ئۆلتىرىرگە بۇيىرا. خەيەتىن ساقلاماقچى بولغانلار، دىندەن چىغارلار. كۆنمەگەنلەرنى ئۆلتىرىپ جەسەتلەرىن شەھەر قورغانىنا ئاستىرا. غارغا كىرۈچى يىگىتلەر قايغى - خەسرەتتە قالالاردا ناماز، روزالارىن تاشلاماي دۇغادا بولدىلار. بۇلار رۇمنىڭ ئاتاقلى كىشىلەرىندەن سىيگىز يىگىت ئىدى. پادىشاھ ئالارنى چاقىرىپ، بىزنىڭ بۇتلارىمىزغا

چوقىنىغىمىز، يوقىتىسا ئۆتىرمەن، دې. ئالارنىڭ باشلىغى
مەكسەلمىنا: «بىزنىڭ تەگرىمىز بار. ئۇل بۈتۈن جىير-
كۆكنىڭ تەگرىسى، ئۇل ھەممەدەن ئۇلۇغ. باشقا تەڭ-
رىگە ئىشانمىمىز» دې. پادىشاھ ئاچۇلانىپ: «سىلەرگە
جازا بىرۈدەن ھىچ كىم توسالمې، لەكىن سىلەر ياخ-
شى يىگىتلەر ئىكەنسىگلەر، ئايىيمەن، سىلەر ئويلانىڭ-
لار، غاقلىنغلاغا كىلۈنگلەرنى ئۈمىت قىلامەن» دىيە.
ئاندان يىگىتلەر ئۆلىمدەن قالغانلارىنا كۆزلەرى
جىقىپ ئۆيلەرىنە قايتالار - دا، ئازىق - تۈلىكلەرىنى خە-
زىرلەپ غارغا قاراپ كىتەلەر. ئاندا غىبادەت قىلالار.
بىر ئىتلەرى بار ئېدى، ئىيەرىپ يۈرە. كەغەپ خەزى-
رەتلەر ئەيتە: ئەۋۋەلدە ئىتلەرى يوق ئېدى. يول بو-
يىندا بىر ئىت يولىغىپ ئىيەردى. ئىتنى قوۋۋالار، لە-
كىن ئىت قالمي. شولاي بىر نىچە مەرتەبە قوۋسالار-
دا ئىت قالمايدى. ئىڭ ئاخىرىندا ئىت ئىكى ئاياغى
بىلەن تىك تۇرىپ دۇغا قىلغان كىشى كىبى ئالدى
ئاياغىن كۆككە كۆتەرىپ تىلگە كىلىپ: «مىندەن قورق-
ماغىز، مىن ئاللانىڭ دوسلارىنا مۇخەببەتىم بار، سىز-
لەر يوقلاغىزلار، مىن سىزلەرنى ساقلىيمەن»، دىيە.
بەغزىلەر: بۇلار ئالتى كىشى ئېدى، تۇندە قاچىپ بارا
ياتقاندا بىر قويچىغا ئۇچرادى. قويچىنىڭ ئىتى بار
ئېدى، قويچىدا بۇلارغا قوشلىپ غارغا كىرىپ غىبادەتكە
كىرىشدىلەر، دىيە. ئالار ئالتىن بىلەزىكلى زىننەتلە-
گەن، چەچلەرى ئۆرىلگەن ئېدى. بىر يىگىتنى تاماق
ئەكىلەرگە قوشدىلار، ئىسمى يەملىيخا ئېدى. ئۇل ذۇقا-

رالارچا غاددي كىيىنىپ شەھەرگە بارا، ئاشارلىق لەر-
سەلەر ئالىپ قايتىپ، باشقا خەبەرلەرنى ئۆگىنىپ - سۈ-
راشتىرسا، پادىشاھ بۇلارنى ئىزلەمەكتە ئىكەنلىگىن
ئەيتە، بۇلار بيك قورقىپ خەسرەتلەنەلەر. بۇل چاقتا
كۆن باتقۇغا ئاز قالغان ئىكەن. ئۆز - ئارا سۆيلەشىپ
ئوتىرغاندا، خەق تەغەلە ئالارنىڭ قۇلاقلارىنى تىڭلاۋ-
دان توقتاتىپ، يۇقلارىنى كيلتىرە. شول بويىنچ
چا غاردا يۇقلاپ قالالار. ئىت غارنىڭ ئاۋزىندا ئاياق-
لارىنى سوزىپ، باشىنى ئاياق ئۈستىنە قويىپ ياتا. ئا-
لارغا كيلگەن يۇقى، ئىتكەدە كيلە - دە ئولدا يۇقلاپ
قالا. پادشاھ بۇ كىشلەرنىڭ غاردا ئىكەنلىگىندەن خە-
بەر تاپىپ، ئالارنى تىرى دىپ ئويلاپ غارنىڭ ئاۋزىنى
بيكىتتىرىپ، ئالارنى ئاچقا ئۆلسىنلەر دىيە. خەق تە
غەلە ئالارنى شول خەلدە قالدىرۇى بىلەن ئالارغا خۇ
مەت ۋە باشقالارغا غيبرەت قىلغان. ئەرۋاخلەرد
ئۇيقى ۋافاتى بىلەن ئۆتەردى. فەرىشتەلەر ئالارنى ئو-
ڭغا، سولغا ئاۋدارىپ تەربىيە قىلىپ تۇرا. ئول پادى-
شاھنىڭ ئىلىندە ئىكى مۇسلمان ئىمانلارىنى يەشرىپ
يۇرۇچى ئىكەن. ئەسخەب كەھف ئۇنتىلىپ ئىستەن چە-
قىپ كيتمەسىن دىپ، ئالارنىڭ نەسىل - نەسەپ ئىسم-
لەرىنى ۋە ئەخۋاللەرىنى ئىكى تاقتاغا يازىپ ساندىققا
سالىپ قويىپ قويا. بۇندان سوڭ كۆپ زامانلار ئۆتە، نيچە-
نيچە پادشاھلار كيلىپ كيتە. ئىڭ ئاخرىندا ئول شەھەرگە
بىندۇسىس ئيسملى بىر ياخشى كىشى پادشاھ بولىپ
68 يىل خۇكۇم سۈرە. لەكين ئانىڭ زامانىندا كىشلەر

كۆرۈنۈشلارغا بۆلۈنىشتى، بىر قانچىلارى ئاللانىڭ بىرلىگىلە، قىيامەتتە تىرىلىشكە ئىشىنىشالار، قاي بىرلەرى ئول سۆزلەرنى يالغان دېيىشىپ، ئىشىنماۋچىلار كۈندىن - كۈنگە كۆبەيىپ ئىمانلارىندان ئازا باشلىلار. تىرىكلىك قىسقاغىنا تىرىكلىك دۇنياسى، تىرىلىش روخقاغىنا بولا، جەسەدكە بولمي دېيەلەر. بىندۇسىس بۇ ئەخۋاللەردىن كۆڭلىسىز بولىپ، ئاللاغا كېچە - كۈندىز يالىنىپ خەقىقەتنىڭ ئاچىلىشىن تىلي ئىكەن. ئاللا ئانىڭ تىلەگىن قابىل قىلىپ، ئەسخەن كەھف ۋەقىغەسىن بايان قىلىپ، قىيامەتنىڭ راسلىغىن، تىرىلىشنىڭ خەقىيقەتىن كۆرسەتە. شول سەبەپلى ئېفسۇس ئاھالاسىنان ئولياس ئىسملى كىشىنىڭ كۆڭلىنە ئاللا ئوي سالا. ئول كىشى غارنىڭ بۇتەلگەن ئىشىگىن بۇزىپ ئاچا. بۇ چاقتا ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن ئەسخەب كەھفنى يۇقىدان ئويانىر شىكىللى گويا تۈندە يوقلارغا ياتىپ ئىرتەدە ئويانىر كىبى كۆرەلەر يۈزلەرى ھەم باشقا ئەغزەلەرىندە ھېچ بىر ئۆزگەرىش بولماغان خەلدە ئوچىراتالار. ئالار - دا يۇقلاغالى قانچا ۋاقىت ئۆتكەنىن بىلگىلي ئالمىلار. ھەم دەقيانۇسنىڭ قولىنا چۈشە نىيندي ئەخۋالدە قالىشلارىن خەۋەف قىلالار. ئەسخەبلەر يەملىخاغا سين كىيىملەرىگنى ئاۋشتىرىپ شەھەرگە بارىپ، بىزگە ئاشارغا نەرسەلەر ئالغاچ ئاندا نيلەر سۆيلەنە بايقارسىڭ دېيەلەر. يەملىخا ماقۇل دېپ شەھەرگە كېتە. شەھەرگە كىرىپ بايقاسا خالقىنىڭ مۇسلمان ئىكەنلىك خەلەمەتلەرىن بىك كۆپ كۆرە. ئول غەجەبلەنىپ ئىك

ئاخىرغى شەھەر قاپقاسىنا قەدەر بارا. ئانداغى ئەخۋەل-
لەردەن يەنە خەيرەن قالا. بۇ نىيندى غەجەپ ئىش،
كيچەگى كۆندە مۇسۇلمانلار خەۋفتە غەيانىڭ ئىيسمىن
يەشىرىپ سۆيلىلەر ئىدى، بۈگىن ئىسە ئانىڭ ئىيسمىن
ئاتاپ قەسەم قىلالار، ديپ، ئاخىرى بىر كىشىدەن بۇ
شەھەرنىڭ ئىيسمى نيچىك ديپ سوري. ئول كىشى:
شەھەرىمىزنىڭ ئىيسمى ئىفسۇس بۇلا، ديپ جاۋاپ
بيرگەندە: يەمليخا يەنە خەيران بولا. كۆڭلىندە مين
ساتاشىپ قالغان ئوخشيمەن، مين ئيندى هيچ كىم ميني سى-
يزمەستەن، هيچ كىم ميڭا زارار ئيتمەستەن بۇرۇن كيتىپ
قاليم ديگەن ئويغا كيلىپ، كيرەكلى نەرسەلەرنى ساتىپ ئالىۋ
ئۈچۈن بىر دۇكەنگە بارا ۋە كىسەسىندەن بىر تەنگە چىقارىپ
ساتىۋچىغا بيرە. ساتىۋچى ئول تەنگەنى ئالىپ بىر ئاز
خەيران بولىپ، ئيكىنچى سەۋدەگەرگە كۆرسەتە. شول
بويىنچە ئەلگى تەنگە قولدان - قولغا ئۆتىپ: بىر ۋا-
قىتتا بۇ كىشى كۆمۈلى خەزينە تاپقان بولىرغا كيرەك،
ديپە باشليلار. يەمليخادە خەۋەفلەنە: مۇمكين بۇلار
ميني دەقيانۇسقا ئالىپ بارار، ديپ ئويلاپ، ئالارغا:
تەنگە سىزنىڭ بولسىن، ئاماقتا كيرەك ئيمەس، ميني
ئۆز ئيركىمە جيبەرىڭىز، ديپ يالىنا. ئالار: ئىي يى-
گىت سين نيندي ئادەمسين؟ سين خەزينەنى قايدان
تاپتىڭ؟ بىزني شيرىك قىلىپ بىر بۆلمىسىن بيرمەسەڭ
سيني پادىشاهقا ئيلەتەرمىز. ئاندان يەشىرىنگەندە قولىڭ-
دان كيلمەس، ديپ قىستى باشليلار. يەمليخا ئالار-
غا ني ديپ جاۋاپ بيرىرگە بىلمي، ئاخىرىدا ئانى شەھەر

باشلىقلارىغا ئېيتەتتەلەر. شەھەر باشلىقلارى توغرى كى-
شىلەر ئىكەن. بىرىسىنىڭ ئىسمى بۇس، يەنە بىرىسىنىڭ
ئىسمى ئىيستىيوس ئىكەن. باشلىقلار تەنكەنى، ئانىڭ
سوغلىۋېن، بېزەكلەرىنى كۆرىپ خەيرەن بولىشىپ: ئەي
يىگىت! سېن تاپقان خەزىنە قايدا؟ دېپ سوردى. يەم-
لىيخا: مېن خەزىنە تاپمادىم، ئاتامدان قالغان ئاز ئاق-
چام. بۇ تەنگە ئوشى شەھەردە سوغۇلغان. لەكىن مېن ئۆ-
زىمدە خەيرەتىمەن. مېن ئوشى شەھەرنىڭ كىشىسى. خە-
لىقلەر مېنى تانىمىغان يەكى مېن ئالارنى تانىرلىق بىر
كىشىنىدە ئۇچراتمادىم، مېن تانىرلىق كىشى، يوق كى-
بى، كېچەكى كۈندە بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى دەقىيا-
نۇس ئىيدى. ئىيندى سىزلەرنى خاكىيم بولغانسىزلار،
دېيە. باشلىقلار: ئەي يىگىت! ئول دەقىيانۇسدەن
بېرى قانچا زامان ئۆتتى. قانچا پادىشالار كېلىپ-
كېتتى، ئەمما سېن يەپ- يەش بىر يىگىت تۇرسالىڭ؟
سېن توغرى جاۋاپ بېر. ئەخۋەلىڭ سۆزىڭە توغرى
كېلىسىن، دېيە. يەمليخا: بىز بىر قانچا يىگىت ئىيدىك.
دەقىيانۇس كىشىلەرنى بۇتقا سەجدە قىلارغا زورلاغان-
دا، بىز كېچەكى كۈندە قاچىپ شەھەر سىرتىنداغى
بىتخلوس تاۋىندا بىر غارغا كىرىپ يەشرىندىك، باشقا
يولداشلارىم خەزىردە شول جېيردە. ئالار مېنى ئاشامليق
ئالىرغا جىبەردى. بىز خەقىندە دەقىيانۇس نى ئويلى،
شۇنى بىلەرگە كېلگەن ئىيدىم، كېلسەم ئەخۋەل باشقاچا.
ئۆزىمدە خەيرەتىمەن. ئىشانماساڭىز مېن بىلەن بىر-
گە غارغا بارىڭىزلار، يولداشلارىمنى كۆرەسىز، مېنىڭ

راس سۆيلەگەنىمە كۆزلىگەنلەر جىيتەر، دىيە.
ئىككى باشلىق ھەم باشقىلار بۇ مەسىلەنى بىلىش
ئۈچۈن ئاتلىق - جەيەۋ يولغا چىقىشار. يەمىلىخا ئالارنى
باشلاپ غارغا ياقىن ئەكىلە. غارداغىلاردا يەمىلىخانىڭ
كىچىكمىگەندىن خەۋەرسىزلەنىپ، دەقيانۇسنىڭ قولىغا
چۈشۈپ قالغاندىر دىيىپ ئويلانىپ، ئۆز - ئارا خوشلىشىپ
باشلارىغا نىيىدى خالىلەرنىڭ كىلىۋەتقەن قايغىرىپ ناماز-
لارىغا كىرىشە. شول ۋاقىتتا يەمىلىخا كىلە. ئالار: سىنگا
نى بولدى، نىچىگە مۇنچىلىق كىچىكتىڭ، دىگەندە، يەم-
لىخا بولغان ۋەقىئەلەرنى سۆيلەپ بىرە. ئىربوس ھەم
ئىفسوس خالقلارى ئالارنى كۆرىشۈ ئۈچۈن كىلىپ غارنىڭ
ئىشىدا كۈتىپ تۇرغانلىقىنى ئەيتە. دىمەك بۇلاي ئۆز-
لەرىنە ئاچىق بولىپ ئۆتكەن خەللەر، خەق تەغەلەنىڭ
ئايەتىنى ۋە قۇدرەتىنى تۇشەنەلەر. شونچالىق ۋاقىت
يۇقىدا قالىپ ئويانىۋلارى، ئۆلگەندەن سوڭ تىرىلىۋ-
نىڭ خەقلىقىنە غەلەمەت، قىيامەتنىڭ بارلىقىغا ئىسپات
ئىكەنلىكىنى بىلەلەر. ئاندان يەمىلىخانىڭ ئەيتىشى بو-
يىنچا ئىربوس ئەسھەب كەھفنىڭ ئىشىگىندەن كىرىپ،
ئالارنىڭ ئەخۋەلى يازىلغان ئىككى تاقتانى ساندىقتان
چىقارىپ ئوقىپ ھەممە ئىشدەن خەبەر تاپالار، ئاللاغا
ماقتاۋلار ئەيتىپ، ئۆلگەندەن سوڭ تىرىلىشنىڭ ئانىقلىقىنا
ئىشانالار. ئاندان غارداغىلارنىڭ قاشىنا كىرىپ سۆي-
لەشىپ، غارداغىلار بىلەن دەقيانۇسنىڭ ئاراسىندا بول-
غان ماجرالارنى ئىشىتەلەر. ئىربوس پادشاھى بىندۇس-
كە خەت يازىپ، ئەسھەب كەھف ئەخۋەلىنى بىلدىرە.

پادىشاھ خەتنى كۆرۈپ، ئاللاغا شۈكرانە ئەيتىپ بىك
قۇۋاندى. ياقىن كىشىلەرى بىلەن ئاتلىنىپ غارداغىلار-
نىڭ قېشىغا كېلە. ئالار ئوتىرا، بىندۇس ئاياق باسىپ
تۇرىپ ئالارغا دۇغا قىلا. ئالاردا دۇغا قىلىپ، تىرى كى-
شىلەر كۆز ئالدىنىدا يوقىغا كېتەلەر. پادىشاھ: بۇلارنىڭ
ھەر بىرسىنە ئالتىندان تابىت ياساپ قويىلىسىن، — دىيىپ
ئەمىر قىلا. پادىشاھ تۈشىندە ئالارنى كۆرە، ئالار پادى-
شاھقا: بىز ئالتىنى، كۈمىشتەن يارالغان بەندەلەر تۇ-
گۈل، تۇفىراقدان يارالدىق، يەنە تۇفىراق بولامىز، بىز
غاردا تۇفىراق خەلىمىزدە قالىق. ئاللا بىزنى شۇل خەن-
دە تىرىلدىرە، دىيەلەر. كىشىلەر ئالارنىڭ غارىسىندان
سىرتىغا چىققان سوڭ، ئاللا ئالارنى يەشىردى. ھېچ
بىر كىشىنىڭ ئاندا كىرىرگە قۇدرەتى يېتمەدى. ئان-
دان پادىشاھ غارنىڭ ئالدىنا بىر مەسجىت سالدىرىپ،
كىشىلەرگە زىيارەت ئورنى بولىپ قالدى، دىيەلەر
دىيىپ ئەيتە.

سۆزىمىزنى داۋام ئېيتەيىك

بەغزىلەر يەمىلىخا ئويانىپ كېلگەن شەھەر ئۆك-
چىن دىيىە، يەنە بەغىزلەر ئاستانا شەھەرى بولىرغا
تېيىشلى، دىيەلەر. كۆبىرەك كىشىلەرنىڭ ئەيتمۇنچە:
«ئەگەر ئەقۋال بۇنگا دۇرۇ ئاللا ئەغلەم بىما ئەخفى
ۋە ئەغلەن» مەغنەسى: ئاللا قايسىسى ئانىق، قايسىسى
ئانىق ئېمەسلىكىن ئۆزى بىلە، بۇلار غاردە شەمسىيە

ھېسابىدا ئۈچ يۈز يىل. قەمەرىيە ھېسابىدا ئۈچ يۈز توغىز يىل يۇقلاغانلار. شەمسىيە يىلى بىلەن قەمەرىيە يىللىرىنىڭ پەرقى ئون بىر كۈن بولار. شەمسىيە يىلى ئۈچ يۈز ئاتمىش بەش كۈن، قەمەرىيە يىلى ئۈچ يۈز ئەللىك تۆرت كۈن. بۇلاي بولغاندا شەمسىيە ئۈچ يۈز يىل، قەمەرىيە يىلىدا ئۈچ يۈز توغىز يىل، ئىككى ئاي، ئون توغىز كۈن بولا. شەمسىيە يىلىدا كۈننىڭ تۆرتتەن بىر ئۈلۈشى، قەمەرىيە يىلىدا ئۈچتەن بىر ئۈلۈش بار. تەپسىلى بىلەرگە تىلەۋچىلەر باشقا ماتېرىياللارغا قاراسا بولا. ياخشى تۈشىنىۋ: «ۋە لەبىسۇ فى كەھفىھىم سەلاسە مىئەتىن سىنىينە ۋەزدادۇ تىسئەن» — مەنىسى: ئالار ئۆز غارىدا ئۈچ يۈز توغىز يىل تۇردىلار. ئايەت كەرىمەنىڭ «تىسئەن» (توغىز) - دېگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنىدا، ئۈچ توغىز بار بولى قۇرئەنىنىڭ بالاغەتى يەنى سۆزىنى تولۇق كېلىشتۈرۈپ ئېيتقىنى دېپ ساناغانلار، بىرسى يىلداغى توغىز ① ۋە بىرسى كۈندەگى توغىز، ۋە بىرسى ئايداغى توغىز، يەنى بىر ئاي ئوتۇز ۋە بىر ئاي يىگىرمە توغىز كۈن بولا.

ئەلتەرسى

خەزرەتى جانابى رەسۇل ئەكرەم ۋە نەبى مۇھ-

---

① يىلداغى توغىز - دېگەنى، ئۈچيۈز يىلدا ئارتقان توغىز يىلنى كۆرسەتە-ت.

تەرەم سەللەللا تەغەلە ئەلەيھى ۋە ئەسخابەي ۋە سەل-
لەم. خەزرەتلەرنىڭ خىيسى ۋە ئاقىلى، مۆغجىزە لەرنى
ساتاپ بىتمرۇ قىيمن بولغانلىقتان ئاللا بىلە دىيمۆكە
توغىرى كىلە. لەكىن پەيغەمبەرلىك ۋاقتىندا ئانىق مۆغ-
جىيزاتلارى سىزىلگەن، ئاشكارالانغانلارى بەغىزلەرنىڭ
ئەيتىشۇنچە خىسابى ئۇچ مىڭ بولىپ، ئۇشى مۆغجىزات-
لاردىندان زورلارى ئۇلۇغ قۇرئەن ۋە قۇرئەن كەرىمدە
تەخمىنەن ئالتىمىشىڭ مۆغجىزات ئاقلىغا مەنزۇب دى-
يەلەر. مەسەلەن: بۇ خىسابتاغى مۆغجىزەلەردەن
بىرى قۇرئەندەن ئىستىنابات ۋە خۆكۈم چىقارىلۇ-
نى بىلىۋىدەن، ئۇچ يۈز ئاتمىش تۈرلى فەن، ھەربىر
فەندە نىچە يۈز - يۈز تومىلاغان كىتاب ۋە رىسالەلەر
تۈزىلگەن ۋە يازىلغاندىر. غىلىم شۇندي بىر مۆغجىز-
ەكى، ئادامىنىڭ ئەۋلادى ھەر تۈرلى قەۋمىلەرىنىڭ
دىن ۋە دۈنيانى باشقارىشۇ ۋە داۋاملاشتۇرۇ ئۇسۇل-
لارىنىڭ بارلىغى غىلىم ئارقىلى بولغان. ئاللا بىر نىيكىر
قۇلىنى ياكى بىر تىيىمىندا ئاقچاسى يوق فەقىرنى غىلىم
ئارقىلى يوغارى دەرەجەگە جىيتكىزىۋىنىدە چىيك يوق.
بىلىملى ئەھلى كىتاب ① نىڭ بەغىزلەرى قۇرئەن-
نىڭ سۆزلەرى يەكى مەغنەسىندەن بىر
كىمچىلىك تابىلسا، ئانىڭ بىلەن ئىسلام غۇلەمەلەرىنى

---

① ئەھلى كىتاب - زابۇر، تاۋرات، ئىنجىل كىتابلارىنى
ئوقۇغۇچى يەھۇدى، خىرىستيانلارنى ئەيتە - ت

جىگىپ، ئىسلامغا ئىشانغۇچىلارنى ئېتىقادلارىندان كېرى تاپدۇرام دېپ ئىشچانلىق بىلەن نەچچە يىللار قۇۋۋەتىنى باغىشلاپ ۋە ئىجدىھاتىنى سارىپ ئېتىپ ئالا- شىرغا تاپقان سۆزلەرى، ئاللانىڭ ئىلهامى ۋە رەسۇلۇل- لانىڭ مۆجىزاتلارى بىلەن بىلىملى ئىسلام ئەھلىلەرى تارەفىندان مەغلۇب ئېتىلىپ، بىردە جاۋاب بېرە ئالمي قانچالارى ئىمان ئەيتكەنلەر. شۇلاردان بىرى؛ جاناب غەلي كەرەمۇللا ۋەجھەھۇ ۋە رازىيئاللاغەنە خە- زىرەتلەرىندەن بىر يەھۇدى ياكى ناسرانى ① كېلىپ: «سىزلەرنىڭ كىتابلارىڭىزدا ② ئۈچ يۈز توغىز يىل، دېپ ئوقىيسىزلار. بىزنىڭ كىتابلارىمىزدا ئۈچ يۈز يىل دىر. ئەيتىڭىزچى، قۇرئەنىنىڭ سۆزلەر؛ ئەۋۋەلكى كىتابلارداغى ئىشلەرگە مۇۋافىق دېيەسىزمى يەكى قارشى بولا دېيەسىزمى؟» دىگەنىندە، غەلي خەزى- رەتلەرى جاۋاب بېرىپ: «سىزنىڭ كىتابىڭىزداغى — ئۈچ يۈز يىل- شەمسىيە يىللى خېسابىنچەدىر. قە- مەرىيە يىل خېسابىنچە — ئۈچ يۈز توغىز يىل بولار»- دېيە. خەزىرەتى غەلي رازى ئاللا غەنە ئاپ- ئاچىق جاۋاپ بېرگەنىنە غەجەبلەنىپ: «ئەگەر مۇخەممەد سەلى ئاللا تەغەلى غەلەيە ۋەسەلەم خەق پەيغەمبەر بولماسا ئىيدى ئالىم ئانىڭ دىينىنە كىرىپ ئاڭا ئىيەرمەس

---

① ناسرانى- خىرىستىيان- ت

② بۇ جيردە قورئەندە يازىلغان ئەسخەب كەھفلەر- نىڭ ئايەتىنى كۆزدە تۇتا- ت

نىدى» ـ دېپ ئىمان ئەيتكەن. ئىمانغا كېلگەندەن كې-
يىن شولاي ئەيتكەن: «مۇنچە يىلدىن كالام ئاللادان
كىيىنچىلىك دېپ تاپقانىم، ئۇشى توغرىزىل ئىدى. ئەھىل
كىتابىدان قانچىلارى، باشقالاردان ئۈستۈن بولغان
غۇلەمەلەر بىلەن بەھەسلەشىپ مەسىلەلەرنى چىش-
شكەلەپ تېكشەرىپ، شۇبھەسىز بۇنىڭ بىلەن قۇرئەن-
نىڭ يولىنى توسارمەن، دېپ كېلگەن ئىدىم، تېكشەرىپ
بىلدىمكى: بۇ قۇرئەن، تاۋراتنى مۇسا غەلەيھىسسالامغە
چۈشۈرگەن زاتنىڭ كالامىدۇركى، دۈشمىنا چۈشۈرلگەندىر»
دېيە. خۇسۇسەن بۇ جۈملەنىڭ مەغنەسىن توشىنەم
دېگەن كىشى سۈرەنى كەھفنەگى، ئەسھاب كەھفكە بارىپ
قاراسا، غارنىڭ بىر تارافى قىيبىلاغا توغرى كېلە،
خانقاسىندا ناماز ئوقىغانلار بىر ياغىملى خىسكە ئىيە بولىپ،
كۆڭلىنىڭ قىزىغلارىن ئويلىغاندا، ئاللارنىڭ كارامەت ۋە
خاسىيەتلەرىندەن خىسابلاۋغا بولا. بۇ ئورىنىنىڭ كىشىلە-
رنى ئۆزىنە تارتىپ، كۆڭلىنى قىزىقتىرىشى قۇرئەننىڭ مۇ-
غجىزەلەرى ئىكەنلىكىندە شىك يوق. لەكىن ئول ئورىن-
نىڭ ياخشىلىغى يەنە شۇنىڭداكي. خەزرەتى خۇداۋەن-
دە كەرىم ئەسخەب كەھفنىڭ خەلىن، ھېچ بىر پەي-
غەمبەرگە خەزرەتى رەسۇل ئەكرەمگە ئەيتكەندەن ئار-
تىق تەفسىلي خەبەر قىلماغان. تەفسىلي ۋە ئانىغى قۇر-
ئەنىدەكىنەدىر: «فەلاتۇمار فيهم ئىللامىرائەن زاھى-
رەن ۋەلاتە ستەفتى فيهم مينھۇم ئەھەدا» مەغنەسى:

ئالار ① توريندا ناسىرالار بىلەن فەقەت ئاددىيغىنا
بەھەسلەش بۇ توريندا بەھەس قىلىۋچىلارنى تەستىقدە
قىلمي، يالغانغادا چىخارمي تۇرغان دەرەجەدە سۆيلەش.
ئالارنىڭ ھېچ بىرىندەن ئەسغابۇلكەھف قىسسىنى سورا-
ما، دىپ، قۇرئەندە «ۋەلەتەستەفتى» ئايەت بىلەن بىلىك
تيكشەرىپ كيتۇنى چيكلەپ، رۇخسەت قىلماغان.

بوغاردە بىر سۆزدە ئەسخەب كەھف سىيكىز كىشى
ئىدى دىيىلە. بۇ ئەيتىلىۋدە: ئىچلەرىندەگى ئىت دىپ
ئات قويىلغان بىرسى، غار ئىشىكىندە ئوتىرىپ ئالارنى
كۆزەتكەنلىكتەن، ئىشىكدە تۇرىۋىندان خايۋان ئاتالغان
دىپ، خەيەتۇلخەيۋانىدا ئوشىلاي يۇراغاندىر.

ئەسخەب كەھفىنىڭ غارغا كىرىۋلەرىنىڭ سەبەبىنى
دە ئىختىلافلار كۆپ بولىپ، ئەخۋەللەرى بەغزىدە ئا
قىلغا مۇۋافىق ۋە بەغزلەرى بىربىرىنە يالغانىپ ئوخ
شاش بولىب قالغان. بارلىغىن يازۇ ئىمكانىيەتى قى
يىن بولغانلىقدان تەرجىمەئي تەبىيانىنان بىر ئىيكى
قىيسسە ۋە تەرجىمەئي خەيەتۇلخەيۋانىدان بىر ئىيكى
خىكايە يازماغىم بىلەن ئاتانەتلەنىدىم. ئىلك ئۆزىن
بايانلارنى تەفسىر ۋە تارىخلارغا مۇراجىيغەت ئەيلەپ،
ئىيندى بۇ ۋەقىيغەغە سەبەبچى ۋە باشلاۋچى بولغان
زورلۇقچى ۋە زالىم دەقىيانۇس كىم ئىيكەنلىگىن يازارغا
كىيرەك بولا. ئانىڭ خەلىن بايان قىلىۋغا كىرىشىپ ۋە
ئىشنى ئاشكارە خۇكۇم ئىيتەيىن. تاكي ئادەملەر بىلسىن

① ئەسخابۇلكەھف توريندا ئەيتە - ت

لەركي ئاللا تابارەك ۋە تەئەلە زۇلجالال ۋە لائىكرام
ھەزرەتلەرى بەئزى ئىنسانغا دەۋلەت، دۇنيا بېرسە دۇۋە لەۋ
بەسەتەللا ھۇررۇز قەلىغىبادىنى لەمغۇ فىلىتەرزى» مەغ-
تەسى: ئەگەر ئاللا بەندەلەرىنىڭ رىزقىن كېيىك قىلسا،
ئالار، ئەلبەتتە جىر يۈزىندە فىتنە تېرىر ئېدى، لەك-
ين تىلەگەن نەرسەنى ئۆلچەم بىلەن تۇشىر. ئاللا
ھەقىقەتەن بەندەلەرىنىڭ ھەلىنەن تولىق خەبەردار ھەم
كۆرىپ تۇرغۇچىدىر» بۇ قەدىمكى شېئىرنىڭ تاقەززا-
سىچە بۇرنىقى خەلقلەرنى ئۆلتىپ بۇزۇقلۇق، ئازغىنلىق
سەببىدەن مەڭگى ھەلەك بولا، ئەبەتتەن - ئەبەتكە
بىتمەيدىغان قايغى - خورلىقتا قالىپ، جەھەننەمگە
كىتىۋ بەلەسىنە ئۇچار بولا. دەقيانۇسنىڭ خەلقىن
سۆيلەگەندەگى مەخسەت ئاقىل ئىيەلەرنى غەفلەتدەن
قوتىلدىرۇ، ئەسھەب كەھفنىڭ خەلقىن كۆڭىل قويىپ
ئويلاسىپ ئىشلەۋچىلەرنى قىزىقدىرۇدىر. بۇ ئورىندا
تۇرغۇچىلار ئاللانىڭ بىرلىگىنە بولغان نىيەت، ئىختىقاد-
لارىنىڭ قەدىرلى بولىشۇي، كۆڭىللەرى ساپ، ئىخلاس-
لارى خالىس بولغانلىقىدان بۇ مەرتەبەگە ئېرىشىپ،
تا بۇ ۋاقىتقاچەيىن بارلىق مىللەت ئالارنى دۇغا بى-
لەن يادلاماقتادىر. ئالار بۇ مەرتەبەنى يامان يوللار
بىلەن ياكي جاپا چىكىشۇلەرى بىلەن تاپقان تۆگىل،
فەقەت دېنلەرىنى ساقلاۋ ئۈچىن بىر ئېيكى فەرسەخ ①

① فەرسەخ - مۇسافا ئۆلچەمى - بىر فەرساخ 6.24 كى-
لومېتىر كېلەدى.

جىرگە سەپەر قىلغانلىقىدىن، ئاللانىڭ خىكمەتى بە-
لەن ۋەھەن پەررەلىد يىنۇھۇمىن ئەرزۇ ئىملەلىتەرز ۋە
ئىنىكانە شىبرە ھىنەل ئەرز ئىستەۋجە بەلجەنىنەتە» مە-
غنەسى: پەيغەمبەرىمىز: «بىر كىشى دىنىمىن ساقلاۋ
ئۇچىن، بىر جىردەن ئىككىنچى جىرگە كۆچسە، ئول
كىشى جەننەتلى بولا» دىگەن پەيغەمبەرىمىزنىڭ سۆز-
لەرى بىلەن تەستىقلاغاندىر. خۇسۇسەن يارلغان زامان-
داغى ئاز غەمەل، كېيىنچەلىك زامانداغى كۆپ غەمەلگە
بارابەر بولار: «مىن تەمەسەكە سۈننەتى غىندە فىسادى
ئۈممەتى خەلەھۇ ئەجىرۇن مەئەتە شەھىدا» مەغنەسى:
«ئۈممەتلەرىم چۇشكۈنلەشكەندە مىنىم سۈننەتلەرىم-
نى تاشلاماغانلارنىڭ ئەجىرى. يۈز شەھىدە ساۋابىنا
بەرابەر» دىگەن خەدىس شەرىق بۇغان شاھىدىر.
زالىم، جەبىر قىلغۇچى دەقىيانۇس مەرخەمەت-
سىز خاياتىدە بىك مەغرۇر ۋە تەكەببىر بۇلىپ، بىك
كۆپ بۇزۇقلىق قىلىپ، ئاخىرىدا جەبىرلەۋچى بۇزۇق-
لىق ئىيەسى گۆردە قالدىمى، سىرتتا قالدىمى ئىت ئا-
شادىمى، قۇش ئاشادىمى؟ مەغلۇم ئىمەس. بۇ خورلىق-
قا قالىغۇچى مەڭگىلىك لەغنەتكە گىرىفتار بولدى. ئاقى-
لى بارلار ئۇچىن بۇ ئىكى خەلىنىڭ نەتىجەسىندە خۇدا
دىگەنىنەن ئارتىق ھىچ ياقشىلىق يوق ئىكەنلىكى تۇ-
شۈنىشلى.

(دەقيانۇس)، (تىقىيانوس) مەشھۇر ئىسمى (دە-
قيانۇس دۇر) ئەسلى بابىلدىن ياكى يۇناندىن بەنى
ئىسرائىلدىن ئىمىش. ئەۋلادەگى ئەخۋالى ھىچ نەر-

مەسىز بىر پەقىر بولۇپ، كىملەرگە ياللانسادا ماڭ-
لايىدا يازىلغانى قويچىلىق ئاڭا خاس بولۇپ، قوي با-
غۇغا دەتتىنە ئايلانغان. سۆيۈكلى يۈزلى، ئۇستا سۆزلى،
قەدىرلى يىگىت ئىدى، يەشى قىرقىقە جىتكەنچە غۇمە-
رى قويچىلىقتا ئۆتىپ، بىر كۈن ئىبادەتىندە خۇداغا
يالىنىپ: «ئەي بار خۇدايا! يەشىم قىرققا جىتتى، يەنە
مۇنچە غۇمرىم بارمۇ - يوقمۇ، ھامان بەندەلەر خىزمە-
تىتىندەمەن. مېغان دەۋلەت بىرسەڭ دۇنيانىڭ رەخە-
تىن كۆرسەم» دىيە. ئول تىنچ كۆڭلى ۋە بارلىق خىيا-
لىم بىلەن ئىبادەت قىلايىن - دىمەدى. ياتىپ يۇق-
لاپ تۇشىندە بىر خەبەرچى ئاڭا دىيە: «دۇنيادىكى دەۋ-
لەتنى تىلەسەڭ سىڭا بىردىلە، ئەخرەت رەختىنى سۆرا-
ساڭ، ئۇشى خەلىڭ سىڭا كىفايە ئىتەر، قايسىنى ئى-
ختىيار قىلاسىڭ؟ ئۆزىڭ بىل» دىگەندە، ئويانىپ ئۆزىدىن
فىكىر قىلىپ، قايغىرغانىدان كەيىن، كۆڭلى دۇنـ-
يالىغىنا قىزغىپ، دىيە: «ئەگەر مىنىم ئەخيرەتلىك تى-
لەگىمە تىلىڭ كىلەتىن دۇنيا بىرسەڭ، مىنى پادىشاھ-
لىق دەرەجەسىنە جىتكىز» دىيەدە يەنە ياتىپ يوقلى،
خەبەرچى يەنە تۇشىندە كۆرىنىپ ئەيتە: «ئەي ئادام
سىنى ئىختىيارلى قىلدىق. ئەخيرەتنى سوراساڭ ئى-
يدى، سىڭا دۇنيالىقنى ھەم ئەخيرەتلىك بىرىلە
ئىدى، بىلمەي قالدىڭ. ئالداندىڭ. بارا دۇنيالىقدان
ھەر تىلەگەنىڭ بولىپا بىرلدى» - دىيدىدە كىيتتى. بۇ
بىچارە ئويانىدى. ئەخيرەتنى ئۈچىن ھىچبىر قايغىرمادى؛
«بۇ دۇنيالىق مىڭا قايدان ئىرشەر ۋە قاچان تىلەگەر،

دىپ قايغىرىدىرغا تۈشىدى» ئۇزاقدان تاڭ ئاتتى. غەدەم-
تىنچە قويلارنى ۋاقتىندا چۈپلىككە ئاپارىپ باغىپ
تۇرغاندا كۆردىكى، بىر قوي چۆقۇرغا تۈشكەنمىش. ئە-
نچىنزلىق بىلەن تىپىرلاپ چىقالماي ياتقان ئىكەن
بارىپ قوينى چىقاردى. بۇنى تىپىشنىڭ ئىكەن دىپ قا-
راپ، بىر تاشنى كۆرۈپ قولىغا ئالدى. خەت يازىلغان
ئىكەن. دىققەتنى بىلەن ئوقۇپ كۆرگەن بولسادا بىل-
مەدى. تاشنى ئېلىپ شەھەرگە كېلىپ، ھەر كىمگە كۆر-
سەتسەدە نەتىجە چىقارالمادىلار. ياقىن شەھەردە بىر
مەشھۇر ئالىم بار ئىدى. تاشنى ئېلىپ بارىپ ئاڭا
ئوزاتتى. ئۇل ھەم خۆكۈم چىقارالمادى؛ ۋەلەكىن دىدى:
«مىسىردا بىر مۇسا شەيخ باردىر. ھەر ۋىلايەتدە بىر
غاجايىپ نەرسە تابىلسا، ئاڭا ئېلىپ بارسالا بۇ تاشنىڭ
خەتىنى يەنە ئۇل چىقارار» - دىدى.

دەقيانۇس بۇ سۆز بىلەن مىسىرغا كېتتى، بارىپ
جىتتىدى، مەزكۇر مۇسا پىرنى ئىزلەپ تاپتى. يولىغىپ
تاشنى قولىنە بىردى. شەيخ خەتنى ئوقۇپ دەقيانۇسنىڭ
يۈزىنە قاراپ غەجەبلەنىپ تىكىلىپ ئويغا باتىپ قالدى.
دەقيانۇس ئانىڭ تىكىلىپ قاراۋىنىڭ خىكمەتىنى سورادى
شەيخ ئەيتتى: «بۇ تاشدا يازىلغانى، تاشنىڭ چىققان
جىرىندەن قىرىق خەتۇۋ جىردە توفىراققا كۆمىلگەن
خەزىنە بار. بۇ خەزىنەنى كىم نەخىرەتلىگىنەن كىچىپ
دۇنيا تەلەپ قىلسا، ئانىڭ قولىنا تۈشەر. دۇنيادا ھەر
قانداي تىلەكى بولسا جىتەر، ئاخىرقى نەتىجەسىنى ئاللا
بىلە دىيىلگەن. سىن بولالاڭ بىر كۆركەم سۆزگە ئوستا.

ئاتىق ئادام ئېيكەنسىلىك. بۇ خەزىنە قولىڭغا كىرگەچكە دۇنيا تىلەكلىنە ئېرىشكەنلەن كەيىن ئاخىرى ئاخىرەتلىكنى بولاچاقمەن ئويلاپ كېتىتىم» — دېيدى. ئۇل يەنە، «چۈنكى ئۇل خەزىنە كۆملگەن جىرنىڭ ئىچىندە بىر بۇت بار، ئاڭا سەجدە قىلماغانچە ئۇ كۆملگەن خەزىنە قولىڭغا كىرمەسى، بولماسا سېھىرلى تىلسىمغا قويۇلغان ساقلاۋچىلار ھالەك قىلار ئىمىش دېدى.

دەقيانۇس ئەيتتى: «ئاخىرەت دۇنيا بىلەن تابىلار مېين ئايرۇنى بىلمەيتىن ئاقىلسىز تۇغىلمىن. دەۋلەتكە مەغرۇر بۇلىپ ئاخىرەتلىكىمنى يوغالتامما؟! بەلكى شۈكۈر ئاناسىن ئورىنلاپ، خۇداغا غىبادەت قىلارمىن ۋە ئۆتكۈزگەن خاتا ئىشلەرىمە تەۋبە قىلىپ ئۆكىنەرمەن. خۇدا كەچۈرگۈچى ۋە رەخىم دىر» — دېدى.

شەيخ قايتا-قايتا ئەيتىپ: «خەتنىڭ نەتىجەسى: بۇ مالغا ئاخىرەتلىكىڭدەن كېچىپ، دۇنيا تىلەگەن بەندە ئېرشەر، ئىمىش. مېين سېنى ئاز كۈن دۇنيانىڭ رەختى ئۈچۈن، ئەخىرەتنىڭ مەڭگى رەختىندەن ئايرىلىشىڭنى لايىق كۆرمەدىم. ئاز كۈن رەختىڭ، مەڭگۈلىك ئازابقا قالدىرا ئېيكەنلىكىن ئويلانىپ كۆر، بۇ ئازغىنا رەخەت بىلەن ئۆزۈڭنى ھالەك قىلما» دېگەندەي كۆپ نەسخەتلەر قىلدى.

دەقيانۇسنىڭ نەفسى-ئارزۇسى غالىپ كېلىپ، شەيخنىڭ سۆزىن تىڭلامەي، كۆملگەن خەزىنەنى ئالىشغا قىزىقىپ كېتتى، ۋە يەنە بىر ئەيتىلگەن سۆزدە، ئەلگى شەيخنىڭدا ئاچكۆزلىك تامىرلارى خەرەكەتكە كېلىپ

دەقيانۇس بىلەن بىرگە بارىپ، كۆملگەن خەزىنەنى
ئالغان سوگىنان دەقيانۇس ئانى ئۆلتۈر-
گەن ئىمىش دېيەلەر. سۆزنىڭ قىسقاسى: دەقيانۇس
ئەلگى ئۇردىنغا كېلىپ شەيخنىڭ ئەيتكەنىدەي قىرىق
خەۋلە جىيرنى قازي. ئاندا، خىسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش
ۋە جەۋھەر بولىب، ئانىڭ ئىچىدە بىر ئالتۇن بۇتنى كۆر-
ىپ، ئاڭا سەجدە قىلىب، ساقلاۋچىلارنى ئۆزىنە رام قىل
مىشدىر. بۇتنىڭ كۆزلەرىنە قويىلغان تاشلار بېك قىي-
مەتلى بولىپ، شول خەزىنەگە بەرەبەر ئىمىش. بارچە-
سىن ئالىپ، ھېچكىمگە خاجەتى تۈشمەيتىن بولغانلىقدان
بۇتنى ساقلاب قوزغاماي، بۇزماي شول بويىنچا قويغاند-
ىمىش. بۇ ئارادە شايىتان ئانىڭ ئۆزىنە ئاللانىڭ قارغىشى
بولسىن، ئاڭا يولغىب، ئاقىل بويىنچا ياخشى نەسخەتلەر
قىلىپ، ياخشى كۆرىنگەن بۇتنى قەدىرلەۋنى بۇيىرىپ:
«سېنگا بۇ دەۋلەتنى بېرگەن ئولدىر» — دېيە يوغارغى
قىسسە بويىنچە، ئول مالدان دەقيانۇس ئۆزىنە
كېرەگىنچە ئالىب، قالغانىن ئاندا قويىب، نازىك، نىچكە
نەرسەلەرنى كېرەگىنچە ئالىپ تۇردى. نىچە يىللار ئول
شەھەردە ئىستقامەت قىلىپ، سەۋدەگەرلەر ئىچىندە
مەشھۇر بولدى ۋە تانىلدى. خىساپسىز بۇ خەزىنەنى
بارلىغىن ئالىب تۆگەتىپ، بۇتنى دا بىرگە ئالىب، ساۋدا
بىلەن فارىس مەملەكەتىنە كېلدى، ئاندا پايدا مەنفە-
ئەت كۆپ بولغانلىغى ئۈچىن نىچە يىللار تۇرىپ قالدى.
فارىس مەملەكەتىنىڭ ياردەمىنە ئىيە بۆلدى ھەمدە

ياردەمچىلەر بىلەن ئۆيرەنىشىپ ياقىنلىق خاسىل قىلدى. بۇلار دەقيانۇسنى ئۆز شاھىنە مەغلۇم قىلىپ ھيچ نەرسەگە مۇختاج ئېمەس، كىيىكىن، سۆزگە چيچەن، ئاقىل فاراسەتتە دەۋلەتكە ۋەزىرلىككە مۇۋافيق ياخشى ۋە تالانتلى دىيىپ، ئارتىدرىپ ماقتىلار. پادىشاھ دەقيانۇسنى كۆرمەكنى ئىستەب چاقىرتقاندا، دەقيانۇس خەددىدەن ئارتىق ياسانىپ-بىزەنىپ بارىپ كۆرىشە. پاتىشاھ بۇنگا ئارتىقچە مەخەببەت كۆرسەتە. شول ۋاقىتتا رۇم پادىشاھى بىلەن بۇلارنىڭ ئاراسىنە بىر ئاداۋەت ۋە سۈۋۈقلىق تۇشۇپ، زور سوغىش بولىۋى ئانىق ئىدى. دەقيانۇسنىڭ ئەسلى رۇملىق بولغانلىغىندان فارىسلارنىڭ خوجاسى. بۇ ئىشنىڭ تەدبىرىنى ئانگا تاپشىرۇ بىلەن كۆپ غەسكەرگە سەردار قىلىب ئانى رۇمغە جىبەرە. فارىس غەسكەرلەرى كىلگەلىگىن ئىشىتىپ، رۇم پادىشاھى يەنە خىساپسىز غەسكەر بىلەن قارشى چىغىپ، مەيداندافى سوغىشدا رۇم غەسكەرى جيڭىلىپ قاچا، پادىشاھى غەسەرگە تۇشۇب ئۆلتىرىلە. دەقيانۇس ئانىڭ فايتەختىن ئالىپ، رۇمغا پادىشاھ بۇلا. سوڭىندان فارىس شاھىنا خەت جىبەرىپ: «دۇشمانىڭىزدان ئۇشلاي ئۈچ ئالىپ فايتەختىن ئالدىم. ئېندى مەسلىخەت بىلاي، مىن مۇندا تۇرارمىن، شەھەرىڭىزدەكى مال-مۈلكىمنى ۋە ئەسباب ئەيىبرلەرىمنى ۋە ھەممەسىندەن ئارتىق مەخسۇس خۇجرەمدەكى مىينىم بۇتىم بار. ئانى ئەزىزلەب ۋە بىيك خۇرمەتلەب مىنگا جىبەرۈڭىزنى ئۈمىت ئېتەم. مىنىم دەۋلەتىم ۋە بۇ مەرتەبەم ئۇلۇغ دەرەجەم بۇتۇنلىي ئول بۇتنىڭ ياردەمى»،

دىگەنلەر شىكىللى كۆپ سۆزلەرنى يازغان. خەت فارس
شاھىنا جىتىكەچ ئۇل ئاچۇۋلانىپ: «مېنىڭ بەختىمنى
ئۆزىنە ۋە ياردەمىمنى بۇتىنا بەيلەشتۈرۈپ، بۇ دەرەجە-
لەرگە جىتكىزگەن ياخشىلىغىمنى ئۇنۇتقان. بۇلاي بول-
غاندا ئىختىيمال. بىر كۈن مېڭادا قەست قىلارلىق قۇۋۋەت
تابۇدان بۇرىن ھەرەكەت قىلماق كېرەك» دىيىپ دەرخەل
ئەسكەر توپلاپ دەقيانۇسقا قارشى ئاتلانغان. بۇ تارافتا
دەقيانۇس شاھىنىڭ كېلەياتقان خەبەرىنى ئىشتىپ ئەس-
كەر بىلەن قارشى چىققان شاھىنىڭ خاتا ئويى بۇ ئىدى:
«دەقيانۇسنىڭ ئەسكەرى بولسا، ئۆز ئەسكەرىمدىن. بار
غانىمدا بارچاسى مېغان كېلەر. رۇمنىڭ ئەسكەرى بولسا
دەقيانۇس ياقىنداغىنا بارغانلىقىدان. ئالارغا ئەلگە قەدەر
پايدا - زىيانى ئۆتمەگەن، كۆڭۈللەرى يەنەدە مېنىڭا تار-
تار» — دىيىپ ئاتلانغان ئىدى. ۋاخەلەنكى) «ئەل ئىنسان
غەبىدۇل ئىيخان»، مەغەنەسى: «ئادام بالاسى غەمخۇرلىق
قىلۇچىغا بويسۇنا» دىگەندەي. دەقيانۇسنىڭ بۆلەكىلەر
ۋە ساخاۋەتلەرى نەتىيجەسىندە ئىكى تارافنىڭ ئۇلۇغلارى
بىر نىيەتتە دەقيانۇسنىڭ خىزمەتىندە بولدى. دەقيا-
نۇسنىڭ ئەسكەرلەرى چىداملى بولىپ، ئاخىرى شاھىنىڭ
ئەسكەرلەرى جىڭىلىپ، ئۆزى ئەسىرگە تۈشتى. دەقيا-
نۇس ئانى ئۆلتۈرىپ ئۆزى رومغە ۋە فارسقا پادىشاھ-
بولىپ، بارلىق ئەسكەرلەرى بىلەن شاھىنىڭ فايتەختىنە
كېلىپ مەشھۇر بۇتىنى ئالىپ. نەۋۋەلگى غادەتىنچە ئاڭا
تابىنىپ ۋە بارلىق خالقىنى ئاڭا تابىنۇغا بۇيرىق تۈش-
ىردى. ئانىڭ خۇكۇمىندە بولغان بارلىق كىشىلەر بۇتقا

سەجدە قىلدىلار. سۆگىندان ماۋىرە ئۈننەھرى ۋە تۈر-
كىستان غەربىدە ۋە ئاندان تۈركىستاننىڭ شەرقىگە ئۆتۈپ
بۇتنى بىرگە ئالىپ يۈرۈپ، ھەر بىر كېلگەن شەھەرنىڭ
خالقىنى شۇل بۇتقا تاپىندىردى. ئەگەر ئاھ ئۇرۇپ تاپىنـ
ماسا ئوتقا كۆيدىردى ياكى كىرىپ تاقتايغا چېگەلەپ
قورمىتار ۋە يوللار بويىدا ئاسىپ قويار ئىدى. ئوشىلاي
قىلىپ شەھەردەن - شەھەرگە كېزىپ، تۇرفان ۋىلايەتىنە
كېلىپ ئاندا پاغىندىردى. ئاتىرافلارغا ئادامىلارنى ۋە
جاسۇسلارنى جىبەرىپ: «قايسى جىردە شەھەر ۋە خالىق
بارلىغىنى كۆرۈپ ۋە بىلىپ، مېڭا خەبەر بېرەرسىزلەر» —
دېدى. ئادامىلارى ئاتىرافىداغى بېش كۈن، ئون كۈنلىك
يىراق جىرلەردەن ئادام ۋە شەھەرلەر تاپالماي قايتىپ
كېلگەنلەر. ئالارنىڭ ئەيتىشلەرىچە ئول ۋاقتتا تۇرفان-
نىڭ شەرقى ۋە شىمال تارافىدا بىر ئايلىق، بەلكى ئاندا-
ندا ئارتىق ئارالىقتا شەھەرچە ۋە قارا تۈسلى نەرسەدەن
ھىچ نەرسە يوق ئىكەن. ئادامىلارى قايتىپ كېلگەنىدەن
كېيىن ياقىن جىردە خالىق يوقلىغىنى بىلگەندۈك، چىن
مەملەكەتىنە باردان قورقا ياكي ئانى يىراق بىلىپ،
ھىچدە بىر خەلى قالمى، ئول بىردەن ئەسلى مەملەكەتـ
ىنە قايتۇنى ئويلى، ئانىڭ ئەسلى كېلگەن جىرى يە-
غنى تۇرفان ۋىلايەتىنىڭ بارىپ توقتالاتىن چېگى بول-
غان ئاستانانىڭ جىرىنىڭ مۇنبەتلىگى ئاغار سۇۋىنىڭ
كۆپلىگى، ھاۋاسىنىڭ مۆكەممەللىگى ۋە فايتەخت بولۇ-
غا بىيگرەكتە لايىق ئىكەنلىگىنى ئويلاپ ئاڭا قايتا. ئول
جىردە مەنقىتى قورغان ۋە چىدامىلىق بىنالار سالىپ،

ئۈچ يىلدان ئارتۇق ئاندا تۇرۇپ، بارلىق خالىقنى ئەلگى
بۇتقا تابىنىشقا مەجبۇرلەپ، خالىق ئاڭا سەجدە قىلار
ۋاقىتتا، ئۆزىدە بۇتى بىلەن بىرگە ئوتىرغانلىقتىن ئانىڭ
بۇتىنا سەجدە قىلامى، ياكى ئۆزىنىدە سەجدە قىلامى
دىيىپ ئىختىلاف قىلىشقانلار. بەغىزلەر بۇتقا سەجدە قىلارغا
ئەمىر قىلدى دىسە، بەغىزلەر ئۆزىنىدە سەجدە قىلارغا
مەجبۇرلەدى دىيىشىپ، شۇغان كۆرە ئاللالىق دەغۋەسى
قىلدى دىيەلەر. الفياز باللە (ئاللا ساقلاسىن) ئىيكى
خەلىنىڭ قايىسى بولسادا بىرىسى - بىرىسىدەن ئەشەددى
ۋە بىرىدىن - بىرى ياماندىر. ئۇشى ۋاقىتتا ئەسخاب
كەھف ۋەقىيەسى بولىپ ئالار غارغا كىرگەنلەردىر،
دىگەن قىسسە يۇنان ئىلىنىڭ يازىلدى. دەقىيانۇس غار-
نىڭ ئاۋزىنى بىكىتكەن سوڭ بىر يىل يەنە شەھەردە
تۇرىپ كەيىن فايتەختىنە قايتىپ، يولدا ھەلەك بولمـ
شدىر. بارلىق ئۆمرى ئالتمىش ئالتى يىل بولىپ
ئون ئالتى يىل پادىشاھلىق قىلمىشدىر خىيكا-
يەچىنىڭ بۇ خەبەرى خەزىردە پولات شەيخىنىڭ
قولىنداغى تەزكىرەنىڭ بەغزى مەزمۇنىنا ياقىن كىلەدى
مىراتدە: «دەقىيانۇسنىڭ پادىشاھلىقى ئالتى يىل بولىپ
پايتەختى تارسوس ئىدى» دىيىلگەن. ئۆزىنىنەن كەيىن
ئەۋلەدى قالىپ پاتشاھ بولغانلىقى تارىخلاردا كۆرىنمىدىر
يازغانىمىزداي دەقيانۇسنىڭ لايىق كۆرگەن ئورىندا سال-
غان قورغانى خەزىرگى ئاستانەدا. بىك ئىقتى چىدامىلى
بولغانلىقىدان. ئۇشى زامانغا چەيىن قايىمىر جىرلەرى
يىقىلماي تۇرغان ۋە يەنە شەھەرنىڭ ئورتاسىدا بىر

زور مۇنارا بار ئاڭا تىزىن ① ۋە تورا ② دېيىلەر، بۇ دەقيانۇسنىڭ دىۋان خانىسى دىر. ئۈچ قاباتى خەزىندە بار. ئاندىن يوغاردىسى بولسا خاراب بولغان، قالغان جېرى تەخمىنەن ئوتتىز گەزچە بەلكى ئارتۇغراق بولار، ھەر قاباتتا كۆرۈنۈپ تۇرغان بۆلمەلەرى، ئىككى ياقتا ئون ئىككى بۆلمەدەن ئىبارەت بولۇپ تاۋ ئۆڭگۈرى شېكىللى ئويۇپ ياسالغان سۈرەت بىلەن تەمسىللەر ئىنغا- دەلەنگەن. كۈن باتىشى ياغى قولاپ كېتكەن، تۆبەسىنە ئۆشى تەرەفدەن چىقارلار. ئاستانا خەلقى ئۆلكەن - كىچ ىى بارلىغى باش باھار نورۇزدا ئانىڭ ئۈستىنە چىقىپ سەيلىگاھلارنى تاماشا قىلالار، ئاڭا چىققاندا ئاستانا قەلەسى ئالاقاندا تۇرغانداي كۆرۈنە ئول ئاتىرافداغى شەھەرلەر- نىڭ بارلىغى كۆرۈنە دېيەرگەدە مۈمكىن. بۇ تىزىننىڭ قۇرۇلىشى خەيرەن قالارلىق ياسالغان. ئەۋۋەل تۇفىراقنى تاۋ قىلىپ ئويۇپ، قاتتى تۇيۇپ، سوڭىندان ئىچىن ئويىپ، تاۋداغى غار شەكىلىندە ئۆي قىلا، ئۆزىنە كۆرە ئوخشاتىپ مۇناسىپ ياسامىشدىر.

تۇيۇقنىڭ سۈۋى بولسا ئەسحاب كەھفنىڭ يىلغاسىدىر. بۇ سۈۋنىڭ بويىنىڭ ئىككى ياغىنداغى تاۋدا بىر يارىم فەرسەخ جېرگەچە بولغان تاۋلارنى ئويىپ ئۆيلەر يا-

---

①تىزىن - سولتان سارايى دېمەكتۇر. فارسچە ئارك، روسچە دۋارىس دېيىلەر - ئافتور

②تورا - ھەر بىر ئۆزۈن ۋە ئىلق بىيىك نەرسىلەر- نىڭ ئىسمىدىر. مۇنارا كىبى - ئافتور

ساقان. بىر ئېشكەدىن كىرگەندە ئىچىندە نېچە بۆلمىگە كىرگىلى بولا. بۇنداي ئۆيلەردىن ئۈچ يۈز چاماسىندا ئۆينى سانادىم. ئىچكى ئېشكەدىن ئاخىرىنا قەدەر سۈرەتلەر خەزىر سىزىلغانداي بېزەلىپ ئىشلەنگەن. لەكىن كۆپىرەگى خاراپ بولغان. تاۋنىڭ ئۈستىندەرەك بولغانى ئۆز بويىنچا تۇرغان، ئاڭا چىقماق بېك قىيىندىر.

يولداشىم خاجى ئىسماغىل ئەفەندى بىلەن بىر يول تاپىپ چىقماق ۋە سەيەخەت قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ، تۆۋەندەن قاراغانىمىزدا ئۆڭايغىنا بىر يول كۆرىنىپ، ئاتلارىمىزنى ئۆچىنچى يولداشىمىز فەيزۇراخمانغا بېرىپ جەيەۋ يۈرۈپ كېتتىك. بارار يولىمىزدا بىر تاشقا يولۇقتۇق. ئاڭا چىقامىن دىپ ئاسىلىپ قالىپ، ئاندان ئۆتۈش مۇمكىن بولماغانلىقدان قايتىپ تۈشۈۋېنە قىيىن بولدى. ئەرەن-ئەرەندە ئاندان تۈشتىك. بارار يولىمىز سىپىل ئاققاز ساي ئىكەن، سوڭىندان ئىككىنچى يولدان ئۈستىنە چىقتىق. ئىچى سۈرەت بىلەن تولغان، بۇتخانە بولغان غەلەمەتلەردە بار. قايسى تۈردەگى بولسا بولسۇن. بىرەر يازۇ بولارمى دىپ، كۆپ تېكشەرىپ ئىزلەدىم، سۈرەتلەردەن باشقا ھېچ نەرسە كۆرىنمەدى. لەكىن بىر ئۆيدە: «بىسمىللە ئىرراخمان ئىررەخىم» (مەغنەسى: بېك شەفقەتلى ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن) دىپ يازىلغان بىر يازۇغا غەجەبلەندىم. سوڭغى ۋاقىتلاردا يازىلغانلىقى ئىسمە كېلدى. چۈنكي بارلىق ياغى سۈرەت بىلەن تولغان تۇرسا، بىسمىللەنىڭ ئاندا نې مۇناسەبەتى ۋە بىرگە تۇرۇۋى بار؟ كەينلەردە مۇسۇلمان-

لار يازغانلىق ئىختىمالىغا ياقىندۇر، لېكىن بۇ باشقىچە ئورنىنىڭ ئىككى ئەسىر ئەتىقە ئىكەنلىكى مۇلاھىزە ئىشلىگەن غەلەمەتلەردىن بىلگىلى. شۇلايىق قايسىمىز جىرلەردە چىقىپ تۇرغان كىرپىچلەرى، ياقىن زامانىنىڭ ئادەملەرى كۆتەرەككە غاجىزلىك قىلا تۇرغان، ئۆلكەن ئاسىل كىرپىچلەردىر. ئۈچىنچى غار بىيىككلىكتە، تاۋنىڭ باشىندا قالىپ، سۇنىڭ تۆۋەندە يىراقدا بولغانلىغى، ئۇزۇن زامانلار ئۆتكەنلىكتەن سۇ جىرنى ئىزىپ، توفىراق - تاشلارنى، سايىنى ئاقىزىپ تىرەنلەتكەندۇر. ئىنسان ھەر ئىشىدە قۇلاي ۋە ئوڭايلىقنى ياراتىۋى تەبىئي ئىكەن، فايداسىز مەشەقەتنى ئۆزى جىدۇ بىلەن، سۇغا يىراق ئۆيلەر ياسىماسلار ئىدى. سۇنىڭ يىراقلىغى زامانلارنىڭ ئۇزاقلىغىنا دەلىل بولالاتىن خەلدىر.

تاۋلارنى ئويىپ ئۆي ياساۋ، غارلاردا فەقير تۇرۇ: «ۋەتەنختۇنە مىنەلجىبالىبىيۇتا» (يەغنى: ئالار تاۋلارنى ئويىپ ئۆي ياساپ تۇرالار ئىدى) دىگەن ئايەتنى قاراغاندا: بىك ئاشغۇچى سالىخ غەلەيھىسسالەمنىڭ سەمۇد قەۋمىنىڭ بىگرەكتە ناچار غەدەتلەرىنىڭ كۆرىنىشدۇر. ئالارنىڭ ئورىنلارى مەدىنەئي مۇنەۋۋەر بىلەن دەمەشىق شام ئاراسىندا ئىكەنلىكى تەفسىرلەر ۋە تارىخلاردا يازىلغان بولىپ، بۇ غارلارنىڭ ئىچكى كۆرىنىشلەرى ئەگەرچە ھاد ۋە سەمۇد قەۋملەرىنىكىندەي تۆگىل بولسادا، ھاد ۋە سەمۇدنىڭ غادەتلەرىنە ئوخشابراق كىتەدى ھەم ئول غەسىرنىڭ ۋە ئاڭا ياقىن غەسىرنىڭ خالقى بولغانلىغىن

بىلدۈرە، چۈنكى ئىنسانلارنىڭ غەيرى ئىختىيارى بىلەن قىزغىنلىقى ۋە تەقلىتچىلىكى ئانىقمۇر،

لەكىن خالىق ئاۋزىدا تۆبەندەكى سۆزلەر بار: «ئەسخاب كەھفنى دەقيانۇسدان قاچىپ غارغا كىرىپ ئالغاچ، ئالارنى تۇتۇ ئۈچۈن كىرەرگە غارنىڭ قورقىنچلى بولغانلىقىدىن چۆچىپ، جۈرئەت قىلالمىغانلار. شۇنىڭ دىن ئۆزلەرى چىققاندا تۇتۇ ئۈچۈن گۆزەتچى ئەسكەر قويىلغانىمىش. تاۋداغى غارلار شول كۆزەتچى ئەسكەرلەر- نىڭ ياتاتىن ئورۇنلاردىر دىيەلەر. ئالار بىر قەدىن يەغنى ئوتىز يىل ياكى ئارتىغراق كۆزەتىپ ياتقانلارە دىيەلەر بۇ سۆزلەر خاتا ئىكەنلىگى ئىلىم ئىدارەك ئىيەلەرى ئالدىندا بۆتۈنلەي ئىشانىشسىز ئەفسانە بولىپ قالا. ئاقىل ئىيەلەرىنە ماقۇل بولماسلىغى ئانىق كۆرۈنىپ تۇرا.

دەقيانۇسنىڭ پادىشاھلىغى ئون دۆرت يىل ياكى ئون ئالتى يىل دىگەن سۆز بار. لەكىن گۆزەتۈچىلەرنىڭ نەيتۇنچە دەقيانۇسنىڭ پادىشاھلىغى ئالتى يىلغىنا دي بىر نەرسەنى گۆزەتىپ، «بۇگۈن چىقارمى؟ ئىرتەگە چى- قارمى؟» دىيىپ، ساقلاپ تۇرۇ ئۈچىن تاۋلارنى ئويىپ ئۆيلەر ياساپ، ئانى زىننەتلەپ بۇ قە- دەر كۆركەم كۆرۈنىشلى قىلماسلار ئىدى. گۆزەتچى بول- غانلاردا دۆرت تارافىنىڭ ئۈچ ياغىن بوش تاشلاپ فەقەت بىر تارافىن بىر ياكى ئىكى فەرسەخ جىردەكى غارلارغا كىرىپ ياتىپ، يوقلاپ كۆزەتمەس ئىدى، ھەرقانداي ئىش قىلسا، غارنىڭ ئالدىندا ئىشلەنىر ئىدى، بىر تارافىن گۆزەتكەندە ئىكىنچى ياغىندان چىقىپ كىتىشۇنى ئويلا-

ماسمى. بۇ غارلارنىڭ قورلىشىنا دىققەت قىلىپ قاراغان-
دا، قۇرۇقچىلار ئۇل چېيىردەن تېز ئارادا كېتىشۇ
تۇچىن ئېمەس، بەلكى ئەۋلەتتەن - ئەۋلەتىنە قالىشۇ ئى-
كىيرىندە ياساغانلار. ئۇل تائىفاداغىلار مەنسۇخ ①
مەزھەپتە فانىي ② غالەمگە ئېتىقاتلىق ئادام بالالارى
ئەۋلەتلەرى مەڭگە شول جېيردە قالىشۇ ئىكىيرىندە ئى-
شلەگەنلەر. نېچە ۋە نېچە يۈز يىللار ئاندا تۇرغانلار،
ئىختىيارلارى بىلەن ئېمەس، ئاللانىڭ ئىرادەسى بى-
لەن باشقا ياققا كېتكەنلەر. ئاستانا - زۇۋسىنىڭ يوغار
باشىندادا، ھەم باشقا تاۋلاردادا شۇل شىكىللى غارلار
بارلىغىن، تاملارىندا سۈرەتلەر بارلىغىن ئەيتەلەر،
ئاللارىندا ئەسخاب - كەھفنى كۈزەتۇچىلەرىنىڭ ئورنى
دىيەك بولارمى؟ قاندى بولسادا، شول زامانداغى ئا-
داملار تاۋلاردا ئورناشىپ تۇرۇ غادەتلەرى بولىپ، شە-
ھەرلەرىندەدە شۇندىي ئۇڭگۈرلەرى بولغان ئىدى.

ئاللا بىلۈچىدىر، ئۆزىنىڭ ئىك قەدىمىدەن بار
بولغان غىلمى بىلەن بىلگەچىدىر.

بۇ ئۆيلەر ۋە غارلار ئىسلامىيەتتەن بۇرۇن ئۆت-
كەن خىكايەچىلەرىنىڭ سۆزلەرىن تەسدىقلەپ دۇرۇسكە
چىغارارلىق ئەسخاب كەھف ئەكىيەتىنىڭ نىگىزى بولغان.
«دۇرئاتئولكائىنات» دا مىرخوندنىڭ تارىخ-

---

① مەنسوخ - مەنىخ قىلىنغان مەزھەپلەر - ت

② فانىي بۇ دۇنيا - ت

③ باقىي - ئۇ دۇنيا - ت

دىن نەقىل ئالىپ ئېيتە: بۇلار يەغنى ئەسھاب كەھف،
يۇنان ۋىلايەتىنىدە خەزىردە تارسوس ئاتالغان ئەفسوس
شەھەرىنىدەن ئىدى دېگەنى، كىشىلەر بىلە تۇرغان رۇ-
مداغى تارسوس ئىمەسلىكىنى كۆرسەتە. چۈنكى يۇنان
قاي جىيردەلىكى جۇغرافىيەلەردە ھەممەگە بېلگىلى.
ئادەملارنىڭ ياۋىزى دەقيانۇس رۇمدان ياكى بابىلدان
دېگەنى قاي جىير؟ فايتەختى تارسوس دېگەندەدە شۇب-
ھە بار، شۇنلىقدان ئول فىكىرلەرنى رەت قىلىۋ بىلەن
مۇقىملاشتىرۇ قىيىن. يەنە ھەر بىر بارغان شەھەر خا-
لىقنى بۇتقا چۇقىنىرغا زورلى: كۆنمەگەنلەرنى ئۆلتىرە،
چەبىرلى ئاخىردا ئەفسوس شەھەرىنە كېلدى، دېپ يا-
زىۋلارى ۋە تەرجىمەنى ئەبىياندا: «دەقيانۇس ئەفسوس
شەھەرىنە كېلگەندە ئەسھابلەر شۇندا ئىدى» دېگەن
سۆزى، «خەيەتۇلغايۋان» دا: «ئەسھاب كەھفلەر تۇر-
غان شەھەرگە كېلدى» دېگەن سۆزلەرنىڭ بارلىغى دە-
قيانۇس ئۆزى تۇرغان جىيردەن چىغىپ باشقا شە-
ھەرگە كېلگەنلىكىنى، شول جىيردە شوندى قىلىقلار قى-
لغانلىغىنى كۆرسەتە. يەنە دەقيانۇسنىڭ چەچلەرى
ئۆرۈلى، ئالتىن بىلەزىكلەر سالغان ئىدى، دېگەن سۆز-
گە قاراغاندا، بۇ ئېلنىڭ بۇرۇنغى قائىدەلەرىنىدە ئىر
كىشىلەر چەچلەرنى ئۆرۈ ۋە بىلەزىك بىلەن ئۆزلەرنى
زىنەتلەب يۈرۈ غەدەتى بولغانلىغىنى بىلدىرە. بۇ ئـ-
يىكى غەدەتلەرنى ئىسلام يوغالتقان بىلەن كافىر-
لاردا ساقلانىپ قالغان. مەسەلەن: خىتايلاردا ئۇزۇن
چەچ قويۇپ ئۆرۈ، بىلەزىك سالىۋ بار ئىش. بۇلاي

بولغاندا زامانىمىزداغى بەزىلەر، «ئەسھەب كەھف رۇمداغى تارسۇستا ئۆتكەن تۇرسا ۋە دەقيانۇسنىڭ پايتەختى ئىدى» دېگەنلەرنىڭ ئاساسى يوق. ئوقىغان كىتابلارنى تەتقىق قىلىپ كۆرمەستىن جىگىلتەكلىك بىلەن چىقارغان خۇلاسالاردۇر. كىتابلارداغى سۆزلەر بىر بىرىسىنە ئوخشاۋ ياكي ئوخشىماسلىقلارى بار ئىش.

بۇ ئورۇننى زىيارەت قىلىش فارىز ياكى ۋاجىپ بولماسادا، ئاللا قاشىندا قابىل قىلىنغان ياخشى كىشىلەرگە مۇھەببەت يۈزىسىدەن بارىپ زىيارەت قىلسا ئاللا بۇيۇرسا ساۋاپسىز بولماس. ياخشى ئىش نەتىجەسىز قالمىغاي، بارغانلار ساۋاب تاپقان كىبى ئول ئەۋلىيەلەرگە كىشىلەرنى قىزىقتىرغۇچىلاردا ياخشىلىققا دەلالەت قىلغۇدا خەيىرلى ئىشدەن سانالا دېگەن سۆز بويىنچە ئول ئورۇننى زىيارەت قىلغۇچىلارنىڭ ساۋابى بىلەن بەرا بەر ساۋاپقا ئىگە بولا دېگەننى ماقۇل كۆرۈدە دۇرۇس. چۈنكي زىيارەت قىلغۇغا سەبەب بولغانلىقتان تىش، تەشۋىق - تەرغىب ئارقىلى ئۇلارنىڭ ياخشى سىفاتلارىنى سۆيلەۋنىڭ ئۆزىدە بىر ياخشىلىقدۇر. زىيارەت قىلغۇچىلار بىلگىلى جىيردە ئەدەپ بىلەن ئاتتان تۈشۈۋ، جەيەۋ بارىپ تاھارەت ئالىپ، ئۆزىنى پاكلاماق كېرەكدۇر. زىيارەت ئورنى مەسجىت بولغانلىقدان مەسجىتكە تاھارەتسىز كىرۈ مەكرۇھ دېيىلە. غار ئۆزى بىيىكتە بولىپ، ئالدى بىلەن تۆبەنگى قۇلۇبلانغان بۆلىمەنىڭ شىمالي قوتۇپ ياغىنداغى دۆرت

ئېشكلى گۈمبەزگە بارىلا. بۇ گۈمبەزنى زىيارەت قى-
لغۇچىلار دېيم ئالۇ ئۈچىن ھېيجىرىيە بىر مىڭ ئىككى
يۈز يىگىرمە بىرىنچى يىلى فەرىدۇن ۋالى ياساتقان،
پەشتاقىندا بۇلاي يازىلغان:

«بىشىمىم سۈبھا نەھۇلىلنا لەممىن. فەرىدۇن بى-
كلىك ئىبنى ئەممىن خوجە ۋالى بىكلىك رەخمەتۇللا ئە-
لەيھ خەزرەتى ئەسخابۇلكەھفى تاب مەرقەدھۇمىنىڭ
رازىلىغلىرىنى ئىستەپ زاۋزەئىي رىزۋان ئاسار تەجىرى
مىن تەختىھەلئەنھەرلە بەرىزۇ مەزمۇنىدىن سەر شار
نەھىر كۈنبىدا خانقا بازىخ ۋە بەقىخ ۋە مەسجىد چا-
مئە ۋە ۋەسىخ بىنا قىلىپ ۋە يەنە ئۇل ئەمىر رەۋ-
شەن زامىر ئىختىقادى غۇرۇجىدىن قۇربەت بىلەن
قەبۇلىيەتى ئەرجۇمەندنى كۆزلەپ غار فەلەك ئىقتىدار
ۋە مەزار مەلەك ئىستىزار دەرگاھىدا غەينى شەۋق-
دىن تىرە بولغان زايىرلەر كۆزلەرنىي قىتىمىر ھىدايەت
تەخمىر پايگاھى تۇفراغى تۇتىيالارى بىرلە مۇنەۋۋەر
قىلشداغى ئارامگاھلەرى ئۈچۈن گۈنبەز رەفىخ ۋە كۆپ-
رۈكى بەدىئى تەئەممىر ئەيلەدى.

فىي تارىخە: زەھىي خۇجەستە ئەمىرىكى ساخىت ئە-
يىنەتە ئەممىر،
رەسىد رايەزد فەيياز بى تەقسىر.
كەسىي تەنزىيە تارىخى مەقام كۈنەد،
زەۋەجىد غار بەر ئايەد جۇفتاب مۇنىر.

مەغنەسى:

بارچە غالەمنىڭ ياراتقۇچىسىنىڭ ئىسمى بىلەن

باشلايمەن. فەرىدۇن بېكلىك ئەمىيىن خوجە ۋاڭ بې-
كلىكنىڭ ئوغلى ئاللا ئاڭا رەھمەت قىلسىن. ئەسخاب
كەھق ئەۋلىيەلەرنىڭ رىزالىقىنى ئىزلەپ قەبىر ياساپ
ئەسەر قالدۇرۇپ، ئاستىدان سۇلار ئاقىپ تۇرغان كۆز-
نەكلى خانقاھ، مەسجىد جامەئە كۆركەم بىنا سالدۇردى.
نىيەتى ۋە ئېتىقادى ئالىق ئەمىرىمىز ئالارغا ياقىن
بولسۇ ۋە ئالارنىڭ قابىل ئالىۋلارىن كۆزلەپ غارنى
كۆرۈگە ئاۋان قىلىۋغا قىزىقىقان زىيارەتچىلەرنىڭ كۆز-
لەرنى قىتىمىرنىڭ باشلاۋى ۋە ئاياق ئىزلەرنىڭ توپى-
راغى بىلەن كۆگىللەرنى نۇرلاندىرۇۋدا دىم ئالىۋلارى
ئۈچىن يەنە بىر زور گۈمبەز كۆركەم كۆپىر ياساتتى.

بۇ ئىمارەتنى دانىشمەن ئەمىرىمىز ياساتتى.
بىر غەيبى كىمچىلىگى يوق كۆركەم بولدى.
قاچان ياسالغانىن بىلمەكچى بولغان كىشى،

غارغا يازىلغان شېئىرنىڭ ئاخىرقى سۆزىندە چىقغا
(ئەسلى شېئىردا ئاخىرقى قۇرىنىڭ ئەۋۋەلگى ئىككى
سۆزىندەن ئەبجەد ھېسابى بىلەن ھېسابلاساچىقا)

ئەبجەد ھېسابى بويىنچە ھىجرىيە 1220 - يىل.

بۇ گۈمبەزنىڭ قاشىندافى ئىشىكنىڭ يۈزاغىن
شەيخلەر ئاچىپ، ئاندان يوغارغا چىقاچاق، ئىشكدەگى
يۈزاقنى ئاچىپ رەشەتكە ئىچى بىلەن يوغارغا چىقا.
فارنىڭ ئىشكىندەگى گۈمبەزدە بېكلەۋلى. ئىشكنى ئاچ-
قاچ ئىشككە توغرى تۇرۇپ سەلەم بېرىلە. گۈمبەزنىڭ
ئىچى ئاسىل پەردە، چىملدىقلار بىلەن بېزەلگەن. تام-
لارى ئايەت، ھەدىسلەر بىلەن تولدۇرۇپ خەتلەر ياز-

لىغان، غارنىڭ ئىشىكىگە نەفىس پەردە ئاسىلغان، ئاتىرافىدا «ئەم خەسبىتە» ئايەتى كۆركەم يازۇ بىلەن قىيسەنىڭ ئاخىرى ئون سېكىزىنچى ئايەتكە قەدەر يازىلغان. پەردەنى كۆتەرىپ قويغان سوڭ، قورئەن ئوقىلىپ ساۋابى شول پاك ئەرۋاخلارغا باغىشلانغاندان كېيىن، شەيخ غارنىڭ ئاۋزىنداغى رەشەتكەنى خورمەتلەپ باشى بىلەن ئاچىپ قىتمىرنى زىيارەت قىلدىرا. ئانىڭ پەردەسىن يۈزىنە سۆرتۈ غەدەت بولغان. زىيارەت قىلغۇچىلار ئۆز چاماللارىنا قاراپ قىتمىرگە ياپىق يابالار. قىتمىرنىڭ ئىچكى ياغىنىدا قويىچىنىڭ تاياغى دىيەلەر، تولى ئۆچ زاغ شەرغى (ئۆچ بىلەك ئۇزۇنلىق) بىر قىڭغىر - قىيشىق ئىسكەرگەن، يوۋانلىغى بىر تۇتام ئاغاچ تاياغى بار. ئاندا زىيارەت قىلىپ يۈزىنە سۆرتكەندەن كېيىن، ئاتاغان سەدەقەلەرىنى شەيخكە بېرەرلەر.

گۈمبەز ئىچىندەگى يازۇلار شوندي بىر غەرايىپ فورمادا يازىلغانلىقدان ئوقىپ چىقىۋ بىك قىيىن بولىپ، ئۈچ كۈن تىرىشىپ ئىشىك باشىنداغى ئالتىن يازۇلنى ئوقىدىم:

«ئەۋلىيائى تەختى قوباني لايەغدلە مۇھۇم غەيرى» دىيپ يازىلغان. مەغنەسى: «ئەۋلىيەنىڭ گۈمبەزىنىڭ ئاستىن باشقا كىشىلەر بىلمەي» - دىگەن بولا. ئاسلىنداغى خەدىس: «لايەغرە فۇھۇ» مەغنەسى «تالىماسلار» ئاڭا ئوخشاتىبىراق يازىلغان. شولاي ئوقىرغادا مۈمكىن. بۇ خەدىسنى رىۋايەت قىلغۇچىلاردا ئىختىلاف بولغان بولسا، شولاي يازغاندىر دىيەكتە بولا. ئاندان

چىقىپ، غارغا كىرىدۇ. ئوڭ قول ياقىسىدا بىر بۆلۈمچە
بار. بۇنى: «قەدەم جاي چاھاريار» مەنىسى: «چاھار-
يارلار ① ئاياق باسقان جاي» دېگەن بولا، ئاندا زى-
يارەت قىلىنىدۇ. سول ياقتا بىر كىچىكرەك گۈمبەز بولۇپ،
«قەدەم جاي ئافاق» دېيەر. ئاڭادا زىيارەت قىلىلار. با-
لىغىنا قۇرئەن ئوقۇپ ساۋابى ئەرۋاخلارىنا باغىشلانا.

بۇ تەرتىپ بىلەن زىيارەت قىلىش تۇرىسىدا كىتاب-
لاردا مەخسۇس رىۋايەتلەر يوق. لېكىن مۆمىنىنىڭ
ئەدەپلى بولىشى ئاللا قاشىدادا كۆركەملىك، دېگەندەي،
ئەدەپ ياخشى ئەخلاقنىڭ ئىلىك بېشىگى، ئۆلى ياكي
تىرىكلەر بولسۇن ئەدەپلى - ئەخلاقلى بولغان كىشىلەرنى
بارلىق ئىنسان ماقتىلار.

يوغاردا ئەيتىلگەندەي، ئىسلامدان بۇرۇن بۇ
غارنىڭ كافىرلار بۇتخاناسى بولغانلىقى، غارنىڭ خەزى-
نىگى خۇرمەتىنە زارار يەتكۈزمەي، بەلكي غەيرەت بار-
بىر كىشى ئىخلاس بىلەن ئاللانى بىلسە، ئاللا ئاڭا
كافىرداندا خىزمەتچىلەر بېرە. ئانىڭ قەدرىنى يوغال-
تماس، ئىسمىلەرنى ئاۋىزلارىندان چۈشۈرمەس: «فەز-
كۇرونى ئۆزكۈرەكۇم» مەنىسى: «سىزلەرگە ئەيتىلىپ كې-
لىنگەن سۆزلەرنى ئەيتەمەن» بۇغان دەلىل، تارىخدان
بېرلى بۇ جېرلەردە كۆپ سوغۇشلار، ئاۋشولار بولغان.

---

① چاھار يارلار - مۇخەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دوس-
تلارى ۋە ئول ۋاپات بولغاندان كېيىن خەلىفە بولغانلار، ئالار
ئەبۇ بەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلي لەر بولا - ت

لەكىن ئىسلام زامانى بولسۇن ياكى كۇففار زامانى بول-
سۇن، بۇ غارنىڭ خۇرمەت - ئىززەتىدە ھېچ كېمچىلىك
كېلمەگەن. بارلىقى خۇرمەتلەنگەنلىكلەرى غارنىڭ دەر-
جىسىنىڭ ئەۋلىيالىقىنىڭ دەلىل ئىسپاتى. باشقا كافىر
بۇتخاناسى بولۇپ سوڭىندان مەسجىد بولغان ئورۇنلار
كۆپ، شۇلاردان بىرى بۇخارا شەرىفتەگى مەسجىد مۇ-
فاك، ئەۋۋەلدە جۇھۇدلارنىڭ ئىبادەت خاناسى ئىدى،
ھازىر مەسجىد مۇبارەكدىر. ھەر ئىيرتە نامازدا ھەزرە-
تى خىزىر ئەلەيھىسسەلام ئاندا ھازىر بولا - دىپ
رىۋايەت ئىتەلەر. ئىستانبولدا ئاياسوفىيە ئەۋۋەلدە
ناسارالارنىڭ چىركاۋى ئىكەن. سۇلتان مۇھەممەد فات-
ىخ ئىستانبولنى ئالغاندا، سۇرەت ۋە بۇتلارنى چى-
قارتىپ جۇمغە نامازنى شۇندا ئوقىغان. خەزرەتى خى-
زىر ئەلەيھىسسەلام بارماقى بىلەن مىخرابنى ئەيلەن-
دىرىپ قىبلەسىنى تۈزلەپ بىرگەنمىش. ھەزرەت بارماقى-
نىڭ ئورنى ئول مەسجىدە زىيارەت ئورنىدىر. «كەئبە-
بەتى مەئەززەمە شەرەفەللاھۇ تەئالى ئىلە يومىلقىيا-
مەت» مەئنەسى: «ئۇلۇغ مەككەنى ئاللا تەئالە قىيا-
مەتكە چاقلى شەرەفتلىك ئورۇن قىلدى» ئول ئورۇندا
ئىسلامىدان بۇرۇنلى خەلىدە بولغانلىقى تارىخچىلارغا
يەشىرىن ئىمەس. ئانىڭ قەدىر - قىممەتى ئاللا قاشى-
ندا جىر بىلەن كۆك ئاراسىنداغى مۇسۇلمانلارغا ھەممە-
مەدەن بۈيۈك بولا تۇرۇپتا بۇڭا يىغىلەشتىرمەك ئۈچى-
نكىنە بىر - ئىككى مىسال كىلتىردىم. ئوقۇغۇچىلارغا كى-
يفايە قىلار.

لۈكچىن ئاتىرافى خەققىدە

ئەسخەب كەھف قەلەسىدەن شەھەرى ئوتتىز يول بىراقلىقتا. مۇسۇلمانلارغا خاكىم بولغۇچى ۋاڭ بىزرۇندان بېرلى شول شەھەردە تۇرۇپ كېلگەنلەر. خەزىرگى مەخمۇد ۋاڭدا ئاندا تۇرا. بۇرۇنقى ۋاڭلاردان قالغان ئىككى قورغان، ئىسكىچە غىمارەتلەر قايسى بىرى تۇرغان، قاي بىرلەرى خەزىرگە قەدەر تۇرالار. شەھەرنىڭ كۆلەمىدە جىتتىمش ئىككى مەسجىد بار. مەخەللەلەرى كۆپى قىرىق، ئىللىق ئۆي، ئورتاچالارى يىگىرمە بىش - ئوتتىزغىنا ئۆيدەن. بەغىزلەرى جىيدى - سەككىز ئۆيگىنە بەغزىلەرى يۈز ئۆيگە ياقىن بولغان بىر شەھەرچە يۇرت.

خەزرەتى خوجە سەغىد ۋەققاس ۋە مۇخفىل تىر ئانداز ① خەزرەتىدە ئوشى شەھەردە كۆمۈلگەن بولىپ، قەبرى زىيارەت ئورنى بولا. رەخمەتوللا غەلەيھىما (ئاللانىڭ رەخمەتى ئىككەۋىنە بولسۇن) ئالارنىڭ ياتلارىندا مەسجىد، جامەغەلەرى بولىپ، ئاتىرافى خۇجىرەلەر بىلەن تولغان. مەخسۇس بېلگىلەنگەن شەيخلەرى بار. ئالارنىڭ ئىسىم ۋە نەسەبلەرىنى يازىشغا، ۋەققە مۇلىكلەرىنى بىلىشكە فۇرسەت بولمادى. بۇ ئىككى زات كىملەر دېسەك) سەغىد ۋاققاس ساخابە، مۇخفىل تىر ئانداز تابىغىن ② ياكى تەبىغ تابىغىن ③ لار.

---

① تىر ئانداز - ئوق ئاتار - ت

② تابىغىن - ساخابەلەرگە ئىيەرگۈچىلەر - ت

③ تەبىغ تابىغىن - تابىغىنلەرگە ئىيەرگۈچىلەر - ت

بۇلارنىڭ ھەر ئىككەۋى چەن - ماچىنىگە ئىلچىلىككە كېلگەنلەر. بىرسى باراردا يەنە بىرسى قايتاردا نەق ئوشى جىيردە ئەجەللەرى جىتىپ ئۆلگەنلەر» دېپ جاۋاپ بېرىشتى. قايتالاپ سورادىم ساخابە ۋە تابىئىنلاردا سەئىد ئىسىملى كىشىلەر بىك كۆپ، ئالارنىڭ ئاتا-بابالارى كىمگە ئاقالا. ئەگەر تارىخلارداغى مەشھۇر سەئىد ۋاققاس دېسەڭىزلەر ئول سەئىد بىننى ئەبى ۋەققاس بول كىشى غەشەرەئى مۇبەششىرە لەردەن ① سەئىد ۋەققاس ئوشى ئون كىشىنىڭ ئىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان دېدىم. ئالاردا: «شولاي! شول سەئىيدىنىڭ دەل ئۆزى» دېدىلەر: - بۇلارنىڭ تەزكىرەسى ياكى ئەۋلادەن يازىلىپ كېلگەن بىرەر فاكىت بولارلىق كىتابلارى بارمى، دېپ سوراسام: «ئاندى بىر نەرسە يوق، ئىشتىمۇلەرىمىزگە قاراغاندا شولاي»، دېپ جاۋاپ بېرىشدىلەر. خەزرەتى سەئىد بىننى ئەبى ۋەققاس رازى ئاللا تەئەلە ئەنھۇنىڭ ئۆتمىشى ۋاپات بولغان، كۆمۈلگەن ئورۇنلارى تارىخدان خەبەرى بار كىشىلەرگە بىش بارماق كىبى بىلگىلى ئىندى. ئېھتىمال ئالارنىڭ ئاياق ئىزى بولۇ مۇمكىن. چۈنكى خاسىيەتلى كىشىلەرنىڭ كېلگەن ياكى ئاياق باسقان ئورۇنلارىنا

---

① غەشەرەئى مۇبەششىرە - پەيغەمبەرىمىز ئۆزى ھەم باشتىلار تىرى ۋاقتىندا سىزلەر جەننەتكە كىرەسىزلەر، دېپ خەبەر بېرىلگەن كىشىلەر - ت.

ئول زاماندا گۇمبەز ياساپ قەبىر شيكىللى بېشىنك سېماق ئەرسە ياساۋ بار ئادەت ئىدى. خەزرەتى ئاففاقنىڭ ئاياق باسقان جېرىنە شولاي قىلغانلار. ۋە خەزرەتى ئەلى ۋە خەزرىتى ئۇۋەيسۇلقەرانىي رازى ئاللا تەئەلە ئەنهۇمالارنىڭ جېدى جېردە ئاياق باسقان ئورنى بار. شۇ سەبەبدەن ئوشلاي قەبىر قاتىرغانلار ۋە ياكى سەئىد ئىسىملىك ئىككىنچى بىر زات ئالي سىفاتلى بولۇب، ئەۋام خالىققە نەسىھەت، ۋەئىزلەر سۆيلەپ ئۆگىتلەسە، ئانى مەشھۇر سەئىد ۋەققاسقا ئارالاشتىرىپ ئالمۇلارىدا ئىختىيمالدان يىراق ئىمەس. دەشمەت خوتەندە ئىمام جەئفەر سالي (ئىككىنچى جەئفەر) دېگەن بىر مازارنى ئاۋشتىرىپ، ئىمام جەئفەر سادىق دېيەلەر. ئەمما ئىمام جەئفەر سادىق ئەلەيە رەخمەتۇلغەفۇر، ئىمام خۇسەيىن رازى ئاللا ئەنهۇنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلەتى بولىپ، ھىجرىيە بىر يۈز قىرىق سىگىزىنچى يىلى مەدىنە مۇنەۋۋەرەدە ۋافات بولغان، بەقىئەدە كۆمگەنلىگىنى ھەممە كىشى بىلەلەر. ئادەملار ئانى (خوتەندەكىنى) ئىككىنچى سادىق دېيەلەر.

مۇخفۇل تىرانداز خەزرەتلەرى ئەسلى ئىسمى مۇخفۇل بولىپ، تىر ئانداز دېگەن سۆز ئوق ئاتۇغا ئۇستا دېگەن مەغنەدە. تىر ئانداز ئانىڭ مىركەنلىك سىفاتى. «تىر» ئوق دېگەنلىك بولا، «ئانداز» مەغنەسى: قىلغۇچى، ئويناۋچى دېگەندەي «چى» قوشىمچاسى بولا. مەسەلەن: ئاش قىلغۇچى، ئاشباز - دېگەندەي. ئوق ئاتۇچى ياكى تىر ئانداز دېيىلە.

بۇ ئىكى زاتنىڭ خاسىيەتلەرى، كارامەتلەرى ھەم ئەۋلىيالىقلارى تورىنداغى جاماەتنىڭ كۆز قاراشلارى ئوخشاشدىر. ئالارنىڭ ھەيران قالارلىق ئىشلەرىن ئاشكارا كۆرگەنلەر. ئىشانماۋچىلار ئۆلەرمىشلەر. شۇنىڭ ئۈچۈندە تورا ياخشى نىيەتتە بولىپ خۇرمەت قىلىۋدان باشقا ئامال يوقلىغىندان، جېرلى خالىقنىڭ رىغەيە قىلىۋلارى تولىق بولغان. ئانىسىن ياخشىلىق دىدىم: «ئىززا تەخەييەرتۇم قىلئۇمۇر فەستەغىنۇ مىن ئەھلىلقۇ بۇر» (مەغنەسى: «بىر ئىشكە ھەيران بولغاندا، قەبىردەگىلەردەن ياردەم سوراغىز») دىگەن سۆزگە يابىشىپ ئالغان ئۈشىندي بىر ئىيلنى كۆردىم.

ئوشى لۈكچىن، بازارلى، سەۋدا - تىجارەتلى بىر شەھەردىر. دۇنگەن خالىقى ياساغان زور مەسجىد بار. خاتىن - قىزلارى ئەدەپلى، كۆركەم خۇلىقلى. بۇ شەھەرنىڭ ياكي باشقا جېرلەرنىڭ بولسىن، بۇتۇن ئالتى شەھەر خەلقىنا ئوخشاش خاتىن - قىزلارى، ئېرلەردەن پەشىرنىۋ، بىتىمى يابۇ ئادەتلەرى يوق، يات كىشىلەرگە كۆرىنمەۋنى ئۆزلەرىنىڭ زور غەيىب سانىيلار. يۈز كۆزىنىدە ھىچ غەيىبى بولماغاچ، بازار كۆچەلەرىندە پەرەنجەسىز يۈرەبىرەلەر. بۇلارنى ئۇياتسىز دىپ تۆھمەت قىلىۋ ئىنسافدان ئىيمەس. ئىختىقاتلارى كۈچلى فاخشەلەرى ئاز، بەلكى بۇتۇنلەي يوق دىيەرگە بولا. دىيىنى تۇتۇۋدا باشقا ئىيللەرنىڭ خاتىن - قىزلارىندان كىم توگىل. دۇنياۋي تۇرمۇشتا، ئىشتە - ئاشتا باشقالار بىلەن تىڭ بولۇۋنى تالاشىيلار.

دىھار ئاۋۇلى

لۈكچۈندەن جىيدىمىش يول مىقدارى جىيردە دى-
ھار ئاۋۇلى بولۇپ، بۇندا قارا ساقال خوجە دىيگەن
ئەۋلىيەنىڭ قەبرى بار. بۇ غەزنىزنىڭ گۈنبەزى تۇر-
فان رايونىنىڭ جەنۇبى چىگىراسىدىر. بۇ زاتنىڭ ئەۋ-
لىيەلىكى بۇرۇن بىلىنمى كىلگەن ئىكەن. بىر مىڭ
ئىكى يۈز ئىككىنچى يىللار چاماسىدا مەغلۇم بولۇپ
زىيارەت ئورنى بولغان. بۇنىڭ قىسسەسى تۆۋەندەگىچە:
خەزىر شول قەبرىنىڭ چىراقچىسى سابىيت ئاخۇن،
ئاتاسى شەيخ نىياز، ئانىڭ ئاتاسى مەگلىك نىياز ئو-
تىن ئالماق بولۇپ بۇ جىيرگە كىلە. ئاتىن پىچەنگە
قويۇپ، ئوتىن چابىپ يۈرگەندە قوم ئاستىندان بىر
ئاغاچ كۆرۈنە. كىيتمەن بىلەن قازىپ بىر - ئىكى
ئاغاچىنى قازىپ چىقارا، ھەم بۇ ئاغاچلار مۇندا قالا-
يىچا كۆمۈلگەن، دىيىپ غەجەبلەنە. قازىپ بىر نىيچە ئا-
غاچلارىدا چىقارا. ئاستىندان ئىكى دانا كۆيدۈرلگەن
كىيرپىچ كۆرۈنە. يەنە قازىپ نى بار دىر دىيىپ قازا-
قازا كىيچ بولا. ئاندان ئاغاچلارنى ئارباسىنا باسىپ
ئىكى كىيرپىچنى تاشلامى ئالىپ ئۆيىنە قايتا. ئىير-
تەن تاغى بارىپ نى بولسادا قازىپ كۆرىم، بولماغاندا
ئوتىن بولسادا ئالارمىن دىيگەن ئويدا بولۇپ، يۇقلاۋغا
ياتىپ تۈش كۆرە. تۈشىندە ئالدىنا بىر قارا ساقاللى
كىشى چىقىپ: «مىينىم قەبرىمدە نى خاقىڭ بار؟ ئا-

غاچ، كېرپىچلەرىمدە نې ئورتاقلىقنىڭ بار ئىدى؟ دېپ
قورقىتىپ ياقاسىندان ئالا. بېچارە مەڭلىك ئاخۇن
قورقىپ ـ شاشىپ: بىلمەدىم غەفۇ قىلىڭىز، دېپ، يې-
غلاپ يالىنا، خوجانىڭ ئاچچىۋى باسىلىپ: سېن بىل-
مەگەنلىكدەن قىلدىڭ، ئىندى ئالغان نەرسەلەرنى كې-
تىرىپ ئورنىدا قوي، دېيەدە، غايىپ بولا. مەڭلىك ئا-
خۇندا ئانىڭ قولىندان قۇتۇلغانىنا قۇۋانىپ «ئۇھ»
دېپ يوقۇسىندان ئويانا. دەرخەل ئاغاچ ـ كىرپىچلەرنى
ئاپارىپ ئورنىنا قويا. بۇ ۋەقىيەنى زاماناسىنىڭ ۋاڭى-
نا خىكايە قىلىپ خەبەر قىلا. ۋاڭ خەزىرەتلەرى ئادام
قوشۇپ تېكشىرىپ كۆرسە، بۇرۇندا گۇمبەز بولغان بى-
يىلگىلەرى سېزىلە. ئاندان نى بولسادا خۇرمەتسىز قە-
بىر بولماس، بىر خاسىيەتى بولماسا گۇمبەزى بولا-
ماغان بولۇر ئىدى دېپ، مەڭلىك ئاخۇنغا: بۇڭا ئۆز-
ڭىز باش بولىپ بىر گۇمبەز ياساغىز. ئىشلەۋچىلەرنىڭ
خاقىنى، باشقا راسخوتلارىنى مېن بېرەمىن دېپ بۇيىرا.
شۇنىڭ بىلەن گۇمبەز ياسالىپ مەڭلىك ئاخۇن چىراق-
چى بولا. ئەۋۋەلگى تابىلمىش ئىككى كېرپىچنى گۇم-
بەزنىڭ ئۈستىنە قويغانلار، ئالار ئەلىمدە بار. ئۈچ
بۇرۇچلى بولىشىنا قاراغاندا، ئەۋۋەلدە گۇمبەز ياسارغا
مەخسۇس قۇيىلغان كېرپىچ بولسا كېرەك. گۇمبەز بى-
تكەندەن سوڭ ئول ئەۋلىيە يەنە شەيخنىڭ تۈشىنە
كىرىپ رازى بولغانلىقىنى بىلدىرىپ مەڭلىك ئاخۇنغا:
سېن بۇ جېرگە قاۋىن ئېيك، ئۆزىڭگەدە ھالالارىڭادا

بېيتە دېيە. مەڭلىك: بۇ سۇسىز ۋە ئىسسىق چۆلدە نېچچىك قاۋۇن ئېگەرگە بولىدۇ؟ شەھەر يىراق ئادام يوق باياۋاندا قايسى تەرىقەدە تۇرارمىسەن دېيە. خوجا: سېن مېنىڭ سۆزۈم بويىنچە ئىشلە، قالغانىنى ئاللا بار دېيە. شەيخ خوجانىڭ بۇيرۇقى بويىنچە ئارقالاپ سۇ تاشىپ قاۋۇن سالا. قاۋۇنلارى بىيگىرەكدە ياخشى بولا. ئادەملەر ھەيرەن قالىپ: دەۋۆلدە مەڭلىك ئاخۇن چىملانغان، سۇ يوق جېردەن رىزىق ئىزلى، دېگەن ئېدىك، ئېندى بىزدە قاۋۇن ئېگەر ئېدىك، رۇخسەت قىلماگىز» دېپ، ئالاردا مەڭلىك ئاخۇن بىلەن يولداش بولالار. كىشىلەر كۆبەيگەچ ئاقىللىلارى: بۇ جېرنىڭ سۇۋونى بىيك تۆبەن بولماسا كېرەك، دېپ كارىز قازالار. ھەزىر بۇ گۈمبەزنىڭ دۆرت تارافىندا كارىز بولىپ، قىرىق ئۈچ ئۆيلى كىشى ئۆشى جېرگە ئورنىلاشىپ بىر كىچكەنەرەك ئاۋىل قۇرغانلار. قاۋۇنى بىيك لەززەتلى شېرىن ئېكەن. ئاشاساغىز شېكەر كىبى قىرسىلداپ تۇرا. ئورنى تۇرفاننىڭ جەنۇپ تارافىندا بولىپ، ئانىڭ ئارىياغى چۆل تاۋ دېلەر. ئاندان جىگىرمە كۈنلىك يىراقتا لوپ سۇۋى بار. خالقى كۈچىپ - قونىپ يۇرەلەر. شەرىق تارافى قۇم تاۋ. ئاندان ئون بىش كۈن يۇرگەندە سۇچۇ شەھەرىنە بارا. بۇ ئېيكى ئارادا ھېيچ بىر ئادام ياكى خايۋان يوق، چۆپسىز - سۇسىز قۇرقىنچلى چۆل دېپ ئەيتەلەر، بەلكى شولايدىر.

تەسبىغ تاش

قارا ساقال خوجا مازارىنى زىيارات قىلىپ بارغاندىمىز-
دا، دىغارنىڭ ئاق تاشلارى بار ئول تەسبىغ تاش ئاتا-
لىپ، مەشھور دىر دىدىلەر. ئانى ھەر تۆرلى مۆبالىغە
ماقتاۋلار بىلەن سۆيلەگەنلىكلەرىندەن، ئول جىرگە
بارىپ كۆزىمىز بىلەن كۆرىرگە تىلەدىك. شەيىخنىڭ
ئوغلى بىلەن ئىشەگىنى ياللاپ ئالىپ، يولداشىم خاجى
ئىسماغىل ئەفەندى بىلەن ئاق تاش چىغا تۆرغان جىر-
گە كىتتىك. يوغاردا ئەيتىلگەن چۆل تاۋ بىلەن قۆم
تاۋنىڭ قوشىلغان جىرىندە بىر ۋادى يەغنى سايلىق
ئورىندان تاۋىپ تەبەرۆك ۋە بۆلەك ئۆچىن بىر قانچ
تاش ئالدىق. كىشىلەرنىڭ ئەيتىۋىنچە بۆ تاشلار ھەر
ۋاقت بىر ئورىندان تابىلمي ئىكەن. بىر ئورىندان ئى-
كىنچى ئورىنغا جىل كۆچى بىلەنمى كۆچىپ تۆرا ئى-
مىش. ئەۋۋەلگى ئورىنىن قوم باسىپ ئىكىنچى ئورىندا
ئاچىلىپ تەقدىر بويىنچە بۆ يىل بۆ جىردەن تابىلسا،
ئىكىنچى يىلى ئول جىردەن تابىلمي، باشقا جىردەن
چىغا ئىمىش. شۆنىڭ ئۆچىندە تاش ئىزلەب بارۆچىلار
دۆرت-بىش كۆن ئىزلەسەلەردە تابالمي قايتار ئىمىش.
يەنە ياز كۆنلەرى ئىسسىق ھاۋادا زور تاشلار يارىلىپ-
ئاتىلىپ كىچكەنە پارچالار ئاسماندان تۆشكەن مۆز بور-
چاقلارىنداي ياۋار، دىيىپ سۆيلىلەر. بۆل سۆز غاقىلغا
يىراق بولسادا «راس شولاي» دىيىپ ئەيتەلەر. يەنە ئانى

دۆلدۆلنىڭ كۆز يەشى دېۋچىلەردە بار. بۇ تاشلارنىڭ
خاسىيەتى شۇكى، سىز دانىسىز ئۆيدە ساقلىسا،
پاكى تۇمار قىلىپ بويىنغا ئاسا، ئۇل كىشىگە بەلە يول-
قىمىي، خاتىن كىشى چەچىنە تاقىسا ئىنسافى كۆچلى
بولا، بالا تۇغاردا ئاياغىنا بەيلەسە ئوڭاي بوشانا، دېيىپ
ئىشانالار. مۇندان باشقادا خاسىيەتلەرى كۆپ ئىمىش،
بارلىقىندا يازىۋ خاجەتسىز. بۇ تاشلارنىڭ چىقىغا تۇرغان
ئورنى قۇم تاۋ ۋاداسىنىڭ بىر بۆلىكىندە. بۇ قۇم تاۋ
بۇرۇنقى زاماندا گۆللەنگەن جەر بولىپ، ئاندا توغىز
زور شەھەر بولغان. ئاللانىڭ غەزەبى بىلەن بارلىقىدا
قۇم ئاستىندا قالىپ يوغالغان. ئەگەر شول شەھەرلەر-
نىڭ ئورنىدا تۈندە بارىپ قونساڭىز، ئادام تاۋشى،
ئېشەك تاۋشى، ئەتەچ قىچرىۋى شىكىللى تاۋشلار ئېش-
تىلىپ، كىشىنى قوقتارمىش. بۇ سۆزلەر چىن بولسا
ئېھتىمال ئاندا جىن-شايتانلار ئورنىن تۇتقان دېيلەر.
بۇ سۆزلەرگە قاراپ، شوندېي غەجايىپلارنى تۈشىنمەك
ئۈچۈن، يولداشىم خاجى ئىسماغىل ئەفەندى قايتا-قايتا
مىينى بارىرغا زورلاسادا، ئۇل جىيردە قورقىنچلى قۇم
بورانلارى بولغانلىقىندان بارغان كىشىلەر يوغالىپ كى-
تىشى خەۋفى بولا، دېگەن سۆزلەردەن قورقىپ بارالما-
دىق. بۇ يولى ئۇشى بىلگەنلەرىمىزگە قەنەغەت قىلىپ:
سەلامەت بولساق كىلەچەكتە «جىيدى قىز» دېگەن ئور-
نىنى ھەم بۇ شىكىللى غەجەيىپلەرنى زىيارەت ساياھەت
قىلارمىز. بارلىقىن بىر يولدا بىتىرىپ قايتساق ئىيكىنچى
كىيلۈگە سىلتاۋ قالماس، — دېيىپ يولداشىمنىڭ كۆڭلىن

ئەرەن تىندىرىپ سەفەرىمىزدەن قايتدىق.

يوغاردا يازىلغان چار دىگەن جىيردەن ئارغى جىيرلەرنىڭ بارلىغى كارىز بولۇپ، ئاغىن سۇ فەقەت ئاستانا، لۈكچۈن ۋە باغىرداغىنىلا ئىكەن. كارىز سۇلارى ئەۋۋەلدە سايازدان چىقا ئىيكەن، بارا-بارا تىيرەنلەپ كىيتكەن. بۇنى خەزىرەتى ئاففاق خوجامنىڭ دۇغاسىنا كىيتكەن دىيەر. خەزىرەتى «ئاففاق خوجا غەلەيە رەخمەتۇللۇۋاھاپ بالاتەفاق ئەۋلىيائى ئاللا» (مەغنەسى: خۇداي رەخمەت قىلغىر ئاففاق خوجانى كۆپچىلىك ئاللانىڭ ئەۋلىيەلەرىندەن دىيىپ تانىيلار) ئالتى شەھەر ئاھالەسى شەيىخ، ئۇستازلار ھەم بارلىق خالقى ئاڭا مۇرىد ۋە ئىيخلاسمەن بولغانىڭ سىرتىندا ئانىڭ پادىشاھلىق مەرتەبەسىدە بار. ئۇل قۇمۇل شەھەرىنەچە ئىييەلەپ، خۇكۇمىنى يۈرگىزىپ تۇرغان. بىر ۋاقىت تۇرفان شەھەرىنە كىيلىپ تۇرفاندا، ئاندا ئىيگىن سالدىرىپ، بىر كۈنى ئىگىنلەرىنى سۇغارماق ئۈچۈن، بىر شەكىرتىنى كىيتمەن بىيرىپ سۇ ئاچارغا چىبەرە. ئىيگىنچىلەر ئاڭا سۇ بىيرمەي، شەكىرتىنى ئۇرۇپ، قوۋلاپ چىبەرە. ئاففاق خوجا رەنجىپ، بۇلارنىڭ مىيھنەتى ئاۋىر بولسىن ئۈچۈن: «بۇ جىيرنىڭ ئاستى كۆل، ئۈستى چۆل بولسىن» دىيىپ قارغاغانلىقدان كارىز سۇلارى تۆبەنلەپ كىيتكەن. خەزىر تىيرەنلىگى ئوتتىز-قىرىق قولاچ قازىلغان كارىزلار بار دىيەر.

تۇرفان دائىرەسى بارلىغى بىيش بۆلەككە بۆلىنە: بىرىسى-تۇرفاننىڭ ئۆزى. ئىيكىنچى لۈكچۈن، ئۈچىنچى توقسۇن، دۆرتىنچى ئاستانا، مۇرتۇق، سىينگىم، بىيشىن

چىسى تۇيۇق، پاكىخي، خامدۇ (خاندۇ)، لەمجىن، پىچان
ـنۇ باشىدىر. بۇ يىش تۆبەدە ئۈچ يۈزدەن كۆپرەك
مەسچىت بار دىيەلەر. بارلىق كۆلەمى ئۇزۇنغا ۋە تۇراسىـ
نا تەخمىنەن يۈز، ئىكى يۈز مىل بولىدۇ. «ۋالىلاھۇ
ئەغلەم بىكامالە ۋە بىيكۈنىھۇ ۋە تەمام» (مەغنەسى:
«ئانىڭغا ئاللا بىلەدى»). ئىندى مىن ئۇشمۇنچىلىق بىر
باشلانغىچ يازدىم. بىرقانچە ئەفسانەلەر بولسادا، فەھىمـ
سىزلەرگە تۇرلىچە كۆرلىسەدە، ئاقىل ئىيەلەرىنە تۇشىـ
نىكلى، لەكىن بۇ خىكايەلەرنى ئەسخاب كەھفىنىڭ ئەخۋەـ
للەرىنى يازغانىمىزغا تۇرالماق ئۈچىن شول جىيرلەرنى
كۆردىڭ. چۈنكى ئىشتكەندەن، كۆرگەن ياخشى ئىيمەسمى!
«ۋاللاھۇ ئەئلەم بىھالىھى بىسامامەزا ۋە مائەلە ئەسخاب
كەھىق رەخمەھۇللاھۇ تەئەلە ۋە رازىيالىلاھۇ ئەنھۇم»
(مەغنەسى: «بۇ ئۆتمىش ئەخۋەللەرنى ئاللا ئۆزى
بىلەدى. خۇدانىڭ رەخمەتىنە ئىرىشىپ ئاللا رازى بولغىر
ئەسخاب كەھف خەزرەتلەرنى ساياخەت قىلىۋ مۇناسىبەتى
بىلەن) يۇركەن جيرلەر ۋە كۆرگەن شەھەرلەر، سايا-
خەت قىلىنغان ئەۋلىيەلەر مازارلارى خەقىندە ئىشىتكەن
رىۋايەتلەرنىڭ بارلىغى ئوشىنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى:
«ئاللاھۇممە ئەنتىۇرنا ۋە جەمىھۇ مەن نەسەرۇنا ئاللاـ
ھۇممە ئەئنەنە ۋە ئەلا ئىئانەنا. ئىننەكە ناسىرۇن ۋە
مۇئىنۇن ۋەلا نەستەئىمىن بىغەيرىكە ياائاللا» (مەغنەسى:
«ئي ئاللا بارلىق نۇسرەت تابىۇچىلار قاتارىندا مىڭا
نۇسرەت بىر، ئي ئاللا بارلىق ياردەمىگەدەن مىڭادا
ياردەم قىل. سىن ئەلبەتتە نۇسرەت بىرۈچىنىڭ ياردەم

بىرۆچىسىنىڭ سىندەن باشقا ياردەمچى يوق. مىن سىندەن باشقا هىچ بىر شەيئىدەن ياردەم تىلەمەيمەن، ئى ئاللا سىن هەممەدەن مىهەربان سىڭ سىن»).

ئىكىنچى بۆلىم

بۇ بۆلىمدە چىن مەملىكەتى خۆكۆمرانلىغىنداغى دۇنگەن خالقىنىڭ ئىسلام دىنىنە كىرۆلەرى، ئوشى غەسىرەگى پادىشاهلارىنا قارشىلىق قىلىپ سۆغىش ئاچقان ۋاقىغەلەرنى ئەيتىرگە كىرىشەمىز. چۆكى كىتابىمىزنىڭ باشىندا يازامىن دىگەن ۋەغدەمىز بوش سۆز بولىپ قالماسىن.

گەرچە بۇ خىكايە بۆرۆندا بىر تالاي كىشىلەردەن ئىشتىلىپ كىلىنگەن بولسادا، غالىملەرنىڭ سۆزى باشقالارغا قاراغاندا ئاساس كىبى بولغانلىقدان، كىتابىمىزنىڭ باشىندا ئەيتىلگەن دۆب ئاخۇن سۆزلەرىندە يازىلغان ئىدى. بۇ كىشى دۇنگەنلەرنىڭ مۆدەررىسى ئىكەنلىگىندە ئەيتىلگەن ئىدى.

ئانىڭ سۆزىندە - چىن مەملەكەتى ئون سىككىز سىڭدان غىبارەت بىر ئانىغا خۆكۆمىندەگى. دۇنگەن قەبىلەسى خىتايچە «خۇي خۇي» دىپ ئاتالا. بۇلار ئىككىگە بۆلىنەر، بىرىسىن ئىگىزگىلەر. يەنە بىرىسىنى سەمەرقەنلىكلەر دىلەر. سىڭ - ئۆلكەنىڭ ئاتالمىشى بولىپ، بىرسىنگى نىچە گوبىرنا (ۋىلايەت) لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالا. ئىك بۆرۆندا ئىسلامغا كىرگەن خاننىڭ ئىسمى تالغۇاڭ،

پايتەختى شانچىن شەھەرى، ئوش، شانچىن ۋىلايىتىدە ئۈچ ئەزىزنىڭ زىيارەتگاھى بار دېيەر. بىرسىنىڭ ئىسمى ۋەيس، ئىككىنچىسى قەيس، ئۈچىنچىسى ۋاڭگازى، دېيىپ ئاتالادىر.

دۇنگەنلەرنىڭ باشتا ئىسلامغا كىرگەنلەرىنى تۆۋەندەكىچە سۆيلىلەر: پايتەخت بولغان شانچىن شەھەرىندە ئاق ۋاڭ ئىسمىندە ئاۋاننىڭ خانى بىيك ئەدالەتلى بولىپ، زامانىسىندا مەشھۇر ئىكەن. كۈنلەردەن بىر كۈنى يۇقلاپ تۈش كۆرە، تۈشىندە ئاقساللى، بىيك نۇرلى مالايلى، يارقىن يۈزلى، باشىندا ئاق چالما، ئۈستىندە يەشىل چاپان، بىر قولىندا تەسبىخ، ئىككىنچى قولىندا تاياغى، باشىنا كۆتەرگەن بوقچاسى بار. بارلىق تەخۋەل پادىشاھنىڭ ئوياۋ ۋاقتىنداغىنىڭ تېسكەرىسىنچە كېلەدە پادىشاھ بىلەن كۆرشە. ئارادا سۆخبەت باشلانا، ئۆتكەن زامانلاردان كۆپ خىكايەتلەر سۆيلەنە، ئېڭ ئاخىردا جاناب رەسۇل ئەكرەم سالاللاھۇ تەغەلە غەلەيھى ۋەسەللەم خەزرەتلەرىنىڭ پەيغەمبەرلىگى ۋە سىفاتلارنى تۇرسىندا ئەيتكەندەن سوڭ، ۋافات بولغانلىغىنى ۋە ئانىڭ ئۈممەتلەرىنىڭ خەلىلەرى، غەمەللەرى ھەم ئاللا ئالدىندا قەدىرلى بەندەلەر ئىكەنلىگى تۇرىندا كۆپ مىسالار سۆيلى. ئىسلام دىنىنىڭ راسلىغىندان خەبەر بېرىپ: — ئەي ئوغىل ئاتا - بابالارىڭ بارلىغىندا قاراڭغىلىقتا قالىپ، ئازغىنا كۈن دۇنيا رەختىن كۆرسەدە، ئاخىرەتتە ئازاپتا قالدىلار. سېن بولساڭ ئەدىللىكتە باشقالاردان ئارتىق، ئەخلاقىڭ مۇسۇلمانلىققا لايىق كىش

سىلىڭ. سېنى ئاخىرەتتە ئازاپلانارمى دەپ خەۋپلىنىپ
نەسىھەت قىلامسەن. ئاتا - بابالىرىڭنىڭ دىنىنى تاشلاپ،
ئالارنىڭ يولىدىن قايتت. ئۇشى بۇقچادىغى نەرسە قۇر-
ئەن ئاللانىڭ سۆزى، ئول ئاخىر زامان پەيغەمبەرى
مۇھەممەد مۇستافا سالاللاھۇ تەئەلەئەلەيھى ۋە سەل-
لەمگە ئاللا تائالادىن بېرىلگەندۇر. شول پەيغەمبەرگە
ئىمان كەلتۈر. ئۇشى كىتاب بويىنچە ئىش قىل. شۇندا-
غىنا دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە راھەتتە بولاسىلىڭ، دەپ يۇم-
شاق سۆزلەر بىلەن ۋەئىز ئەيتىپ كۆڭلىنى ئوياتىپ،
ئۈستىدىكى چاپان، باشىدىكى چالما، تاياغىنى، تەسبى-
غىنى بوقچا ئىچىدىكى كالام شەرىف پارچاسىنى بېرىپ
چىقىپ كېتكەنمىش. شول ۋاقىتتا ئىشىكتىن يەنە بىر
كىشى كىرەدە: «ئەي بالا! سېنىڭا كېلىپ نەسىھەت قىلغان
كىشى كىم ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن» دەپ سوردى. پادىشاھ:
— بىلمەيمەن، دېگەندە بۇ كىشى سۆزگە كىرىشىپ: «ئول
كېلگەن كىشى سېنى ئاتا - باباڭنىڭ دىنىدىن چىقارىپ
باشقا يولغا تۈشىرىپ دەۋلەتىڭنى تۈزدۈرماقچى بولىپ
يۈرگەن دۈشمان. ئانىڭ سۆزىگە ئالدانما، دىنىڭنى بۇزما،
ئاتا - باباڭ شۇنچە زاماندىن بېرى خۆكۈمەت ئۆتىپ
پادىشاھلىق قۇرۇپتۇ، دۇنيانىڭ راھىتىنى كۆرۈپ، مۇنچە
مەملىكەتلەرنى باشقارىپ كەلگەن. ئالارنىڭ ئاقىلى سېن-
دىن ئازمى؟ ئەگەر سېن ئول كىشىنىڭ سۆزىنى كىرىپ
دىنىڭنى ئۆزگەرتسەڭ، خالقىڭ سېنىڭا قارشى چىقىپ ئۆزى-
ڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، بالالارىڭنىڭدا خالىق ئالدىدا

قەدىرى قالماس»، دېپ تىرىس يولغا باشلاپ ئاژدىرۇچى
سۆزلەرنى ئەيتەدە غايىپ بولا.

پادىشاھ بۇ تۇشلەرنى كۆرىپ يۇقۇدان ئويانا. قاراسا ئەۋۋەلكى كىشىنىڭ بېرىپ كېتكەن نەرسەلەرى ئوياۋ ۋاقىتتاغىداي بارىسىدا تۇكەل قاشىندا تۇرا. ھەر ئىككىسىنىڭ سۆزى كۆڭلىندەن ئۇنتۇلماغان. بۇڭا خايران بولىپ تۇشتە كۆرگەن نەرسە ئويانغاندا يوق بولىپ كېتىپ كېرەك ئىدى. غەجەپ ئىش دېپ ۋەزىرىنى چاقى- رىپ تۇشلەرىنى ئەيتە. ھەم نەرسەلەرنى كۆرسەتە. ۋەز- يردە خەيرەن قالا، نې دېيەركەدە سۆز تاپالمې ئاپىدى- رې. ئاندان پادىشاھ زور مەجلىس ئاچىپ ئېلىندەكى بىلملى كىشىلەر، غۇلەمە-خۇكۇمەلەرنى جىيىپ، كۆر- گەن تۇشلەرنى سۆيلەپ نەرسەلەرنى كۆرسەتە. غالىملار كەلەمۇللانى ئاچىپ قاراسالار، بۇلارنىڭ يازىۋىنا ئوخشا- پ. مەجلىستەگى كىشىلەر: «بۇ بىكەر نېگمىزىمىز تۇش ئېمەس، ئانىق تۇش، ئاللا تۆزىنە ياقىن بەندەلەرى قاتارىندا ئورىن بېرۇ ئۇچەن نەسىغەتچى جىبەرىپتى. راسلىغىنا دەلىل-ئىسفات بولىۋغا بۇ نەرسەلەر بار. بۇل غەلەمەتلەركە قاراغانىنىز! ئەلبەتتە ئەۋۋەلكى كىشىنىڭ سۆزى تورا، ئىككىنچى كىشىنىڭ سۆزى يالغان ئېكەنلى- گىنە ئىشاندىق. ئەي پادىشاھ! غالەمگە پاناھ بولىۋچى سېڭا خوش خەبەر بولسىنكى خۇدا بۇ دەۋلەتنى بېردى، سىزنىڭ سەبەبىڭىز بىلەن بىزگەدە ياخشىلىق تاسىپ بولسىن» دېپ بارلىغى قۇۋانالار.

ئېندىگى مەسلىخەت: — بۇ كىتابنى ئوقىپ بىلە

تۇرغان كىشى ئۆزلەرگە كېرەك. ئۇچىندە نېمىندى بۇيرۇق
بولسا، شۇل بويىنچە ئەمەل قىلىشغا تېيىش، دېپ قارار
قىلىشالار. ئېلدە ئانى ئوقۇپ بىلە تۇرغان كىشىنى بولما-
غاچ باشقا ئىللەرگە ئېلچىلەر جىبەرىپ: «ئوشى كىيى-
مدە، ئوشى قىيافەتتەگى خالىقنى تاۋىپ، بۇ كىتاب بىلەن
ئەمەل قىلا تۇرغان ئېلدەن بىزگە دىن ئۆيرەتە تۇرغان
كىشى ئالىپ كېلەسىز» دېپ تاپشىردى. ئېلچىلەر ئېلدەن-
ئېلگە، شەھەردەن-شەھەرلەرگە كېزىپ، ئېڭ ئاخىرىندا
سەمەرقەند شەھەرىنە كېلەلەر. قاراسالار كىشىلەرنىڭ
يۈزلەرى نۇرلى، كىيىملەرى مۇسلمانچا، ئوقۇلىقلارى
ئاللانىڭ كالامى، غىبادەتلەرى ناماز. ئېلچىلەر: «سىز-
لەر قايسى دىندە؟ كىمگە غىبادەت قىلاسىزلار؟ قايسى
يول ۋە قايسى قاغىدە بويىنچا ئەمەل قىلاسىز؟» دېپ
سورى. ئالار جاۋابىندا: «بىزلەر مۇسلمان، ئەمەلىمىز
قۇرئەن، غىبادەتىمىز ئاللاغا، ئانگا شىرىك قوشمايمىز.
پەيغەمبەرىمىز مۇخەممەد مۇستافا سالاللاھۇ تەغەلە
غەلەيھى ۋەسەللەم. ئانىڭ شەرىغەتى ۋە كۆرسەتكەن
يولى بىلەن يۈرەمىز» دېپ تەفسىلى سۆيلەپ بېرەلەر.
ئېلچىلەر ئويلانىپ خانلارىنىڭ تۈشىندە كۆرگەن كىشى-
نىڭ سىفات تۈرلەرى ۋە نەسىخەت سۆزلەرى. بۇ ئېلنى-
ڭ غۇرۇف-غادەتلەرىنە تۇرى كېلىپ. ئۆزلەرىنىڭ كىم
ئېكەنلىكلەرىن، نى ئىشكە كېلگەنلىكلەرىن، سەمەرقەند
پادىشاھىنا بىلدىرەلەر. پادىشاھ بۇ نەخۋەلنى تۈشىنىپ
ئېلچىلەرنى قابىل قىلىپ بىيك خۇرمەت بىلەن كۇتىپ،
نى ئىشكە كېلگەنلەرىن يەنە سورى. ئېلچىلەر ئۆتمىش

ۋاقىئەلەرنى تەپسىلىي بايان قىلغاچ، پادىشاھ تەشەككۈر
قىلىپ: «بارلىق ماقتاللىق ئاللاغا بولسۇن، دىن قەردەش-
لەرىمىز كۆپەيدى»، دەپ قۇۋاندى. بۇ دىنىنىڭ نىگىزىنى
سەمەرقەنت ۋىلايىتىنىڭ فەتىھ قىلىنىشى، ئىسلام دىنىنىڭ
چىنلىغىنى دەلىلەر بىلەن ئىسپاتلىدى، ھەم سەمەرقەنت،
بۇخارا، ئۆلكىلەرنىڭ ئىسلامغا كىرگۈلەرىنە قىرىق-ئەل-
لى ياكى ئاتمىش يىللار بولغانلىقىنى ئەيتە. ئەلچىلەر
بىر نەچچە ئايلار تۇرغاندان سوڭ: پادىشاھدان رۇخسەت
سورىلار. پادىشاھ بۇلارنىڭ ئىلتىماسلارىنى قابۇل ئەي-
تىپ، دىن ئۆگىرەتكە ئۈچ غالىم-تەقۋانى بۇيرا. غالى-
لەرنىڭ خىزمەتىنە يەنە ئۈچ مىڭ كىشى قوشىپ، ئەل-
چىلەرنى قايتارا. ئالار ئۇزۇن يوللاردان يۈرۈپ، ئۆتەك-
لەردىن ئۆتىپ، شانچىن شەھەرىنە ياقىنلاشقاندا، بۇلار-
نىڭ كېلەياتقانلىغىنى ئېشىتكەن شاھ، شانچىن شەھەرى-
ندىن ئۈچ كۈنلىك يول ئالدىنا قارشى ئالىشغا چىقىپ،
شەھەرىنە ئالىپ بارا. قارشى ئالىش زىيافات مەراسىم-
لەرى تۈگەگەچ پادىشاھ ئانىڭ ۋاڭ دەۋلەت ھەيئەتلەرى
ۋە ۋەزىرلەرىنى باشلاپ بۇ غۇلەمالەرنىڭ ئالدىنا كېلىپ
تەئزىم بىلەن جىر ئۆپۈپ دىن ئۆگىرەتۈلەرىنى ئۆتىنە.
ئالىملەر ئالدى بىلەن: «لائىلاھە ئىللاللاھ مۇخەممەدەن
رەسۇل ئاللاھ» (مەغنەسى: بىر ئاللادان باشقا ئاللايوق.
مۇخەممەد ئانىڭ ئەلچىسى») دېگەن ئىمان كېلتىرۇ
سۆزىنى ئۆگىرەتە، بارلىق كىشىلەر بۇ ئىمانىنى كۈرلەشىپ
ئەيتكەن چاقتا ئولتۇرغان سارايلارى سىلكىنىپ، تاملاردان
ياڭغىراغان ئاۋىشلار چىقا. خايۋانلاردانىدا شوندې تاۋۇ-

شىلار چىقتى. بۇت ۋە سۈرەتلەر بارسى يۈزى تۆۋەن يې-
قىلىپ تۈشە. بۇتۇن شەھەرنىڭ ئۆي-ئىمارەتلىرى،
ئاغاچ-تاشلارى، جانلىق-جانسىز بارلىق نەرسەدىن «لائى-
لاھە ئىللاللاھ، مۇھەممەدەن رەسۇل ئاللاھ» دېگەن
ئاۋازلار كۆتۈرۈلۈپ جىر سىلكىنىپ كۆككە ئاشا. بۇ ۋەق-
ەلەردىن خايران بولغان شەھەر خالقى خان سارايىغا
يىغىلىپ، بۇ غەلەمەت-كارامەتلەرنى كۆرگەچ بارلىقىدا
چىن نىيەتلىرى بىلەن ئىيمان ئەيتىپ مۇسۇلمان بول-
مىشلار. مۇندي زور بەخت، مول نىئمەتكە جېتىشكەن-
لىكلەرىنە قۇۋانغانلىقىدىن ئىسدەن تانىپ جان بېرگەن
قانچىلاغان كىشىلەر توقتاۋسىز جەننەتكە كىرمىشلەر.

ئاندان سوڭ خان خەزرەتلىرى قول ئاستىنداغى
شەھەرلەرگە خەت يازىپ، كىشىلەر جىبەرىپ، ئادەملەر-
نى ئۆز ئىختىيارىنچا ئىسلام دىنىنە كىردۈگە چاقىرا-
خەتىندە: «مىن بىر خاق دىن تاپتىم، مىنىم قول ئاستى-
ىداغىلار مىنى دوست دىسە ئۇشى دىنگە كىرىپ، مىنىم
يولىمدا يۈرسە، ئول كىشى دۇنيا ئاخىرەت قاراڭغۇلىقتان
قۇتىلا. دىنگە كىرمەۋچىلەرگە زۇلىم-جەبىر قىلمىسىم»
دىيىپ مەملەكەتىنىڭ فىتنە-قوزغالاڭلار بولمۇشىدىن ساق-
لانىپ، كېيىنكىش بىلەن ئىركلى خەلدە دىنگە كىرۈلەرى
ئۈچۈن تەشۋاقاتچىلار جىبەرىپ ئىش ئالىب بارغان. شول
سەبەپلى مىڭلاغان كىشىلەر تورا يول تاۋىپ ئىيمانغا
كېلگەنلەر.

بىرقانچە ۋاقت ئۆتكەچ خان سەمەرقەندەن كېل-
گەن ئۈچ غالىمگە: «قۇناقلارىم، بارلىق ماقتالماق ئال-

لاغا بولسىن. كېلىۋالەرىڭىز ئارقىلىق ئىسلامغا كىرىپ
مۇسۇلمان بولىدىق. ئەگەر ئىلىگىزلەرنى ساغىنىپ قاي-
تىرغا تىلەسەڭىزلەر، ئاتىڭ چاراسىن قاراشتىرساق.
ئەگەر تۇرامىز دېسەڭىزلەر، ئۇلدا ماقۇل. قاي ئورنىن،
قاي جىيردە تۇرماقچى بولساڭىزلار، جىيرلەر ۋە سۇلارى
بىلەن ئۆزلەرىڭىزلەرگە مۈلىك قىلىپ بىرەمىز» دېيە.
غالىبلەردە ئۆز-ئارا كېڭەشىپ: «ئەلسىبلادۇبىلادەللا.
ۋەلھەلەقۇئىيبادەللا» (مەغنەسى: «قايسى شەھەر بولسادا
ئاللانىڭ شەھەرى، ياراتىلمىش مەخلۇقلار ئاللاغا غىيبادەت
قىلىرغا تىيىش») سۆزى ۋە «ۋائەيتۇ فىھى رافىقەت
فەتۇقىيم فىھ» (مەغنەسى: «ئالارنىڭ ئىبدەتلىگىن كۆر-
سەڭىز شول جىيردە تۇرىڭىز») دېگەن خەدىس بويىنچا
ئىش كۆرىپ، ئۇشى مەملەكەتتە قالىشۇغا ماقۇل كۆردىك»
دېگەندە خان خەزىرەتلەرى بۇ قارارغا بىك قۇۋانىپ،
بۇ قۇناقلارغا ئەترافتاغى جىيرلەرنى كۆرسەتىپ قايسى
جىير ياخشى ئورىن ۋە گۈزەل ئاغار سۇلارى كۆڭىللەرىنە
ياغىپ مۇۋافىق كۆرگەن ئورىنلارىندان، قىرىق-ئېللى
ئادام بىرگەلەشىپ ئاۋىل بولىپ تۇرۇنى غەرىز قىلغاندا،
ئىيەتلەرىنچە ئالارغا جىير-سۇ بىرىپ مۈلۈكلى قىلا.
«مۇسۇلماندان ۋە باشقادان بولسۇن خاتىن ئالامىز
دېسەلەر تۇسماسىنلار، بىرسىنلەر» — دېپ ئەمىر-فەر-
مانلار يازىپ ئىغلان ئېتىپ، بارلىق ئىشلەرنى جىيرىنە
كېلتىرىپ: «كىمكي بۇ قوناقلار مىنى رەنجىتسە، كۆڭلىن
ئاۋىرتسا، ئول مىنىڭ دۇشمانىمدىر. كىمكي بۇلارنى دوس
كۆرسە، خۇرمەت قىلسا، ئول مىنى ياخشى كۆرگەن ۋە

دەپتىم دىر، بۇلارنى بارچەمىز ئۇستاز كۆرۈپ، خۇرمەتلەمەك ۋاجىپتۇر. ئالارنىڭ ئۆلتۈرگەنى يۈز ئادامگە تولماغانچا جاۋاپقا تارتىلماس. ۋە كىمكى ئالارنىڭ بىرىنە جىنايەت قىلسا، يۈز كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئانىڭ قىساسى قىلىنار» دېگەن قانۇن تۈرغىزلا. شۇنىڭ ئۈچۈندە سوغىشلاردا بىر دۇنگەن يۈز خىتايغا تېڭ كېلە ئىمىش.

سەمەرقەندلىك قوناقلار شۇندىي خۇرمەتلەرگە ئېرىشىپ، بېلگىلەنگەن ئورۇنلارنى جەيلەشىپ ئەۋلەتلەردە كۆپەيگەن. خەزىردە شانچىن، سالار ئەترافىنداغى دۇنگەنلەر، ئوشى ئۈچەۋنىڭ ئەسلى بولا. كەيىن خاننىڭ بۇلارغا شۇندىي ياخشىلىق قىلغانىنى ئېشىتىپ سەمەرقەند ۋە باشقا شەھەرلەردەن كۆپلەگەن ئادەملەر كېلىپ ئورۇنلاشقانلار ئىمىش، دېگەن رىۋايەتلەردە بار. بۇلارنىڭ بارلىغىندا سەمەرقەندلىكلەر دېيەرلەر. ئۆز خالقىدان ئىسلامغا كىرگەنلەرنى ئەۋۋەلگىچە (خۇي خۇي) ئاتىلار. لەكىن بۇ ئىسىملەر زىيالى غالىيملەر، يازغۇچىلار ئاراسىنداغىنا قوللانىلىپ، غەۋۋام خالىق ئاراسىندا بۈتۈنلەي ئۇنتىلىپ قالغان. بۇل ئۈچ غالىيمنىڭ ئىسىملەرى: ۋايسى، غايسى، ۋاڭگازى بولىپ، شانچىن شەھەرى ئەترافىندا ۋافات بولغانلار. قەبىرلەرى شۇندا، دۇنگەنلەرنىڭ مەشھۇر زىيارەت ئورنى.

يوغاردا يازغانىمىزداي پادىشاھ قوناقلارنى خەبەر قىلىپ: بۇلار بولسا ئاندا تۇرماقچى بولىپ جاۋاب بېرگەنلەرىندەن بىر كۈن، خان خەزىرەتلەرى ۋەزىرلەرىنى چاقىرىپ: «بىزگە دىن ئۆيرەتكەن قەردەشلەر بۇ جېردە

تۇرىپ قالدىلار. ئالارنى قايتىڭىز دېيىشمۇ لايىق ئەمەس. بۇ ئەخۋەلنى سەمەرقەند شاھىنا بىلدىرۇ ھەم ئاڭا مۇ-ھەببەتناما، ئالقىش ئەيتىپ خەت يازارغا كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئېلچى جىبەرسەك دېپ ئويلىدىم، بۇ خەقتە سىزلەر نېمەندى فىكىردە سىزلەر؟» دېپ سورادى. ۋەزىرلەرى ھەممە دەۋلەتنىڭ باشقادا زور كىشىلەرى كېڭەشىپ: «بۇ فىكىرگە قوشىلامىز، سەمەرقەند پادشاھى سىزنى غىزەتلەپ ئۈچ مىڭ كىشى جىبەردى، مۇنچالىق ياخشى ئىشلەرگە سەبەپ بولدى، ئانىڭ قارشىسىنا سىزدە شۇن-چالىق كىشى جىبەرىشىڭىز كېرەك، چۈنكي پادشاھلار ئالدىندا بارچادان ئادام قىيمەت، ئاڭا قوشىپ باشقا ھەدىيە-ساۋغالارىڭىزدا بولار دېلەر. خان بۇ مەسلە-ھەتلەرنى ماقۇل كۆرىپ، كۆپلەگەن ئاسىل-قىيمەتلى ھەدىيەلەر بىلەن قوشىپ، ئۈچ مىڭ كىشىنى جىبەردى. خەزىر سەمەرقەند، بۇخارا تارافىنداغى خىتاي قىپچاق دېگەن قەبىلەلەرىنىڭ «خىتاي» دېيىلگەن تارماغى ئوشى ئۈچ مىڭ كىشىنىڭ نەسىللەرى دېلەر.

شۇنداي قىلىپ خان خەزرەتلەرى ئۆزىن يىللار غەدلىنىڭ بىلەن ئېل باشقارىپ، مۇستافايى سالاللاھۇ تەغالە غەلەيھى ۋەسەللەم شەرىغەتى بويىنچا ئىش قىلىپ خانلىق تەختىندە ئوتىرغان. بۇ تالىق ۋاڭنىڭ ئەۋ-لادى ئۈچ يۈز يىل; يەنە بىر رىۋايەتتە بىش يۈز يىل شانچىن شەھەرىندە خۆكۈم سۈرگەن ئېكەن. سوڭغى خانلارى غادەلەتسىز-زالىم بولغانلىغىندان ئېل ئىچىندە ئىتتىفاقسىزلىق تۇغۇلغان، بۇلارنىڭ قول ئاستىنداغى

كافىرلار ئىتتىپاقلىشىپ باش كۆتەرىپ پادىشاھلىققا
قارشى ئىسيان كۆتەرىپ، ئازغىنلىق بايراغىنى ئاچىپ
بىرنىچچە يىللار سوقۇشقانلار. ئاخىرىندا قايغىلار بولۇپ
ئىسلام بەختىنىڭ ئالغا كىتىۋىنە توسالغۇ بولدى «ۋەتە-
لكەلئەييامۇنەدا ۋەلەيھا بەينەنناس» مەغنەسى: «ئۇششى
كۈنى يەغنى قىيامەت كۈنى ئادەملەرنى چاقىرغان ۋاق-
تى» دېگەنگە ئوخشاش كافىرلارغا بەخت كېلىپ، ئىسلا-
مدان بەخت ئاۋشىپ، خاكىمىيەت كافىرلارنىڭ قولىنا
ئۆتكەن. دەۋلەتلەرى تەرەققى قىلىپ خانلىق تەختىنە
ئولتۇرغانلار. خۆكىمەت خىتايلارغا ئۆتكەچ، خان بولغان
كىشى خالىق پەرۋەر، غادالەتلى بولۇپ، ئىسلام دىندە-
كىلەرنى خىمايە قىلىپ، بۈرۈنقى مۇسۇلمان خانلارنىڭ
مۇسۇلمانلارغا بىرگەن ئىمتىيازلارىنى ئەسلىنە كېتىرگەن.
شۇلارنىڭ جۈملەسىنەن بىرسى: بۇرۇندا مۇسۇلمانلاردان
بىرسى كافىر خاتىنغا ئۆيلەنسە تىيزدەن ئىيمان ئەيتـ-
كۈزۈپ دىنىگە كىرتىشۇ قانۇن ئىكەن. بۇ قانۇنى يەنە
بۇرۇنغىسىنچا قالدىرغان. بۇ قانۇننى ئۆزگەرتەرمى دىپ
خەۋەفلەنگەن باشقا ئىشلەردەدە شۇ بويىنچا ئۆزگەرتـ-
مەي، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىنى ئالىپ، ياراشىپ نەچچە
يۈز يىللار غەدەلەتلىك بىلەن باشقارىپ كېلگەن. سوڭ-
ىدان ئاخىرقى خانلار خالىققا ئىختىبارسىز قاراپ، مەم-
لەكەت تەرتىپىنىڭ رەتى كيتە باشلى. ئىسلام دىنىندە-
كىلەرگە كافىرلارنىڭ زۇلۇمى كۈندەن - كۈنگە ئارتابارا،
ئاخىردا ئاز ئىشنى سىلتاۋ قىلىشىپ زور جانجاللار چىقا.
ھىجرەتىنىڭ بىر مىڭ ئىكى يۈز جىيتىمىشىنچى يىللارىندا

ئالدى بىلەن سىجىن چاڭا شەھەرىدە قوزغىلاڭ چىقتى. ئون سەككىز ئۆلكىدىن ئىبارەت خىتاي مەملىكەتىنىڭ ئىككى ئۆلكىسىدىكى دۇڭگەن خەلقى تۇتاش قوزغالدى. بۇتۇن ئالتە شەھەر كۆتەرىلدى. قانچىلىغان مەشھۇر شە- ھەرلەر خاراپ بولدى. كاشغاردا ياقۇپ خان، رۇمچىدە دۇرچا خەزرەت دۇڭگانى، ماناستا سىيانشاي دۇڭگانى، غۇلجادا سۇلتان تارانچى قاتارلى دۆرت پاتشا، دۆرت خۇكۇمەت قۇردى. بۇلار ئون بەش يىل چاماسىدا خىتاي- لارنىڭ باشقارىشلىرىدىن چىقىپ، ئىسلام ۋىلايەتى ئى- سىمىدە مۇسۇلمان خاكىملەرى مۇستەقىل خاكىمىيەتلەر يۈرگۈزۈپ، ئەمىر-بۇيرۇقلارىنى تارقىتىپ تۇردى. لەكىن پەغەمبەرلەر بۇ دۇڭگەنلەرنى سالاللاھۇ تەغەلى غەلەيھى ۋەسەللەم خەزرەتلەرىنىڭ سەغەدەتلى زامانلارىدا ئىس- لام دىنىنە كىرگەن دېيدە رىۋايەت قىلىلاردا، يوغاردا يازىلغان خىكايەنى سۆيلەۋچى مۆغتەبەر بولغانلىقىدان شولاي يازدىق. يىللارىدا ئوخشاماسلىق بولسادا، ئەكسىيە- تلىرىدە فەرىق ئاز. بارىسىنىڭ نىگىزى بىر. شولاي قىلىپ دۇڭگەنلەرنىڭ پاتشاھىنىڭ ئەمىرى بىلەن مۇسۇل- لمان بولۇشۇپ تۇۋرا يول تاپقانلار.

بۇرۇنقى تەرتىپ بويىنچا خۇكۇمەت خىتايلار قولىدا ئۆتكەچتە شانچىن شەھەرى نەۋەلگىچە پايتەخت بولۇپ كېلگەن. ھىجرەتنىڭ مىڭىنچى يىللارىدا ياقىن پايتەخت بېيجىن شەھەرىنە كۆچۈرۈلگەن. خەزىردە-دە چىن مەملىكەتىنىڭ پايتەختى ۋە سەلتەنەتى بولغان شەھەر ئوشى بېيجىن دېر. ئون سەككىز سىڭنىڭ بارلىغى-

دا-دا مۇسۇلمانلار بار بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ كۆپ بولغىنى شول شانچىن ۋىلايىتىدۇر. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا يالغۇز شانچىندىغىنا دۆرت يۈزدىن ئارتۇق مەسچىد ۋە مەدرىسەلەر بار، نوپۇسى تەخمىنەن بەش يۈز سانغا يېتەتتىن ئىسلام ئائىلىسى بار بولۇپ ئانى چىن مەملىكىتىنىڭ مۇسۇلمان ئاباد سىگى دېيەر. سان، دېگىنى ئون مىڭنى بىلدۈرەتتىن ئىكەندە. بۇ خې-ساب بويىنچە بەش مىليون مۇسۇلمان بار دېگەن سۆز بولا. باشقا سىگلاردا ھەم مۇسۇلمانلار بار بولۇپ، بۈتۈن خىتاي مەملىكىتىدە ئۈچ مىڭ سان، يەنى ئوتتۇز مىليون نوپۇس مۇسۇلمان بار دەپ خەۋەر بېرە-لەر. بۇرۇنقى قانۇنلار بويىنچە مەسچىد-مەدرىسە-لەرنىڭ ھەر بىرىسىگە بېرىلگەن ۋەقفە يېر-سۇلارى بار دېيەر.

غەسرىبەزدەگى سوغۇشلار كېلىپ چىققىۋى

دۇڭگەن خالقى ئىككى قەبىلىگە بۆلۈنىدۇ. بىرسى ئىگىزى دۇڭگەنلەر، ئىككىنچىسى سەمەرقەندلىكلەر. بىرىنىڭ ئىككى يۈز يېتىمىشىنچى يىللار ئەتراپىدىكى قورغىلاڭ-نىڭ باشلانغۇچى سەمەرقەندلىكلەر ياغىندان بولغان. كېيىن ئىسلام غەيرىتى تەسىر قىلىپ ئىگىزگى ۋە سەمەرقەندلىك دېمەستەن بارلىق دۇڭگەنلەر بىرلىشىپ كافىرلارغا قار-شى ئوق ئاتقانلار.

بۇ ئىشنىڭ تۈۋلۈ سەبەبى تۆبەندىكىچە دەپ ئەي-

تەلەر، شانچىن ۋىلايەتىنىڭ سىجىن چاڭا شەھەرىندەگى مەس-
چىد مەدرەسەلەرىنىڭ ۋەقفە جىرلەرىنە ياقىن بىر خورجا
يەغنى دىھقان خىتاينىڭ قىرمانى بولغان. بۇ خىتاينىڭ
چوچقىلارى ۋەقفە جىرنىڭ قىرمانىنا كىلىپ بىغداي-
لارىن ئاشى، بىر-ئىكى مەرتەبە ئەيدەپ جىبەرەلەر.
سوڭىرا خىتايغا بارىپ ئەيتەرلەر: «چوچقىلارىڭنى ياخ-
شى قارا، قىرمانغە جىبەرمە، بىر-ئىكى رەت سىينىڭ كۆر-
چىلىك خاقىڭنى خۆرمەت قىلىپ چوچقىلارىڭىزنى ئەيدە-
دىك ھەم زايا بولغان بىغدايلارنى تۆلەتمەدىك. يەنە
شۇنداي جىبەرسەڭ غەيىب ئۆزىڭدە، بىزگە ئۆپكەلەمە!»
دىلەر. چوشقىلار بىر كۈنى يەنە قىرمانغا كىلەلەر. ئو-
قۇچى تالىپلار چىقىپ چوشقىلارنى ئۆلتىرەلەر. خىتاي
كىلىپ دەغۋەلەشسەدە بولالار سۆز بىرمىلەر. بىر كۈنى
ۋەقفە قىرمانىنىڭ بىر ئۆگىزى خىتاينىڭ قىرمانىنا تۈشە.
خىتاي ئۆگىزنى بەيلەپ ئالا. بارىپ سوراسالار بىرمى-
بولى مەدرەسەدە ئوقۇچى تالىپلار ئىشىتىپ، بىر نىچە-
لەرى جىيىلىپ كىلىپ، ئۆگىزنى تارتىپ ئالىپ، خىتاينى
ئۇرالار. خىتاي بارىپ خاكىمىنە ئارىز قىلغاچ، خاكىم
ئوقۇچى تالىپلارنى قولغا ئالىپ قاماپ قويالار. ئالار
بىر نىچە كۈن قاماقتا ياتالار. مۇسلمانلار بارىپ ئا-
لارنى سوراپ چىغارىپ ئالالار. لەكىن بۇ ئىش خىتاي-
لارغا ياقمى، ئالار ئەيتە: «بىزنىڭ چوشقىلارىمىزنى ئۆل-
تىرە، ئادەملارىمىزنى ئۇرا ئۆگىزلەرنى قايتارىپ ئالا،
ئادەملارىن سوراقسىز، جازاسىز چىغارىپ كىتەلەر. بۇ
نىمندي رەسۋالىق؟!» دىيىپ، خاكىملەرىنە ۋەقفە جىرلەر-

نى مۇسۇلمانلارنىڭ نىيەتلىگىنىدەن تارتىپ ئالىۋ مەسلى-
ھەتىن كۆرسەتتەلەر. خاكىمدە ئىشىنىڭ ئارتىن ئويلامى،
مەسلىخەت بىرۇۋچىلەرنىڭ تىلەۋىنە مۇۋافىق ۋەقفە جى-
رلەرنى خەزىنە جىرلەرىنە قوشىپ ئالىپ، بۇ خىزمەت-
نە قارشى خاندان ماقتاۋ ۋە مەرتەبە، مەنسەب ئالماق
نىيەتىندە خەركەت قىلا. ۋەقفە جىردەن ئالىنغان ئاش-
لىقلاردان خەزىنەگە تېمىش ئاقچانى ئالۇۋغا كىگەش قىلا.
بەغزىلەر بۇ چارەنى ماقۇل كۆرمى «بۇلاي بولسا فىت-
نە چىغا، ئىلك دۆرسى ئالارغا: - بۇندان بۇرىن نىچە
يىلدان بىرلى ۋەقفە جىرلەردەن باجىز فائىدەلەندىڭىز-
لەر. بۇندان كەيىن ۋەقفە جىرلەر خەزىنەگە قاراشلى
بولا دىپ ئەۋۋەل ئىرتە يازغە قەدەر بۇ خەبەرنى تارقات-
ساغىز، ئاڭغاچە قۇلاقلارى كۆنىپ، كۆڭۈللەرىنە ئورنا-
شىپ، بۇيىنلاردىن ئىيىپ تۇرار. ئىرتە ياز بولغاندا
جىرلەرىنە ئۆلچەپ باھاسىن بىلگىلەپ بىرەرسىز» دې-
يىشەلەر. بۇ سۆزنى مۇۋافىق كۆرىپ، ئالداغى ئاشلىقغا
تالاشمى، ئىرتە يازدان باشلاپ شولاي قىلۇۋغا كىلى-
شەلەر.

خىتايلارنىڭ بۇندى بۇزۇق ئويى، كىگەش، نىيەت-
لەرنى ئىشىتكەن مۇسۇلمانلار، بۇرۇندان بىرلى كۆرىپ
كىلە ياتقان جەبىر-زۇلۇملارنى ئىسكە ئالالار. خۇسۇ-
سەن خىتايلارنىڭ زالىمىندان بىرى بىر شەھەرنىڭ
خاكىمى ئوشى ئىشىنىڭ ئالدىندا بىر مۇسۇلماننىڭ قى-
زىنى زورلىق بىلەن خاتىنلىققا ئالغاچقا، بۇ ئىش بار-
لىق مۇسۇلمانلارنى رەنجىتىپ فىتنە چىغىشۇغا ئاز قالىپ

باسلىغان ئىكەن. مۇندىن بۇرۇن يەنە نىچە ئاندى-
بۇندىي شەرىئەتكە قارشى، زارارلى زالىملار خورلاغان
ئىدى. ئەگەر ۋەقفە جىرلەرىمىزنى ئالماقچى بولسا، بۇڭا
چىداپ تۇرالماسىمىز، دىپ، بارچا مۇسۇلمانلار يەشمەرىدىن
بىر نىيەتلى ۋە بىر قولداي ئۇيۇشۇشقا سۆز بەرىكتىرە-
لەر. بۇ نىكى ئىتتىپاقىنىڭ بۇرۇنقى بىرلىككە قارشى
بولغانلىقىنىڭ ئارالارىنا سۇۋۇتقىلىق تۇشە. بازارلاردا ۋە
باشقا جىرلەردە جاڭجال دەغۋەلەر كۆبەيە. دۇنگەنلەر-
نىڭ ئاچچۇلى ھەرەكەتلەرىدىن كۆرگەن خىتايلاردا: «ياز-
دا ئەلبەتتە بىر ئىش بولار» دىپ، ئاشلىق جىيارلار،
قىش ئۆتىپ ئىرتە ياز بولغاندا، ھەم كىم ئۆز جىرىنە
ئىگىن ئىشىنە كىرىشە. خاكىيىمنىڭ بۇيرىقى بىلەن ئار-
قان چىقىپ ئۆلچەۋلەردىن ئالىپ مەنسەبلىلەر يانلارىنا
ئىچەلەگەن ئاتلى ھەم جەيەۋ غەسكەرلەرنى ئالىپ ۋەقفە
جىرلەرنى ئۆلچەۋگە چىغالار. مۇسۇلمانلار كىلىپ: بۇل نى
ئىش؟ دىگەندە: «ۋەقفە جىرلەر خەزىنەگە ئۆتتى. كىم
ئىگىن ئىكسە خەزىنەگە ئاقچا تۆلەرگە تىيىش. كۈچىنە
قاراپ جىر ئالىپ، ئىگىن سالار. بۇندان سوڭ ۋەقفە
ئىسمىلى جىر بولماس،» دىپ، جىرلەرنى ھەر كىمگە
بۆلىپ بىرمەكچى بولغاندا، مۇسۇلمانلار كۆنمەي: «فە-
لەن خاندان بىرلى نىچە يۈز يىللار بولغان ئىدى،
ۋەقفە جىرلەرگە ھىچ بىرى تىيمەگەن ئىدى، سىزلەر-
نىڭ بۇ ئىشىڭىزلەر خاننىڭ بۇيرىقى بىلەنمى، يوقسە-
يىنە ئۆزلەرىڭىزنىڭ ئويلاپ چىغارغانىڭىزمى؟» دىپ،
بىر تالاي غەۋغا قىلىپ، ئاخىرى جىر ئۆلچەۋچىلەر قاي-

ىپ خاكىمىنە ئاردى قىلىپ ئېيتەلەر. ئېرتەسىنە يەنە
مەنسەپلىلەرنى بۇيۇرۇپ قاشلارنىا غەسكەرىدەن ئارتىق
ئادام قوشىپ: «كىيمكي ئۆز سۆزلىلىك قىلىپ قارشىلاش-
سا، بەيلەپ ئالىپ كىيلىڭىزلەر!» دىيب بۇيرا. بۇلار يە-
نە ۋەقفە چىيردىن ئۆلچەۋگە كىرىشكەنلەرىندە مۇسۇلمان-
لار بارىپ: «بۇ ئىشنى خانىنىڭ ئەمىرى بويىنچا قىلا-
سىزلارمى؟ يوقسىيە سىزلەرنىڭ زۇلىمىڭىزمى؟» دىيپ،
ئەۋۋەلكى كىبى سۆز تالاشقانلارنى دەرخەل بەيلەتىپ،
ياتقىزىپ ئۇرار. مۇسۇلمانلار بۇلارغا باش ئىيمەي، سە-
بىر ۋە چىدار خەللەرى قالماي، چەڭگە نايلانار. ئىكى
ياقدا ئادام ئۆلە. ئاخىرىدا كافىرلار جىيڭىپ، بىر
قانچە كىشىنى بەيلەپ ئالىپ كىيتەرلەر. مۇسۇلمانلار بۇ
بۇ جاڭجاللىنى تۇگەتىرگە ئويلاب كۆب تىرىشلىقلار قىل-
سادا، كافىرلار كۆڭلىندە ساقلانغان غەدەۋەتلەرى، بۇ-
زۇق خۇلىقلاردىن ئىشكە سالىب، خاكىمىلەردىن قۇتىرتا.
ئۇلدا ئىشنىڭ ئاخىرى ني بولاردىن ئويلامي جەھىللىق
قىلا. مۇسۇلمانلار ئىچ، رەت بارىپ مەخبۇسلارنى سورا-
غاندا بىيرمەي، بەلكي سۇراۋچىلارنىڭ ئۆزلەرىدىن قاماپ،
جازالاغانلار. ئاخىرى بۇ ۋىلايەتىنىڭ زور شەھەرىندە
بارچاغا ئۇستاز بولىپ تانىلغان شەيىخ غەلي ئىيسىملى
بىر مەشھۇر ئابرۇيلى كىشى بار ئىيكەن، ئاڭا مۇسۇل-
مانلار بارىپ، بۇ ئەخۋەللەرنى خەبەر ئىيتە. بۇ كىشى
كىيلىپ: «مەخبۇسلەرنىڭ ني گۇناھى بار؟» دىيپ سۇري،
جەبىرلەۋچى خاكىمىنىڭ غەزەپ جاھىلىيەتى قوزغالىپ،
شەيىخىندە قاماپ قويالار. «زادفى تتانىبۇر نەغمەتە ئۇ-

خىراي (مەغنەسى: «تەنبۇرنىڭ كۆيى» شۇنىڭ بىلەن ئا-
خىرلاشتى») مۇسۇلمانلارغا بۇ ۋەقىيەدە قايغى ئۈستىگە
قايغۇ بولا. ئالار قايتىپ ئۆز- ئارا كېڭەشىپ: «بىلگەن-
لى كۈتكى بارلىقىمىز بىرلەشىپ بېرىپ مەخبۇسلەرنى
سورىيىق، سۆزىمىزنى تىڭلاپ شەيىخ بىلەن تالىبلارنى
بىرسە، ئەرزىمىزنى قابىل قىلسا، تىلەكىمىز بولا. ئا-
نىڭ باشقىسى بولسادا، ئۆزلەرىمىز زىندانغا بېرىپ، ئېش-
كلەرنى بۇزۇپ زورلۇق كۈچ بىلەن ئالايىمىق» دېيىپ
ۋەعدەلەشەلەر. ۋەعدەلەشكەن كۈنى نېچچە مىڭ مۇسۇل-
مان ھەم مەدرەسە تالىپلارى تۆزۈللانىپ تۈۋۈرا سارايى-
غا يۈرۈش قىلدىلار. بۇلارنىڭ بۇندىي جىلىپ كېلگەنلە-
رىن كۆرگەن خىتاي خاكىمى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئالدىغا
ئادام چىقىرىپ: «قايتىڭلار! ئىچىلەرىڭىزدە ئون كىشىنى
سايلاپ چىقارسۇن. شۇلار مەقسەتلەرىن ئەيتسۇن»، دې-
يە. مۇسۇلمانلار: «مەخبۇسلارنى چىقارىپ بىرسە ماقۇل،
سۆيلەشەرمىز. بىرمەسە بۇ يولدا باشىمىزنى تىكتىڭ،
قايتماسمىز» دېيب غەيرەتلى سۆزلەر بىلەن جاۋاپ بې-
رىپ، كېلگەنلەرنى قايتارا. ئاندان خاكىم ئەسكەرلەرى-
نە: «مۇسۇلمانلارنى قايتارىڭىز، قارشىلىق قىلسا سوغ-
شىپ ئۆلتۈرىڭىز» دېيپ بۇيرا. ئەسكەرلەر كېلىپ قايتار-
ماق بولغانىدا، مۇسۇلمانلار بىردەن خۇجۇم قىلا. زور
سوغىش باشلانا. كافىرلار چىددي ئالمي قاچا، مۇسۇل-
مانلار خاكىمنىڭ سارايىغا بېسىپ كىرىپ، ئەلگى خاك-
ىمنى تۇتۇپ ئۆلتۈرىپ، باشىن كېسىپ نەيزىگە چەنچى،
زىنداننى ئاچىپ مەخبۇسلارنى ئازات ئېتە. قۇتىرىپ

بىرىنچى چاغدا شەھەرنى ئېلىپ - بۇتۇنلەي تالان - تاراج قىلدى. كۆرۈنگەن كافىرنى قويماستىن ئۆلتۈردى. شەيخ غەلىپنى ئۆزلەرىنە خاكىم سايلاپ، تېرە ياقلارىنا ئادەملار جىبەرە، ھەر بىر شەھەرلەردە مۇسۇلمانلار قوزغىلىپ، كافىرلارنى ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتىلەر. شانچىن ۋىلايەتى بۇتۇنلەي فىتنە ئاستىندا قالا. بۇ خەبەر بېيجىندەگى خانغا يېتكەچ، خان غەسكەر جىبەرە: «ئەۋۋەل غەسكەر جىبەرىپ مەسلىخەت، كېلىشۈلەر ئارقىلى ماجىرانى خەل قىلارسىز. غەيىپ كىمدە بولسا غەدەلەت بىلەن سورارسىز. ئاڭا كۆنمەسەلەر مەسەلەنى سوغىش ئارقىلى خەل قىلارسىز» دىيپ خۆكىم قىلا. مۇسۇلمانلار بۇ خەبەرنى، يەغنى بېيجىندەن غەسكەر چىققانلىغىن ئېشىتىپ، خان غەسكەرلەرىنە قارشى تۇرارلىق كۆچلەرى بولماغاچ، يۇرتلاردىن تاشلاپ، داخۇ، شاخۇ ئىسىملى ئىككى باتىرنى سەردار قىلىپ چىت ياقلارغا كېتمۆنى كېڭەش قىلالار: «بۇ چىر پايتەخت بېيجىنگە ياقىن، كافىرلارنىڭ قالىن ئورتاسى، ئالار غەسكەر جىبەرىپ ئۆستىن تۇرۇلارى سۆزسىز. ئەگەر چىت سەغرە چىرلەرگە كېتسەك، بۇ تارافلاردان غەسكەرلەر بارى بۇننان ئالىس. يەنە ئالتى شەھەر رايونىنىڭ بارلىغى مۇسۇلمان، قالايدا بولماسىن بىزگە ياردامى بولار» دىيگەن مەسلىخەت بىلەن ئېللىك مىڭ، يەنە بىر رىۋايەتتە سەكسەن مىڭ، ئادنانىدا كۆبىرەك دۇنگەنلەر كۈن باتىش تارافقا يۆنەلىپ، يول بويىندا قانچە شەھەرلەرنى بۇلاپ - تالاپ ۋەيران قىلىپ، سۇچۇ، لەنجۇ شەھەرلەرىنە كېلىپ توقتاغانلار ئىكەن.

ئەلگى ئىككى باتىرنىڭ ئىسىملەرى ئۇزۇن ئىددىن غەلي
قەمەر ئىكەن. باتىرلىقلارى سەبەپلى داخۇ، شياۋخۇ دې-
گەن ئىنۋان ئالغانلار. خىتايچە «خۇ» دېگەن سۆز ئارس-
لان دېگەن بولا. «دا» - زور، ئۇلۇغ دېگەن بولا. مەغ-
نەسى داخۇ- ئۇلۇغ ئارسلان، شياۋخۇ- كىچىكەنە ئارسلان
دېگەن بولا. موللالارنى «داموللا» دېگەنلىك شۇل مەغ-
نەدە، زور، ئۇلۇغ- دېگەنلىك بولا.

بېيجىڭدەن كېلگەن ئەسكەرلەر مۇسۇلمانلارنىڭ خاتالىقلارىن ئەفۇ ئېتىپ، خاراپ بولغان شەھەرنى قايتادان ياساپ، قاچىپ كېتكەن دۇنگەنلەرگە جېتەلمەگەچ، ئارقاسىندان ئېلچىلەر جىبەرىپ، ئەيتەلەر: «توقتاسىنلار! ئۆتكەندەگى جىنايەت ۋە گۇناھلارى ئەفۇ قىلىندى. ئالارغا زۇلۇم قىلغان خاكىملەرى جازاسىن كۆرىپ ئۆلدىلەر. يەنە قالىپ قالغان جىنايەتچىلەر بولسا، ئالارىندا خانىمىز ئەدەلەت بىلەن بىر تاراپ قىلا، توقتاسىنلار! مەملەكەتنى بۇزماسىنلار!» دېگەن. دۇنگەنلەر ئېلچىلەرنىڭ سۆزىن تىڭلاماغانلار. چۈنكى «بۇ بىر خەيلە، قولىنا كېلتىرىپ ئالغاندان سوڭ ئۆزلەرى بىلگەنىن قىلا. بىزگە مەرخەمەت قىلماس. نېگىزىندان دۇشمان. نې بولسادا، بۇلار ئىش بولدى» دېيىپ ئېلچىلەرنى ئۆلتىرەلەر. بۇ خەبەر بېيجىڭدەگى خانغا ئېشىتىلگەچ: «بۇ بۇزۇلغان مۇسۇلمانلار چېت يۇرتلارغا بارغاندان كەيىن، چېت يۇرتلارداغى مۇسۇلمانلاردا بۇزۇلا. ئاندا بولغان بارلىق ئىسلام دىندەگىملەرنىڭ بارلىغى بىرلەشىپ زور كۈچ توپلاۋلارى مۇقەررەردىر، دېيىپ، مەس-

لىقەت شولدۇر: «چىت شەھەرلەردە بولغان دۇنگەنلەرنى،
بۇلار بارماستىن بۇرۇن تىسللەرىندەن ئانىت ۋە كۇۋاھـ
لىق ئالىپ، خانىغا بويسۇنۇۋلارىن مۇستەھكەم قىلىۋ كيـ
رەك. ياكي بۇتۇنلەي قىرىپ تاشلاماق كيرەك» دىيىپ
قارار قىلدىلار.

بۇ قارارغا بۇيرۇق قوشۇپ غۇلجادا تۇرۇۋچى، ئۇـ
شى ۋىلايەتىنىڭ ۋالىسى ھەم جاڭجۇنىنە خەت جىبەرىپ:
«قايىسى قۇلايلى بۇلسا، شۇنى ئىشلەرسىز» دىيىپ ئانىڭ
ئىختىيارىن ئۇزىنە بيرە. بۇيرۇقنى كۇرگەچ جاڭجۇن
بارلىق مەنسەپلىلەرىنى چاقىرىپ ئىشتتىرە. ئالار بۇيـ
رۇقنى ئىشتكەندەن سوڭ: «بۇ خالىقنى ئانت ـ قەسەـ
مە ئىشانىپ تىنچ تۇدا دىيەرگە بولمي. بۇزۇلغان دۇنـ
گەنلەر كيلگەندە بۇلاردا قاراپ تۇرمي. بۇ تارافىندا
ئويلارغا كيرەك. بۇ خەبەرنى ئىشتدىرسەك، شاڭچىن
مۇسلمانلارى بۇزۇلغانىن بىلگەنىنەن كەيىن بۇلاردا
ئانت ـ قەسەم بيرمەس. شۇڭا مەسلىخەتىمىز شۇلايدىر:
ئالار بىلمەستەن بۇرىن ھەر ـ بىر شەھەرگە خەت ياـ
زىپ، خەبەر بيرىپ، بيلگىلى بىر كۇنى پارلىق دۇنـ
گەنلەرنى يوق قىلماق كيرەك» دىيلەر. بۇغان جاڭـ
جۇندە ماقۇل بولىپ مەسلىخەتنى قابىل قىلا ۋە ئۇز
خۇكۇمىندە بولغان شەھەرلەردەن رۇمچە (ئۇرۇمچى)،
ماناس، غۇلجا، چەۋەچەك، قۇبدالاستاي ۋە بارلىق ئالتى
شەھەر ھەممەسىنە يەشىرىن خەت يازىپ، خەبەر جىبەـ
رىپ، فەلەن ئايىنىڭ فەلەن كۇنى بارچاغىمىزلار باش
كۇتەرىپ شەھەرىمىزلەردەكى دۇنگەنلەرنى ئۇتىرىڭىزلەردا!

ئازالارىمىزدىن بۇتۇنلەي ئازالاپ، دۇنيىاغا كېلمەكەلل
دەي قىرىپ تۈگەتىمىز! ئەخۇەل بۇلاي، «بولاي» دىيىپ
بولغان ۋەقىيەلەرنى تولىق تەفسىلىي بايان قىلىپ
يازغان.

بۇ ۋەخشي خەرەكەتلەرنى ئۆلجا دۇنگەنلەرى بى-
لىپ قالا. خىتايلارنىڭ بىر- ئىكى خەتنى مۇسلمانلار-
نىڭ قولىغا تۇشە. خەقىقىي ئەخۇەلدەن خەبەر تاپقان
دۇنگەنلەر، ئاتىرافلارىغا يەشىرىن خەتلەر يازىپ، ئاداھ-
لار جىبەرىپ بىلدىرە؛ خىتايلارنىڭ ۋەعدەلى كۇنلەرىت-
دەن ئۇچ ياكى بىش كۇن بۇرۇن بارچاسى بىردەن
قوزغالىپ خىتايلارغا قارشى قىلىچ كۆتەرىۋگە بىر نىي-
يەتتە، بىر قولداي ئۇيىشىپ قاشى تۇرۇۋغا قارار قىلار-
لار. ۋەعدەلى كۇن كيلگەندە بارچاسى بىردەن باش
كۆتەرىپ كافىرلارنى قىرالار. كەشغەردان باشقا شەھەر-
لەردەگى بارلىق دۇنگەنلەر خىتايلارنى قىرغىن قىلىپ
شەھەرلەرنى قولغا كىرىتەلەر. مۇسلمانلارنىڭ كەشغەر-
گە يازغان خەتلەرى خىتايلارنىڭ قولىغا تۇشىپ قالغان-
لىقدان كەشغەر دۇنگەنلەرى خەبەرسىز قالىپ، خىتايلار
دۇنگەنلەرنى قىرىپ تاشلىي، فەقەت چەۋەچەك دۇنگەن-
لەرى ۋەعدەنى بۇزماي ئىكى ئاي ياكى ئۇچ ئايدان
كەيىن قوزغالىپ چەۋەچەك ئاتىرافىن قولغا كىرگىزە-
لەر. چەۋەچەك دۇنگەنلەرى ۋەعدەلەردن بۇزماي تىنچ
تۇرىپ، كەيىن قوزغالغانلىق سەبەبىن تۆبەندەگىچە
ئەيتەلەر؛

غۇلجا جاڭجۇنىسىدەن چەۋەچەك ئامبۇ ① سىنا
يوغاردا ئەيتىلگەن مازمۇندا خەت كېلىپ، بىلگىلى كۆپچى
دۇنگەنلەرنى قىرماقچى بۇلا. بۇ يامان خەبەرنى ئامبۇ
مەخكەمەسىندەكى خىتايچى، يەكى دۇنگەنىمى بىر ئادام
بىلىپ قالىپ مۇسۇلمانلارغا خەبەر قىلا. ئالار بۇ سۆ-
زگە ئىشانار - ئىشانماسلىقلارىنى بىلە ئالمي تۇرغانلارى-
ندا، غۇلجاداغى دۇنگەنلەردەن ۋەعدەلى كۈنى يازىلغان
يەشىرىن خەت كېلىپ، ۋاقىيەنى ئانىق ئاڭلاغاندان سۆڭ،
دۇنگەنلەر قۇراللارىنى خەزىرلەۋگە كىرىشەلەر.

مۇسۇلمانلارنىڭ يۇرۇ - تۇرۇۋۇسىندان گۇمانلانغان
خىتايلار، بۇلارنىڭ سېزىپ قالغانلىغىنى بىلىپ، تۇيۇق-
سىز باستىرىپ كىرىپ قىردۇ فۇرسەتىنىڭ ئۆتىپ كېت-
كەنلىگىنى بىلىپ، ئىلاجىسىز خالدە ئامبۇ دۇنگەنلەرنى
ئۈ مامىن چاقىرىپ مەسىلەرنى ئورتاغا ئاچىق قو؛
جاڭجۇنىنىڭ جىبەرگەن خەتىنى ئوقىپ، بارلىق سىرىنى
ئاچا: «ئىندى بىز مەسلىخەتلەشىپ كېلىشەيىك، بىر-
بىرىمىزگە ئىشانىپ، يۇرتنى بۇزماي، تىنچلىقنى ساق-
لاپ تۇرايىق. ئىشنىڭ ئاخىرىنى قايدا بارار. ئەگەر
مۇسۇلمانلار جىڭىپ خۆكۈمەت ئىسلامغا ئۆتسە، سىز-
لەرگە بۇيسۇنىپ تۇرارمىز. ئەگەر ئەۋۋەلگى كىبى خۆ-
كۈمەت بىزدە قالسا سىزلەردە بۇرۇنقىچە تۇرارسىزلار»
دىيە.

---

① ئامبۇ - ئامبال دىگەن سۆز بولىپ، ناھىيەنىڭ
خاكىمى - ت

ئىمام بۇ مەسلىھەتنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، ئۆز ئارا
ئانت بىلەن ۋەغدەلەشىپ كېلىشە. ئىمام بۇ سۆزلەرنى
ۋە ۋەغدەلەرنى دۇنگەنلەرگە ئېشىتتىرىپ، كوپچىلىك ما-
قۇل كۆرە. ئارالارىندىكى فىتنە تۇدۇرماق بولغان سو-
كۇر ① لەرنى سۈرگۈن قىلىپ ھەيدەپ ئىمىل دەريا-
سى بويىنا جىبەرەلەر. بۇ ئارادا غۇلجادىكى بۇرغىنلىق-
دان قاچىپ بىر ئامبۇ كېلەر. غۇلجا ۋەقىيەسىن بار-
لىغىن تولىق سۆيلەپ، چەۋەچەك ئامبۇسىن قۇتىرتىپ:
«دۇنگەنلەرنى قىرماق ۋە ئۆلتۈرمەك كېرەك. بۇلار ئېنـ-
دى ھىچ ۋاقىتتا ئېل بولمى. فۇرسەت كۈتەلەر، قاچان-
دا بىر فۇرسەت تاپسالار ئالارنىڭ بىزلەرگە زىيانى تې-
يىشى مۇقەررەردىر» دېيە. چەۋەچەك ئامبۇسى بولسا
بۇڭا قايىل بولمى: «ئەۋۋەل بۇلارنى قىرىپ يوق قى-
لماق مەشەقەتلى ئىش، ئوڭاي تۈگىمەلدىر. چۈنكى بۇلار-
نىڭ قۇراللارى يەشىرنۇلى، ئۆزلەرى دايىن، غافىلدە
ئىمەس، سىزگىرتۇرالار، ئانىڭ ئۈستىدە، شارتلارىمىز
بار. ۋەغدەنى بۇزۇ ياخشى ئىمەس» دېيە. قاچقىن
ئامبۇ بىيكىرەك زورلاب: «ئەگەر سىز شەرت ۋە ۋەغدە
قىلىپ ئانى بۇزۇغا بولماس دىيەگىز، تامغانى ۋە خۇ-
كۈمەتنى ميغان ئۆتكىزىڭىز. مېن ۋەغدەلەشكەنىم يوق.
بۇ ئىشنى ئورنىلي ئالام» دېگەندە ئامبۇ غىلاجىسىز
تامغانى قاچقىن ئىيغۇاگەر ئامبۇغا تاپشىرا. دۇنگەنلەر

---

① سوكۇر ــ باشباشتاق دىگەن سۆز. ئالتى شەھەر لو-
غەتى ــ ئاپتور

بۇ خىيانەتتەن يەنە خەبەر تاپا. خىتايلارنىڭ ۋەغدەلى
گۈنىندەن بۇرۇنىراق قول سالىپ، خىتايلارنى قىرىپ
جامبۇلغە ① باستىرىپ كىرىپ، ئەۋۋەلكى ئامبۇ بىلەن
بىرگە بىر نىچە غەمەلدارنى ئەسىرگە ئالىپ، مەسجى-
دگە ئالىپ بارالار. قاچقىن ئامبۇنى ئىزلەشىپ تابال-
مىلار: «بەلكى قاچىپ كىتكەندىر» دىيپ ئارتىق كۆڭۈل
بۆلمىلەر. ھەممە كىشىنى ھەلەكەتكە سالىپ، بەلەگە
قالدىرغان مال-مۈلكدىر. مۇسۇلمانلار تارقالىشىپ ئول-
جاغا كىرىشىپ كىتكەندە، قاچقىن ئامبۇ مۇسۇلمانلار-
نىڭ غەفىللىگىنەن فايدالانىپ، يەشىرىنگەن جىرىدەن
چىقىپ دەرھەل جامبۇلنىڭ قاپقالارىدىن بىكلەپ، خىتاي-
لارنى جىيىپ جامبۇل ئىچىندە قالغان مۇسۇلمانلارنى
قىرا. جامبۇلنىڭ ئۈستىنە چىقىپ سىرتىداغىلارغا ئوق
ئاتا باشلى. مۇسۇلمانلار زور بىرىپ غەيرەت بىلەن نىچ
تاپقىر جامبۇلغا خۇجۇم قىلالاردا كۆپ كىشى زايا ۋە
شەھيت بولىپ، بىر يىلدان ئارتىقچا سوزىلغانداغىنە
شەھەرنى ئالالار. بۇ سوغىشتا بور باتىر ئىيسەملى بىر
كىشى چىقىپ سوغىش مايدانىندا كۆپ باتىرلىق كۆر-
سەتكەنلىكىن ھەم ئاقىلدان سىرت كەرامەتلەردىن سۆي-
لىلەر. بۇ باتىرنىڭ خىكايەسىن تەفسىلى يازدۇغا ۋاقىت
بولمادى. چۈنكى ياقۇپ خان ② خىكايەلەردىن، مەر-

---

① جامبۇل - يامۇل. شەھەر قورغانى دىگەنلىك بولا. ئالتى شەھەردە سىپىل دىگەندە شول مەغنەدە - ئافتور.

② ياقۇپ خان - ياقۇپ بەگنى دىمەكچى - ت

خۇمىنىڭ ئالتى شەھەرنى قالاي قولغا كىرگۈزۈپ خان بولغانلىقىنى، دەۋلەتنىڭ نى رەۋىشىدە كۆچەيىپ، ئا-خىرىدا نېمىدى خىلدە تۈگەنلىكىنى يازارغا ئۆيلاغانلىق-دان خەزىرچە ئۆشى قەدەرلىكىنى يازىلدى. خۇدا سەلە-مەت قىلسا خىكايەنىڭ تەفسىلىنى شول مۇناسىبەتتە يا-زارمىن، ئاللا بۇيىرسا.

بىر ئىشانچلى كىشىدەن «دۇنگەن» دىگەن سۆز سىزلەرگە قالايچا ئىسىم بولىپ قالدى؟ دىپ سوراغا-نىمدا؛ بىزلەرنى خىتايلار «خۇيخۇي» دىپ ئاتىيلار. بۇ ئىسىم خىتايلارنىڭ ئىسكى لۇغەتلەرىندە «ئەۋۋەلىندەن ئۆزگەردى، ئاۋشتى» دىگەن مەغنەنى بىلدىرە، بۇ سۆز-نى تۈركلەر تەرجىمەقىلىپ «دۇنگەن» دىپ، كۆپ قوللانىپ كېلگەنلىكدەن، ئۆزىمىزدە شولاي ئەيتىپ يۈرگەچ، جەمغى-يەتكە شولاي تارالىپ:كيتكەن دىدى. لەكين «خۇيخۇي» سۆزىنىڭ مەغنەسىن هيچ بىر خىتاي بىلمي. «خۇي-خۇي» سۆزىنىڭ مەغنەسىن سوراساڭ «دۇنگەن» دىپ دەرخال جاۋاپ بيرەلەر، يوق. «خۇي» سۆزىنىڭ مەغ-نەسى نىدىر؟ دىسەڭ: «بۇچىداۋ» دىپ يۈرىپ كيتەر ياكي يۈزىن تيسكەرى بۇرار. «بۇچىداۋ» بىلمەيمىن دىگەنى بولا.

بۇ سەفەرىمىزگە ھەم غۇلەمەلەرنىڭ ئۆتىرىشلارىنا سەبەپچى بولغان كىشى شەھەرىمىزدەگى باي خاجى رامازان چانىشىن. خۇدا كۆندەن - كۆنگە ئانىڭ دەۋلە-تىن ئارتىق قىلسىن. شەھەرىمىزدەگى مەخەللەمىزدە شۇندي خەيىر - ساخاۋەتلى، غەيرەتلى بىر نىچە بايلار-

مىز بولغانلىقىمىزدان ئالارغا تەشەككۈر ئېيتىمىز. چۈنكى:
«كىشىلەرگە تەشەككۈر قىلماغان ئادام، ئاللاغادا شۈ-
كۈر قىلمىي» دېگەن سۆز بار. بارلىقىمىزنى ئىسكى دۇنيادا
ئابرۇيى بېرىپ كېلەچەكلەرى تەرەققىي قىلسۇن، ئامىن!

ئەمما يازىلغان رىۋايەت ۋە خىكايەتلەرنىڭ بارلى-
قى يولداشىمىز ئىسماغىل ئەفەندىنىڭ تىرىشلىقلارى
ۋە غەيرەتى ئارقىلى قولغا كېلدى. بۇ يولداشىمىز ئال-
تى شەھەرنىڭ كەشغارىنان بولىپ بۇ سەفەردە ئۆزى
كۆرگەن جىرلەر بولغاچ، ئالارنىڭ رەسىم- قاغىدەلەرىنى
تولىق بىلە. بۇندان بۇرۇندا تۇرغان تىرەلەرىندە كۆپ
يۈرگەن سەبەپلى تانىش- بىلىشىمدە ئاز ئىمەس. قايدا
بىر غالىم، قايدا بىر بىلىملى كىشى بولسا، مىنى ئا-
لارغا يولىقتىرىپ تارىخي ئەخۋاللەرنى بىلەرلىك ئادام-
لار بىلەن سۆيلەشتىرىپ، ئۆتمىش ئىشلەرنىڭ خەقىقە-
تىن بىلۈدە ياخشى خىزمەت قىلدى. شول سادىق يول-
داشىمىزنىڭ غەيرەتى ئارقاسىندا كۆمىلىپ قالغان ئىس-
كى خەبەرلەر يارىقغا چىقىپ بىر كىتابچە بولدى.

بۇندان باشقا مېنىم ئۆز كۆڭلىمدە ھەم نىيەتى-
مدە ئۆيلەنىۋ ئويىم يوق ئىدى. بىر- ئىكى كۆچلى
مىسال سۆيلەپ ئىختىيارسىز ئۆيلەندىردى. ھەم ئانى
ئالىپ چىقىۋ ئامالىندادا بولغان چارەلەرىنى ئىسكە ئا-
لۇغا توغىرى كېلدى.

مىڭا سۆيلەگەن سۆزى: خەزىرگى يەشلىك غەنىي-
مەت، قايتىپ كېلمەس بىر دەۋلەتتىدىر. ۋاقتىدا ئانىڭ
خاقىقىن بىيرمەك ۋاجىپ. ۋاقت ئۆتىپ كېتكەچ ئىزلە-

سەگدە قولىڭا تۇتقىنى، ھەم خۇزۇرىدا يوق. يەش بى-
لەن قارتنىڭ ئەخۋەلى ئاندى-مۇندى دىيپ بىر نىچچە
ھېكايەلەر سۆيلەدى. مىن ئانى تۆۋەندە شىئىر بىلەن
يازدىم.

ياشلارنىڭ كارى ياتۇرلار فىلغىراش لىلمەنام.
ساغتنىڭ مىيلى كىبى كى نىسىق شەبدە كەلقىيام.
ئىككى كۈن كۈيا ئولاشۇر جان تولۇب جانەۋاسىل،
ئافتابنىڭ شۇلەسى دېك ئايىنايە دۇشەن مىسال.

تەرجىمەسى:

يەشلەرنىڭ ئىشى كىيچ ئورنىدا ياتارلا،
تۈن يارىمىندا يۇقلامى لەززەتكەدە باتالا،
ئىككى قوياش قۇشلىپ جان بولىپ جانغا ۋىسال،
كۈن شەئۇلەسىن كۆزگىگە تۇشكەن كىبى بىر مىسال.

غەزىم باي ① كىبى قارتلارنىڭ خەلى:

قارتى ئىلە كامپىرلەرنىڭ خالى ياتۇرلار فى-
لغراش؛
بىيرى ياتما ئارى يات قورغۇر دىيىوب كۆرفە
تالاش؛
ھەر ياشنىڭ ئۆز خەقىن ۋېرمەك كىيرەك دىدكى،
سۆئالىم ۋاردىدى بىر پىير پەرزەن
زەمىندىن ئېڭكايوب نەئىزلىيۇرسەن،

---

① غەزىم باي دىگەن چەۋەچەكتە ئاقسال بولغان ئۆز-
بەك. قارتايغاندا توقال ئالغان بولىشى كېرەك. قۇربان غەلي
خالىدى بىلەن قۇرداش بولىشى مۇمكىن-ت

جاۋابىندە دىدى ئول پىر ھۇشيار،
يۇتۇرمىش ياشلىقىمنى ئىزلىيۇرمەن.
يىگىتلىك خالىتىنى ئۆتكارمە خالى،
كىتار قولدىن ھەممىشە بولمىيۇرسەن.
ئەگەر ھەر ياشنىڭ ئۆز خەقنى ۋىرسەڭ،
ئۆ كۆڭلەردە دەخى ئۆكۈنمىيۇرسەن.
يىشمەسى:
قارت بىلەن قارچىقدا بىر ئورنىدا ياتالار،
بىرى ياتما، ئارى يات قۇرغۇر دىپ يورغان تالاشالار
ھەر يەشنىڭ ئۆز خاققىن بىرمەك كىرەك دىپ،
بىلى بۆگىلگەن قارتتان، بىر يەش كىلىپ سۇرادى:
جىردەن ئىگكەيىپ نى ئىزلىيسىڭ،
جاۋاپ بىردى ئول زىرەك چال،
يوغالغان يەشلىگىمنى ئىزلىيمىن.
يىگىتلىك ۋاقتىڭنى يالغىزلىقدا ئۆتكىزمە،
قولدان كىتكەچ يەشلىكنى تابالمىسىڭ.
ئەگەر ھەر يەشنىڭ ئۆز خاققىن بىرسەڭ.
ئۆ كۆڭلەردە يەنە ئۆكىنمەسسىڭ.

غىلىم - دىگەن سۆز بىلىش دىگەن مەغنەدە. ئوقىپ بىلسەدە ياكي ئىشتىپ بىلسەدە غىلىم دىيىلە. بۇل ئال- لانىڭ زور نىغمەتى. شول نىغمەتنى بىلدىرۇ ئۈچىن دوسلارغا بىر يادىكا قالدىرىغا دىپ يازدىم. «بىر بەيت بولسادا يازىپ قالدىرىلسا، نىيەسى تۇفىراق ئا- ستىندا چىرىسەدە، يازغانى چىرىمي» دىگەن سۆزنىڭ مازمۇنى بويىنچا، ئۆلگەنىمدەن سوڭ ئەرۋاخىمە دوغا

قىلالار، دىگەن ئويغا كىلدىم. يازىپ بولغاچ زور ئىي-
سىم قويۇنى لايىق كۆرمەدىمدە، كىچكىنە ئىسىملەر-
دەن جەرىدەئى - جەدىدە سۆزلەرى ئىسمە كىلدى. جەر-
يدە دەفتەر مەغنەسىندە، جەدىدە ياڭا دىگەن سۆز، بۇ
خىكايەنىڭ رىۋايەتلەرى بىيك ئىسكى بولۇ بىلەن
بىرگە خالىق ئاۋزىندا سۆيلەۋدەندە قالىپ بارا. شۇنى
ياڭارتىپ يازىپ، يارقىا چىغارغانلىغىم ئۈچىن جەدىدە
سۆزىن قوشتىم. مەتبەغەدە باسىلىۋىنا سەبەپچى بولغان
غائىيبانە پۇرادەرىم خاجى (ت. غ) ئەفەندىنىڭ قەلەمى-
ندە تارىخ سۆزى بولغانلىقدان. بۇ كىتابچاما «تارىخ
جەرىدەئى جەدىدە» دىپ ئات قويدىم.

بۇ يولغى سەفەرىمىزگە، خىكايەلەرىمىزگە سەبەپ-
چى بولغان ئىككى كىشىنى ئاچىق يازىپ، ئەمما كىم
ئۈچىن جىناپ كىتاپ قىلغانلىغىمنى ئىسكەرتكەنلىگىم
ئوقۇچىلارىمىزغا ئايىنق. تۆۋەندەكى بەيتدە تەخەللۇسى-
ندە كۆرسەتتىم.

بەيت

سەفەركە باشىسى ئۇلانى يازۇب نۇن مىم زاد رانى،
...ت ئەتبايە سەئى نىيتكان رەفىقىم خاجىيى بى سانى،
...ۋە لىكىن تالىفە داغى ئۇلانى قىلمادىم بادى،
...ئۇلۇغ ئىسمىنىڭ رەدىفىندىن چىقار راستىن ئانى،
ئۇ زاتىنىڭ خۇلىسى بۇدۇر سەخا بىرلە چىقىپ نامى،
مۇۋافىق دۇشمىش ئىسمىنە مۇسەممەسىنە ئەفە ئالى،

ئانىڭچۈن بىزىل تاب ئىدۈپ سەۋدا ئېيتتىم بۇ ئەۋراقى،
بىھەمدىللا تەمام ئەيلەپ يىبەردىم خىزمەتە ئالى.
پېشمەسى؛

سەفەرىمىزگە سەبەپچى بولغان كىشى ن، م. زا را. نى ① يازىپ قالدىرۇغا ئىرىشقان يولداشىم ئېكىنچى خاجى كىتاب بولىپ چىقىشىنا سەبەپچى بولۇپچىندا تاشلامادىم، ئۇلۇغ ئىسىمىنىڭ قاتارىندا چىغار دۇرىستى ئانىڭ، ئول كىشىنىڭ لەقەمى جۇمارتلىق بىلەن ئاتاغى چىققان، غەمەلىيەتى ئىسمى بىلەن شۆھرەتىندە ياراشقان. ئانىڭ ئۈچىن باغىشلاپ بۇ ۋەرەقەلەرنى يازدىم. خۇداغا شۈكرى بىتىرىپ ئۇلۇغ خىزمەتىمىزگە جىبەردىم. بۇ كىتابچامىزنى ئوقۇغۇچىلار ساياز كۆز قاراشلارى بىلەن قاراماي، چىن ئىخلاسى بىلەن خۇزۇر لەتىم كۆز سالىئۇلارى كېرەك، شول چاغىنىداغىنا مېنىم تىرىشلىغىم بىلەن سىڭدىرگەن مېھنەتىمنى كۆرمەي قالماسىلار. يازىلىپ بىتكەچ ئوڭاي كۆرىنگەن بىر تالاي قىيىنلىقتا، بىر تالاي راسخود ئارقىلى كۆپلەگەن سۆزلەرنى جىيىۋ ئارقىلى قولغا كېلگەن.

ئېيىندى چەۋەچەك، تۇرفانلارنىڭ ئەخۋەلى يازىلىۋ بىلەن بۇ ئېكى ئارالىقنىڭ يىراقلىغى قانچا ۋاقىت يول يۇرۇرگە كېرەكلىكىندە يازارغا توۋرا كېلە؛

---

① ئىسكەرى ئۇقسا ــ رامازان بولا. لەكىن نى سەبەبدەن ئىكەنى بىلگىلى «زا» بىلەن «م» نىڭ ئىزدىلىۋ ئورنى توۋرا ئېمەس. ــ ت

چەۋەچەكتەن دۆربۆلجۈن قەلئەسى سىكىز تاش يەغنىي ئاتىمىش چاقىرىم مىقدارى بولار. ئورتادا بىر بىكەت بار. خىتايچە ئۆرتەڭ ياكى قاراۋۇل، روسچە بې-يكىت ۋە ئىستانسىيە دېرلەر.

دۆربۆلجۈندەن ئاقسۇ قاراۋۇلى .... 15 چاقىرىم.

ئاقسۇدان سارى -سۇ قاراۋۇلى، شامال ئۆرتەڭ دېپ مەشھۇر. 30 چاقىرىم.

سارى سۇدان تولى قاراۋۇلى .... ٤٥ چاقىرىم.

تولىدان جامانتۇ قاراۋۇلى .... 35 چاقىرىم.

جامانتۇدەن كۆلدەنەڭ قاراۋۇلى .... 30 چاقىرىم.

چەۋەچەك بىلەن شىخۇنىڭ ئورتاسى ئوشى جېير.

كۆلدەنەگدەن ئوتى قاراۋۇلى .... 30 چاقىرىم.

ئوتىدان سارىجاق قاراۋۇلى .... 20 چاقىرىم.

سارىجاقدان ئۆلانبۇلاق قاراۋۇلى .... 20 چاقىرىم.

ئۆلانبۇلاقتان كۆل قاراۋۇلى .... 40 چاقىرىم.

كۆلدەن چىپەيزى قاراۋۇلى .... 35 چاقىرىم.

چىپەيزىدەن دۇتاي قاراۋۇلى .... 30 چاقىرىم.

دۇتەيدەن لەنتەي قاراۋۇلى .... 25 چاقىرىم.

لەنتەيدەن شىخۇ شەھەرى بىر تاش دېر ...... 8 چاقىرىم.

شىخۇدان قارسۇن قەلئەسى بىر تاش .... 8 چاقىرىم.

خىكايەسى كىتابىمىزنىڭ باشىندا يازىلغان يە-شىل چاپان ئەۋلىيە ئوشى قاراسۇندا، خەزىردە قا-راسۇن، لەنتەي، شىخۇ بارلىغى شىخۇ ئىسمى بى-لەن ئاتالا.

شىخۇدان كۈيتۈڭ قاراۋۇلى جىتىمىش يول، ئوتىز-

ئوتتۇز بەش چاقىرىم بولا. خىتايلارنىڭ سوقۇشى ھۇجۇم-
ىدە ماناس دۆڭگەنلەر قولىدا، ياقۇپ خان خۆكۈمىتىدە،
غۇلجا رۇسىيە نازاراتىندىكى دەۋردە غۇلجادان ئالتە-
مىش نىچچە كىشى ساۋدا ماللارىنى ئەيدەپ ماناسقا كە-
لىگەن ئىكەن. ئوشى قاراۋۇلدا خىتاي غەسكەرلەرىنە
ئوچرىيلار. غەسكەرلەر «بىزنىڭ دۈشمانىمىزغا ئاش-
لىق - ئازىق بىرە ئىيكەنسىز» دىيپ سەۋدەگەرلەرنىڭ
بازلىقىنى ئۆتىرىپ، ماللارىنى تالاپ ئالا. بۇشەھيتلەرنىڭ
قەبىرلەرى قايدالىقى مەغلۇم ئىيمەس. يولاۋچىلار
ئالارنى ئىيسكە ئالىپ دۇغا قىلىپ ئۆتەلەر. بۇ مازلۇم-
لارنىڭ ئىچىندە خوقان، مەرغىنان، نەمەنكەن ۋە باش-
قا شەھەرلەردەندە دىيندار ياخشى كىشىلەر بار ئىيدى،
دىيپ سۆيلىلەر. بۇ ۋەقىيغە بىرىمىڭ ئىيكى يۈز توقسان
بىرىنچى ياكي توقسانىنچى ھىيجرىيە يىلى ئىيدى.
ئىيكى يىلدان سوڭ سۆيەكلەرىنى جىيىپ قاراۋۇلغا يا-
قىن بۇلاقنىڭ بويىنا كۆمدىك، دىيپ خاجى موللا مەر-
غىنانى ئەيتدى.

كۈيتۈڭدەن يەنىسخەي قاراۋۇلى ... 45 چاقىرىم -
90 يول.
يەنىسغەيدەن ئالاۋسۇن قاراۋۇلى ... 40 چاقىرىم -
80 يول.
ئالاۋسۇندان پوچىڭزە قاراۋۇلى ... 25 چاقىرىم -
50 يول.
پۇچىڭزەدەن ماناس شەھەرى ... 15 چاقىرىم -
30 يول.

مالبامىندان تاخۇلا قاراۋۇلى ... 45 چاقىرىم -

90 يول.

تاخۇلادان قۇتىبى قەلئەسى ... 40 چاقىرىم - 80 يول.

قۇتىبىدان سانجى شەھەرى ... 45 چاقىرىم - 90 يول.

سانجىدان ئۈرۈمچى شەھەرى ... 45 چاقىرىم - 90 يول.

ئۈرۈمچىدەن يەمشى دۆڭ قاراۋۇلى ... 35 چاقىرىم -

70 يول.

يەمشى دۆڭدەن سەيۇپۇ قاراۋۇلى ... 30 چاقىرىم -

60 يول.

سەيۇپۇ خاجى مىرزا قەلئەسى ... 25 چاقىرىم -

50 يول.

خاجى مىرزادان داۋانچى قىلغەسى ... 20 چاقىرىم -

40 يول.

داۋانچىدان تاش قورغان تاۋ ئېتەكىندە ... 8 چاقىرىم -

16 يول.

بۇ ياقۇپ خاننىڭ ئالدىڭغى ئەتىرەتى تۇرغان قورغاندىر بۇ كۈندە خاراب بولىپ تاشلانىپ قالغان.

تاش قورغاندان داۋانچى تاۋى ئىچىندە بىر قاراۋىل بار 20 چاقىرىم چامىسى بولار.

ئاندان باياىخۇ قاراۋۇلى ...... 20 چاقىرىم - 40 يول.

باياىخۇدان قۇۋۇرغا قاراۋۇلى ... 20 چاقىرىم - 40 يول.

قۇۋۇرغادان چۆل ئۆرتەڭ ... 25 چاقىرىم - 50 يول.

چۆل ئۆرتەڭدەن كىندىك ئاۋۇلى ... 40 چاقىرىم -

80 يول.

كىندىكدەن جار .... 25 چاقىرىم - 50 يول.

چاردان تۇرفان شەھەرى بىر تاش ... 8 چاقىرىم-16 يول
تۇرفاندان ئاستانا شەھەرى ..... 35 چاقىرىم. 70 يول.
ئاستانادان تۇيۇق قەلئەسى ..... 15 چاقىرىم- 30 يول.
تۇيۇقدان لۇكچىن شەھەرى ..... 15 چاقىرىم- 30 يول.
لۇكچىندە دىغار شەھەرچەسى .... 35 چاقىرىم- 70 يول.

دىغاردان تەسبىخ تاش سەخىرە باياباندىر ... 20 چاقىرىم چامامسىندا بولار. بۇ سەفەر بارغان جىيرلەرىمىزنىڭ ئىيلىڭ ئاخىرى ئۇشى جىيردىر. سۇ باشى، سىڭگىم، مۇرتۇق ئاۋىللارى باراردا سول قول ياغىندا تاۋ ئارتىندا قالالار.

ئادامىلار يول دىگەن ئۆزۈنلىق ئۆلچەمىندە ئىختىلاپ قىلىپ بەغىزلەر ئۈچ يول بىر چاقىرىم دىسە، ۋە بەغىزلەر ئىيكى يول بىر چاقىرىم دي. يەنە بەغىزلەر ئىيكى يول چارەك بىر چاقىرىم بولادىيلەر. مىينىم ئويۇمچا ئىيكى ياكى ئىيكى يول يارىم بىر چاقىرىم دىگەن تۇۋراراق. چۈنكى چابارمان يۈرۈشىندە ئات بىلەن سەغەتىنە ئون بەلكى ئوندان كۆبىرەك چاقىرىم ئىيركىن يۈرەر. بۇلارنىڭ توقسان يوللى ئىيككى قاراۋىلىن توقتاۋسىز ئىيرتەدەن كىيچكە قەدەر يۈرگەندە ئەرەن جىيتەسىز. ئاقىرىنىراق يۈرگەندە يىتىپ بارالمىيسىز.

ئاللانىڭ ياردەمى بىلەن يازىلىپ بولىندى.

مۇئەللىفى: قارى قۇربانغەلى خالىدي خاجى ئوغلى ئاياگۆزدە تۇۋۇلىپ چەۋەچەكدە يەشەگەن.

× × ×

بۇ كىتاب روسىيە قازان دارلفۇن باسمىخانىسىدا 1889 - يىل 1 - باسمىدا
ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى.

本书根据俄国喀赞大学印刷所1889年第1次印刷本整理出版。

责任编辑：魏　力
责任校对：马力克

新　史　记（塔塔尔语　维吾尔文）
新疆维吾尔自治区少数民族古籍
整理出版规划领导小组办公室

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华印刷厂印刷
787×1092毫米　32开本　5.625 印张
1989年10月第1版　1989年12月第1次印刷
印数：1——1670

ISBN7—228—01186—4/K·102　定价：1.20元

（内部发行）

كىتابنىڭ تىشىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

ISBN7—228—01186—4
K·102（民文） 定价 1.20元